

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

М. І. Кириченко

**ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СІВЕРЯН:
ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДЕКОНСТРУКЦІЇ**

Монографія

Харків – 2020

УДК 930:94(=161)"07/10"
К 43

Рецензенти:

С. І. Посохов – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків);

О. М. Боглашина – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України ХНПУ імені Г. С. Сковороди (м. Харків);

І. С. Кедун – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин НДУ імені Миколи Гоголя (м. Ніжин).

Науковий редактор: С. М. Куделко – кандидат історичних наук, професор.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 6 від 30 березня 2020 року)*

Кириченко М. І.

К 43

Історіографія історії сіверян: питання історичної деконструкції : монографія / М. І. Кириченко ; наук. ред. С. М. Куделко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. – 212 с.

ISBN 978-966-285-636-1

У монографії розглядаються проблеми інтерпретації історичних джерел на прикладі історіографії історії сіверян. Вивчаються процеси складання історіографічних традицій, у рамках яких відбувалося формування уявлень про історію сіверян. Аналізуються тлумачення інформації тих історичних джерел, на основі яких конструювалися наративи з історії сіверян в історіографії.

Для спеціалістів у галузі історіографії, джерелознавства, філософії історії, а також всіх тих, хто цікавиться історією і принципами її наукового пізнання.

УДК 930:94(=161)"07/10"

ISBN 978-966-285-636-1

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2020

© Кириченко М. І., 2020

© Кириченко М. І., макет обкладинки, 2020

ЗМІСТ

СЛОВАВДЯЧНОСТІ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СІВЕРЯН.....	8
1.1. Історіографічні джерела: проблеми дефініції та класифікації.....	8
1.2. Історіографія історії сіверян.....	15
1.3. Взаємовплив узагальнюючих та спеціальних досліджень в історіографії історії сіверян.....	32
1.4. Пошуки шляхів до осмислення історії сіверян у сучасній історіографії.....	42
РОЗДІЛ 2. СІВЕРЯНИ В ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ.....	56
2.1. «Сіверяни» в античних джерелах.....	59
2.2. Сіверяни в джерелах IX століття.....	66
2.3. Сіверяни в джерелах X століття.....	72
2.4. «Повість временних літ» як джерело з історії сіверян.....	92
РОЗДІЛ 3. РЕЧОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СІВЕРЯН.....	110
3.1. Початок вивчення сіверянських старожитностей (XIX – перша чверть XX століття)	111
3.2. Дослідження сіверянських старожитностей у другій чверті XX століття (виділення археологічних культур).....	115
3.3. Дослідження сіверянських старожитностей у другій половині XX – перших десятиліттях XXI століття	121
ВИСНОВКИ.....	150
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	155
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	200

СЛОВА ВДЯЧНОСТІ

Праця над цією монографією, що тривала п'ять довгих та виснажливих, але безсумнівно цікавих років, не могла б відбутися без багатьох людей, які підтримували мене протягом всього пройденого шляху і яким я хочу висловити свою щирю подяку.

В першу чергу хочу подякувати своєму науковому керівнику, професору Сергію Михайловичу Куделку, за численні корисні поради, що стосувалися не тільки історичних досліджень, але й життєвої мудрості. Ці поради допомогли мені уникнути багатьох помилок на складному шляху наукового пошуку.

Дякую викладачам та співробітникам історичного факультету Харківського університету імені В. Н. Каразіна за отримані знання та досвід. Окрему подяку хочу висловити кафедрі історіографії, джерелознавства та археології та особисто її керівнику, професору Сергію Івановичу Посохову.

Дякую харківським археологам, а саме Валерію Володимировичу Скирді, Ірині Борисівні Шрамко та Станіславу Анатолійовичу Задникову за цінну інформацію та поради щодо особливостей історії археологічних досліджень сіверянських старожитностей.

Хочу висловити подяку історичному факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, членам спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 та особисто голові ради Валентину Васильовичу Іваненку та вченому секретарю Олегу Вікторовичу Бойку за створення сприятливих умов для успішного офіційного захисту тих ідей, що висловлені в цій монографії.

Дякую своїм рецензентам Сергію Івановичу Посохову, Олені Миколаївні Богдашиній та Івану Станіславовичу Кедуну за увагу до моєї роботи, спостережливі зауваження, рекомендації і побажання.

Окрему подяку хочу висловити своїй сім'ї, без якої ця монографія не могла б існувати, а особливо своїй дружині, що пройшла цей шлях разом зі мною, підтримувала та надихала мене впродовж всього процесу роботи над дослідженням, була моїм першим та найсуворішим критиком.

ВСТУП

Історія стародавніх спільнот, їх маркування та виділення окремих сегментів (племен, союзів племен тощо) з великих груп, охоплених загальним терміном (*umbrella term*), продовжує бути актуальною темою, оскільки брак достатньої кількості джерел та варіативність інтерпретацій інформації, що вони в собі несуть, стають перешкодою для об'єктивного відображення минулого цих спільнот у літературі. Однією з таких спільнот, що була частиною історії слов'ян та Київської Русі, є сіверяни Дніпровського Лівобережжя. За той довгий час, що ця проблематика досліджувалася (з початку літописання), встигло накопичитися досить багато різноманітних поглядів та думок стосовно як історії сіверян загалом, так і безлічі окремих питань, що вона в собі містить. Це викликає потребу в рефлексії пройденого шляху та аналізу того строкатого матеріалу, що накопичився в історіографії цієї проблематики.

За формулюваннями, які відображені в сучасних довідкових виданнях, сіверяни – це східнослов'янський племінний союз («Енциклопедія історії України», далі ЕІУ) [359,] або східно-слов'янське об'єднання («Большая российская энциклопедия», далі БРЭ) [108]. Археологічно сіверяни пов'язуються з волинцівською¹ та роменською культурами (в ЕІУ) або тільки роменською (в БРЭ). Відповідно до відображеної в БРЭ версії сіверяни в VIII ст. мігрували до Подніпров'я з Дунаю, що суперечить думці, наведеній в українській історіографії, представники якої визнають генетичний зв'язок сіверян із попереднім населенням Подніпров'я – антами [139, с. 6–13; 290; 513, с. 34, 35]. Відомо, що сіверяни були підпорядковані хозарам, проте в 884 р. всі вони (за ЕІУ) або лише їхня невелика частина (за БРЭ) були підкорені руським князем Олегом. За версією, відбитою в БРЭ, південно-східна частина сіверян ще довгий час була підпорядкована хозарам і тільки в середині XI ст. вони були повністю підкорені силою зброї Київської Русі, а їхні території заселені вихідцями з північних областей цієї держави. Такий погляд

¹ В українській історіографії існують дві традиції написання назви цієї культури: «волинцівська» та «волинцевська». У нашій роботі було зроблено вибір на користь першого варіанта, що представлений у відповідних статтях Н. С. Абашиної в «Енциклопедії історії України» (Т. 1, 2003) та С. П. Юренка в «Енциклопедії сучасної України» (Т. 5, 2006).

йде врозріз з українською історіографією, в якій сформувалася думка про мирне входження сіверян до складу Київської Русі [див. напр.: 260, с. 140–158; 510, с. 306].

Протириччя, що проявилися в двох зазначених вище формулюваннях, які представляють квінтесенцію досягнень двох історіографічних традицій у галузі історії сіверян, є лише «вершиною айсберга» накопичених трактувань інформації джерел і підходів до конструювання наративу історії сіверян. На відмінності відображення образу сіверян в історіографії¹ впливало багато чинників: відкриття нових джерел, виникнення нових наукових парадигм, зміни державних ідеологій, особисті вподобання авторів тощо. Крім того, відомості про історію сіверян, що зберігаються в джерелах, піддавалися вивченню фахівців різних дисциплін і далеко не завжди вони приходили до єдиної думки. При цьому, одні з них діяли в рамках виключно своєї дисципліни, не звіряючись із зовнішньою думкою, а інші, навпаки, занадто буквально сприймали ті гіпотези, які були сформовані фахівцями інших дисциплін, та відштовхувались від них у своїх спеціальних дослідженнях як від непорушної істини. Все це сформувало в історіографії безліч пластів різноманітних, а часом і взаємовиключних думок чи не з кожного питання історії сіверян. «Діапазон різномудства... безсумнівно, вражає уяву невідготовленого читача» [260, с. 138] (*тут і далі переклад наш – М. К.*), – пише О. В. Комар стосовно лише однієї з проблем історіографії історії сіверян, а саме щодо трактування волинцівської культури. Причину цього він бачить у тому, що широкі датування археологічних культур, які пов'язуються з сіверянами, дозволяють позиціонувати пам'ятку або подію в зручній для концепції автора точці хронологічного діапазону, штучно порушувати цілісність культурного комплексу шляхом виділення нехарактерних, на думку авторів, елементів [260, с. 138], а також створюють умови для підгонки «археологічних подій» під ті події, які відображені в писемних джерелах [261, с. 39].

Багатошаровість і різноманітність, що складалася в історіографії історії сіверян, значно ускладнює вивчення цієї теми, оскільки з кожного шару інтерпретацій дослідники змушені вибирати таку, яка, на їхній погляд, є більш «достовірною», або ж створювати свою (нову або синтетичну) версію прочитання відомостей джерела. У якості перспективи подолання сформованої в історіографії ситуації деякі сучасні дослідники історії сіверян пропонують зосередитися лише на археологічних джерелах [260; 261]. Однак у глумаченні археологічних

¹ Термін «історіографія» тут і далі розуміється не у вузькому сенсі як дисципліна, яка вивчає розвиток історичної науки [421, с. 97], а в більш широкому сенсі – як «аккумуляція творів, які формують репрезентацію і уявлення про минуле» [666, р. 11].

джерел існує не менше розбіжностей, ніж це спостерігається в сфері писемних джерел, що робить обидва згадані типи джерел вразливими в умовах суб'єктивного підходу до їх трактування.

У зв'язку з цим певний потенціал несе в собі такий підхід до вивчення джерел та літератури з історії стародавніх спільнот, який об'єднує всі типи джерел у єдиний текстовий простір і передбачає не однолінійне використання інтерпретацій відомостей цих джерел, а сприймає всі тлумачення з рівним інтересом, чим знімає проблему виділення однієї версії як більш достовірної, ніж інші. Розглядання будь-якого джерела як тексту (ідеальна інтерпретація якого недосяжна) та вивчення розвитку тлумачень цього тексту в історіографії дозволить по-новому поглянути на історію сіверян, виявити в ній певні тенденції (що впливали або продовжують впливати на складання історичних творів), а також відкрити нові перспективи для подальшого розвитку вивчення історії стародавніх спільнот на прикладі історії сіверян.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ СІВЕРЯН

1.1. Історіографічні джерела: проблеми дефініції та класифікації

В історії історичної науки давно порушується питання про те, що слід розуміти під історіографічним джерелом і яким чином класифікувати комплекси таких джерел.

У третій чверті ХХ ст. на проблему дефініції історіографічних джерел звернув увагу С. О. Шмідт, який зазначив, що прирівнювання таких джерел до друкованих праць істориків вже не відповідає рівню розвитку історії історичної науки, і запропонував розширити тлумачення цього терміна [605; 606]. Історіографічним джерелом, на його думку, слід вважати будь-яке джерело пізнання історіографічних явищ [604, с. 185]. Схоже формулювання запропонували Л. М. Пушкарьов і Ю. Н. Городецький (1980), які в історіографічному джерелі бачили будь-яке джерело, що містить дані з історії історичної науки або дані, необхідні для розуміння процесу розвитку цієї науки [445; 90, с. 120]. О. Б. Вовк (2000) конкретизувала це визначення, виділивши такі категорії історіографічних джерел, як джерела, що містять інформацію про життя і творчість істориків, про виникнення і розвиток історичної освіти і науки, а також про особливості наукового мислення різних епох [58]. А. М. Острячко (2011) додав до цього переліку еґо-документи (листи, мемуари та автобіографії істориків) [347]. С. І. Маловичко (2015) узагальнив це тлумачення, додавши до його дефініції також своє бачення поділу історіографічних джерел на два основні види: наукові та соціально орієнтовані. На його думку, історіографічними джерелами є група видів історичних джерел, що реалізують функції презентації і позиціонування історичного знання (як наукового, так і соціально орієнтованого) [317].

Інший підхід до проблеми дефініції вказаного терміна запропонував О. І. Зевелев (1987). З його точки зору, історіографічні

джерела визначаються предметом дослідження історіографа. Отже, такими джерелами стають для історіографа ті історичні джерела, які несуть інформацію про досліджувані процеси [171, с. 120]. Схожої думки дотримується Г. М. Іпполітов (2013), уточнюючи, що такий підхід можна застосувати до проблемно-тематичної історіографії, для якої історіографічними джерелами стають всі твори (опубліковані або рукописні), що торкаються теми дослідження [174, с. 189].

Таким чином, підхід до розуміння історіографічного джерела, що сформувався в історичній науці, в загальних рисах зводиться до тих же основ, що і розуміння історичного джерела. Але якщо історичне джерело – це будь-яке джерело інформації про історичний процес, то історіографічне джерело – це будь-яке джерело інформації про історіографічний процес [317, с. 39].

Іншою складовою проблеми визначення історіографічних джерел є питання їх класифікації. Характерним для історіографічних досліджень є поділ джерел за жанровим принципом, але, як зауважують С. І. Маловичко і М. Ф. Румянцева, такий підхід вже не відповідає актуальному розвитку цієї дисципліни [318, с. 70, 71; 317, с. 40]. Тож важливо звернути увагу на присутні в літературі спроби застосування до історіографічних джерел нових класифікаційних схем. Так, І. С. Волін (1980) запропонував ділити історіографічні джерела на такі типи, як наукова та навчальна історична література, та джерела, що містять біографічні дані про істориків [63]. Л. М. Пушкар'єв (1980) запропонував класифікувати історіографічні джерела за тими ж принципами, що й історичні, а також не виключав класифікацію відповідно до цілей, які ставить перед своїм дослідженням історіограф [445, с. 102]. О. І. Зевелев (1987) пропонував класифікувати джерела за класовим походженням, авторством та видами [171, с. 126]. Г. М. Іпполітов (2011) окремо виділяє групи історіографічних джерел для проблемно-тематичних історіографічних досліджень: дослідження узагальнюючого характеру та спеціальні дослідження [175]. Варто також зазначити, що С. І. Маловичко і М. Ф. Румянцева (2013, 2015) закликають уникати в класифікації історіографічних джерел вибудовування ієрархії історичних робіт за їхньою значимістю (наукові, не зовсім наукові, ненаукові і т. д.) і розглядати їх як рівні («рядоположенные»), а також пропонують класифікувати історичні твори за метою, яку ставили перед собою автори («целеполагание») [317, с. 40, 41; 318, с. 76].

Погоджуючись з викладеними поглядами, що стосуються здебільшого історіографії взагалі, слід зауважити, що історіографія історії сіверян, яка розглядається в цьому дослідженні, належить до числа проблемно-історіографічних тематик і тому вимагає

відповідних підходів у визначенні того, що саме доцільно розуміти в подібних дослідженнях під історіографічними джерелами і яким чином їх класифікувати.

Оскільки проблемно-тематична історіографія передбачає вивчення процесів накопичення знань та розвитку уявлень про предмет дослідження в історіографії, під джерелами, покладеними в основу подібного дослідження, можна розуміти літературні твори, об'єднані єдиною спільною ознакою – в них містяться інтерпретації інформації про досліджуваний предмет. Але така дефініція є занадто генералізуючою, оскільки подекуди не сягає того рівня, на якому знаходяться досліджувані інтерпретації (іноді не весь твір присвячено досліджуваному історіографом предмету, а лише його частина чи навіть окрема фраза). Зокрема, історіографія історії сіверян не містить жодного твору, який був би цілком присвячений складанню всебічного і розлогого наративу з історії сіверян. Навіть узагальнюючі доробки, що є «опорними стовпами» цієї тематики, присвячені або більш широким (географічно та хронологічно) темам, ніж історія сіверян (історія України, Сіверщини тощо), або, навпаки, є надто спеціалізованими (історія сіверян з точки зору окремих дисциплін). Тому такі твори важко розглядати саме як джерела з історіографії історії сіверян. До того ж, подібний підхід призводить до деяких труднощів класифікації, оскільки в історичних творах можуть бути викладені комплекси думок, що мають різні рівні відношення до досліджуваного предмета, або ж розглядають проблему з точки зору декількох дисциплін. Наприклад, питання про семантику чи етимологію етноніма «сіверяни» присутне в багатьох творах, головним предметом яких не були саме сіверяни, тому такий твір важко цілком віднести до групи джерел з історіографії цієї проблематики. У зв'язку з цим, на нашу думку, для проведення проблемно-тематичних історіографічних досліджень доцільно брати за одиницю вивчення не твір у цілому, а окремі викладені в ньому думки (чи їхні комплекси), що безпосередньо стосуються досліджуваного предмета.

Тож історіографічними джерелами проблемно-тематичних історіографічних досліджень можна вважати не окремі твори, а ті їхні частини («історіографічні фрагменти»), в яких викладено думки, що мають відношення до предмета конкретного історіографічного дослідження. Зокрема, в нашому випадку йдеться про варіанти інтерпретацій історичних джерел з історії сіверян.

Разом з цим з метою вивчення впливу на історіографічний процес окремих творів слід також використовувати таке поняття, як «комплексне історіографічне джерело», і розуміти під цим терміном усі думки стосовно досліджуваного історіографом пред-

мета, викладені в межах одного твору. Наприклад, для вивчення історіографії історії сіверян суттєвими є такі узагальнюючі твори, як «История Северской земли до половины XIV ст.» П. В. Голубовського та Д. І. Багалія або «Очерки истории Левобережной Украины» В. В. Мавродіна. Але оскільки ці твори охоплюють більш широку тематику, ніж історія сіверян, то «комплексним історіографічним джерелом» (в рамках дослідження історіографії історії сіверян) у цих творах мають вважатися саме ті їхні частини, в яких викладені думки щодо історії сіверян. За потреби ж вивчення більш вузьких питань, що є складовими частинами зазначеної проблематики, з таких «комплексних історіографічних джерел» можуть виділятися окремі інтерпретації («історіографічні фрагменти»). Наприклад, під час вивчення інтерпретацій інформації конкретного історичного джерела, що стосується сіверян, або ж розглядання історії сіверян з точки зору окремої дисципліни «історіографічними фрагментами» можуть стати ті окремі думки, що висловлені стосовно цього питання в літературі.

Класифікацію історіографічних джерел під час відповідних проблемно-тематичних досліджень можна здійснювати за різними критеріями. Зокрема, класифікацію джерельного масиву можна виконати за дисциплінарним принципом (за їхнім відношенням до певної галузі знань або дисципліни), за предметними принципами (порушене в джерелі питання; рівень відношення предмета твору до предмета дослідження історіографа), за інтенціональним принципом (за метою, що гіпотетично переслідувалась автором історіографічного джерела).

«Дисциплінарна класифікація» за принципом приналежності джерела до певної галузі знань або дисципліни не викликає особливих питань: масив джерел за таким підходом може бути поділений на загальноісторичні, археологічні, етнологічні, історико-антропологічні, історико-географічні, лінгвістичні, нумізматичні дослідження тощо. Натомість «предметний» та «інтенціональний» підходи вимагають більш детального пояснення.

Коли йдеться про «предметний» розподіл історіографічних джерел, то, перш за все, з них можна виокремити три головні групи: узагальнюючі, спеціальні та вузькоспеціальні. Тобто в цьому випадку застосовується підхід Г. М. Іпполітова, який виділив дослідження «узагальнюючого характеру» і «спеціальні» [175], однак з деякими уточненнями та деталізацією, оскільки «узагальненість» і «спеціалізованість» є категоріями відносними. Так, наприклад, історію сіверян можна назвати спеціалізованою темою щодо таких більш широких тем, як історія слов'ян або історія середніх віків; дослідження будівельної справи сіверян – узагальненням на тлі таких тем, як

фортифікація або домобудівництво сіверян; вивчення характерних особливостей керамічних виробів певної археологічної пам'ятки – узагальненням на тлі опису окремих знахідок на цій пам'ятці. Тому за найвищу точку узагальнення треба прийняти такі історіографічні джерела, в котрих узагальнюється досліджуваний предмет у цілому. Тож «узагальнюючими» для масиву «комплексних історіографічних джерел» слід вважати спроби всебічного і систематичного розгляду досліджуваного предмета із залученням широкого кола історичних джерел. За найнижчу точку спеціалізації, тобто як «вузькоспеціальні», слід сприймати історіографічні джерела, в яких інтерпретуються окремі історичні джерела чи комплекси однотипних джерел. Інші ж історіографічні джерела, що знаходяться між цими групами, мають розглядатися як «спеціальні» дослідження. Наприклад, в історіографії історії сіверян як узагальнюючі історіографічні джерела повинні розглядатися спроби складення всебічного наративу історії сіверян; як спеціальні – розгляд окремих питань історії сіверян; вузькоспеціальні – інтерпретації окремих писемних джерел з історії сіверян, комплекси однотипних джерел з окремої археологічної пам'ятки тощо. Як комплексні узагальнюючі історіографічні джерела з історії сіверян мають розглядатися твори (чи більш-менш розлогі їхні частини), в яких історію сіверян викладено всебічно, систематично, з залученням широкого кола історичних джерел. Комплексні спеціальні та комплексні вузькоспеціальні історіографічні джерела мають ті ж ознаки, що й «історіографічні фрагменти», за винятком того, що в цьому випадку йдеться не про окрему інтерпретацію, а про комплекс інтерпретацій.

Спеціальні та вузькоспеціальні історіографічні джерела можна також класифікувати за предметом, який визначає їх спрямованість. Тобто, якщо предметом узагальнюючих джерел є історія сіверян у цілому і тому вона не поділяється на внутрішні групи, то спеціальні та вузькоспеціальні джерела можуть бути поділені на тематичні групи (інтерпретації «сіверянських» археологічних культур, визначення географічних кордонів спільноти, тлумачення специфіки поховального обряду тощо).

Класифікацію історіографічних джерел проблемно-тематичних досліджень можна також побудувати залежно від того, наскільки предмет, який визначив для себе історіограф, близький до того предмета, який визначив спрямованість певного твору, що досліджується. Відповідно, такі групи можна умовно назвати «тематично близькими» та «тематично віддаленими». Наприклад, для історіографії історії сіверян «тематично близькими» історіографічними джерелами є твори, головний предмет яких має безпосереднє відношення

до історії сіверян (наприклад, «Будівельна справа літописних сіверян» Ю. О. Пуголовка), а «тематично віддаленими» – ті, що розглядають дотичні до історії сіверян питання (наприклад, опис сіверянських жител, наведений у праці П. О. Раппопорта «Древнерусское жилище»). Цей підхід має причетність до інтенціональності та покликаний відокремити джерела, які створювалися задля конструкції нарративу досліджуваного історіографом предмета, від джерел, що вплетені в інші нарративи та могли бути спрощені або прилаштовані до відповідного «сюжету».

«Інтенціональний» підхід до класифікації історіографічних джерел, запропонований С. І. Маловичко та М. Ф. Румянцевою, передбачає виділення мети, яка спонукала на створення певної історичної праці («целеполагание»). Але, оскільки мета твору може не збігатися з метою досліджуваної історіографом частини тексту («історіографічного фрагмента» чи «комплексного історіографічного джерела»), в проблемно-тематичних дослідженнях джерела необхідно класифікувати за тими цілями, що покладені в ці окремі частини.

Але виокремити мету твору чи його частини не так легко. Подекуди є всі підстави казати про розгалужену, багаторівневу систему інтенцій автора. Проблематичним є визначення «очевидної» мети, та ще більш проблематичним є визначення можливої прихованої чи навіть несвідомої мети. Це питання частково вирішується завдяки аналізу змісту твору, наукового та соціального контексту його створення, характеру «великого тексту» автора, його приналежності до історіографічних шкіл тощо.

Питання виокремлення з системи інтенцій тих цілей, що мають визначити, до якої з груп має бути віднесене джерело, також вельми складне. Частовоно вирішується відповідності до завдань, поставлених в історіографічному дослідженні. До того ж, як зазначено вище, мета твору може далеко не завжди збігатися з метою, яку переслідував автор, коли писав певний уривок, що потрапив у центр уваги історіографа. Слід зауважити, що, незважаючи на велику різноманітність та багатопшаровість інтенціональних систем в історичних творах, всі вони можуть бути узагальнені до трьох типів, які умовно можна назвати «юридичним», «психологічним» та «практичним», що подекуди відповідає і характерам самих істориків та тих причин, за якими вони прийшли до цієї професії. «Юридичний» тип мети історичного твору – це прагнення легітимації в історичному творі прав, наприклад, на спадок (родовий, культурний, державний, національний, науковий тощо). «Психологічний» тип мети – це прагнення задовольнити так звані «душевні» потреби. Серед «психологічних» інтенцій можна виділити дві основні – це пошук відповідей на психологічні питання

(місце людини у світі, її взаємодія з оточуючим суспільством, питання етики тощо) та пошук джерела натхнення (жага до вивчення незвичайних історичних подій, цікавих біографічних подробиць, таємниць тощо). З «практичною» метою звертаються до історії люди, які шукають у ній досвід, що може бути використаний у полі їхньої професійної діяльності: історіографія для істориків, культурологія для митців, військова історія для військових теоретиків; чималим досвідом може поділитися історія з представниками таких сфер діяльності, як політика, економіка, філософія, медицина тощо. Визначення, до якого з цих трьох типів належить головна мета автора історичного твору, дозволяє зрозуміти, яка рушійна сила визначила спрямованість його наративу. Так, спроби довести або спростувати зв'язки сіверян з попередніми та наступними культурами можна віднести до «юридичного» типу мети історіографічного джерела; спроби довести причетність сіверян до містичних культів тощо – до «психологічного» типу мети (таких творів в історіографії історії сіверян одиниці, але вони все ж присутні); спроби відтворення історії сіверян задля кращого розуміння історичних процесів загалом або ж для розуміння конкретних аспектів розвитку стародавніх спільнот (з тим, щоб застосувати отримані результати до інших спільнот) – до «практичного» типу мети.

Отже, до масиву історіографічних джерел з історії сіверян можуть бути застосовані різні класифікаційні підходи. Використання того чи іншого з них залежить від мети, з якою джерело залучається до дослідження, та завдань, що поставлені перед тим чи іншим розділом (підрозділом) цієї роботи. В наступному параграфі першого розділу, в якому розглянуто розвиток історіографії історії сіверян, залучені історіографічні джерела, що мали великий вплив на формування історії сіверян і їхнього образу в історіографії. Тому пріоритет у ньому було віддано «комплексним» «узагальнюючим» та «тематично близьким» «спеціальним» історіографічним джерелам. У тому ж параграфі проведена спроба визначення тих цілей, що ставили перед собою автори використаних джерел, та їх групування за інтенціональним принципом. У § 1.3 розглянуті спеціальні історіографічні джерела, виділені за дисциплінарним принципом. У ньому проаналізовано вплив узагальнюючих загальноісторичних досліджень на спеціальні і навпаки – спеціальних на узагальнюючі. Другий розділ присвячено детальному розгляду наявних інтерпретацій писемних історичних джерел, тому в ньому задіяні здебільшого «тематично віддалені», «спеціальні» та «вузькоспеціальні» історіографічні джерела, які також розподілені залежно від розглянутих у них предметів (відповідно до предметів, розглянутих в окремих параграфах). Третій розділ

присвячено аналізу загальних тенденцій накопичення масиву речових джерел та розвитку їх тлумачень в історіографії, тому в ньому задіяні здебільшого «спеціальні» та «вузькоспеціальні» історіографічні джерела, відібрані за дисциплінарним принципом (а саме археологічні історіографічні джерела).

1.2. Історіографія історії сіверян

Інтерес до історії сіверян виявився ще в середньовіччі, під час складання Початкового літопису. Незважаючи на те, що літописи часто розглядаються в історіографії як історичне джерело (зокрема, з цієї позиції вони розглядаються і в деяких частинах цього дослідження), їхня основа – ПВЛ – за своєю суттю є першою спробою пізнання та осмислення минулого Києво-Руської держави, тобто є історичним твором, що написаний із певним наміром і має риси наративу зі сценарієм. Роль сіверян у цьому сценарії незначна, але вона є, і в ній відображена перша модель конструкції історії сіверян, яка на сотні років стала «каркасом» для все нових і нових конструкцій та інтерпретацій. Тому ПВЛ має розглядатися не тільки як історичне джерело, а й як джерело історіографічне.

Сіверяни в ПВЛ уперше згадуються в контексті розповіді про міграцію слов'ян із Подунав'я. Освоївши нові місця проживання, повідомляє літописець, багато слов'янських племен змінили свої назви: «прозвалися іменами своїми» [288, с. 2]. Серед них були й сіверяни, які оселилися по Десні, Сейму і Сулі. Тут, разом з деякими іншими слов'янами (полянами і в'ятичами), вони потрапили в залежність від Хозарського каганату і сплачували йому данину. У 882 р. князь Олег – опікун неповнолітнього сина варязького правителя Рюрика – захопив Київ. У наступному році він підкорив древлян, а в 884 р. здійснив похід на сіверян і підпорядкував їх Русі, обклавши легкою даниною («взьложи на нь дань легьку» [383, стб. 25]). З цього часу історія сіверян вплітається в історію Русі. У 907 р. вони взяли участь у поході князя Олега на Константинополь, а в 1024 р. виступили на боці чернігівського князя Мстислава проти київського князя Ярослава.

Крім цієї історико-хронологічної інформації, літописець збагатив текст також деякими своїми думками, поглядами й просторими описами. Дунайський період історії слов'ян він описує в позитивних відтінках: говорить про дружбу племен («иже баху в миръ» [383, стб. 13]), що привела до їхнього процвітання. Розповідь про період після розселення на Дніпрі супроводжується списком племен, які говорили «в Русі» слов'янською мовою. До їхнього числа потрапили й сіверяни.

Тут же наведено досить докладний опис слов'янських язичницьких звичаїв. При цьому автор ПВЛ ретроспективно виправдовує полян і наділяє їх властивостями, які начебто роблять їх ще в ті глибоко язичницькі часи готовими до майбутнього прийняття християнства. Поляни, за описом літописця, лагідні, тихі і мають високу моральність. Їм протиставляються інші племена, які жили «звіриним чином». Окремо описуються поховальні й шлюбні традиції сіверян, радимичів і в'ятичів (втім далі в тексті літописець додав, що цих традицій дотримувалися також й інші язичники). Особливо яскравими фарбами описуються в літописі обставини Лиственської битви. Тут і хвилювання стихії, і деталі оздоблення лідера варязьких найманців, і навіть деякі вислови головних героїв оповідання. Зокрема, літописець передає виражену князем Мстиславом радість від перемоги за рахунок сіверян: «Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла» [288, с. 86] (більш детально відомості ПВЛ про сіверян розглянуті в § 2.4).

У цих згадках сіверян простежується мета літописця: служачи своєму наймачеві (київському князю) та ідеям християнської церкви, автор ПВЛ зобразив стародавність слов'ян та їхнє ідилічне спільне перебування у своїй прабатьківщині, показавши таким чином вигоду від єдності; обґрунтував право полян на першість серед східнослов'янських племен; зобразив підкорення східних слов'ян Рюриковичами як звільнення від хозарського ярма. Тож сіверяни в ПВЛ вплетені в наратив, однією з задач якого була легітимація влади Рюриковичів у Київській Русі через союз з полянами, найвидатнішим племенем з кола східних слов'ян. Окремо варто зупинитися на Лиственській битві. Яскравість і докладність опису цієї події могли бути продиктовані його особливим призначенням. За однією з версій, ПВЛ складалася за дорученням Володимира Мономаха [547, с. 165; 699, р. 207], і не виключено, що натхненням для сюжету Лиственської битви був схожий конфлікт Володимира з чернігівським князем Олегом. Так само, як свого часу Мстислав, Олег прийшов із Тмуторокані і захопив Чернігів, який тоді належав Володимирі. Подальша експансіоністська політика Олега призводила до сутичок із Володимиром, і той неодноразово вдавався до всіляких політичних хитрощів у боротьбі зі своїм противником. Тож не виключено, що Володимир, вже тоді чи пізніше, коли зайняв київський стіл, міг скористатися своїми міцними церковними зв'язками [70, с. 19, 22] для пропаганди негативного образу чернігівського князя. Якщо це так, то ймовірно, що негативне висловлювання літописного Мстислава на адресу чернігівських сіверян повинно було посилити в їхніх нащадків, «чернігівців» XII ст., ненависть до свого князя, якого вони вже і так мали підстави не любити – після захоплення Чернігова він дозволив половцям розграбувати місто [383, стб. 227].

Історія сіверян, вплетена літописцем у розповідь про початок Русі, багато століть копіювалася переписувачами і поширилася серед багатьох монастирів і бібліотек, а потім потрапила і в світську історичну літературу, справивши великий вплив на формування образу сіверян в історіографії. Так, розвиток історичної науки в Російській імперії XVIII – на початку XIX ст. характеризувався пошуком списків руських літописів, спробами визначити їхній протограф і конструювати на його основі оповідь історії Русі. Внаслідок цього та розповідь, що була створена, а потім багаторазово скопійована літописцями, повторювалася майже без змін у нових історичних працях. Однак деякі літописні фрази, які не узгоджувалися з задумкою істориків, дещо модифікувалися, щоб повернути історію в потрібне русло. Особливо ця тенденція проявилася в трактуванні літописного оповідання про Лиственську битву, в якій Мстислав пожертвував сіверянами заради перемоги, виставивши їх проти переважаючого силою противника. Історіографія того часу служила ідеям Російської імперії і розвивала історіописання навколо фігур знатних князів. У зв'язку з цим, наприклад, негативний образ Мстислава, складений літописцем, часто згладжувався інтерпретаторами. Так, В. М. Татищев у своєму переказі літопису, навпаки, наділив Мстислава героїчними рисами: він значно скоротив розрив між вступом у битву сіверян і мстиславових крил, а у відповідальний момент, коли сіверяни почали зазнавати поразки від варягів, направив Мстислава до них на допомогу; в промову Мстислава, в якій він радів смерті варягів і сіверян, В. М. Татищев додав фразу «видя храбрость мужей сих», змінивши таким чином сенс цього літописного оповідання [535, с. 103]. М. В. Ломоносов залишив розповідь про хід Лиственской битви без істотних змін, а ось радість Мстислава про загиблих сіверян і варягів інтерпретував по-своєму: «...веселился, что его северяне лежат, каждый имея подле себя убитого варяга» [535, с. 137]. М. М. Карамзін взагалі поміняв сіверян і варягів ролями і написав, що це варяги мужньо намагалися чинити опір грізній силі сіверян. У той же час промову Мстислава він залишив без змін і навіть звернув увагу читача на моральну сторону його промови, що, на його думку, не личила доброму князеві [183, с. 17; 184, с. 17, 18]. М. В. Ломоносов, слідом за літописцем, вихваляв полян, яких назвав «знатнее прочих» [289, с. 53], і апологізував експансію русів: літописну фразу про підкорення князем Олегом сіверян він дещо змінив, перетворивши військовий похід цього князя на звільнення від хозар [289, с. 62]. М. М. Карамзін пояснив напад Олега на сіверян боротьбою з хозарами: загадковий літописний вислів Олега «азъ имъ противень а вамъ не чему» він інтерпретував як «я враг им, а не вам» [183, с. 101]. Так само Мстиславову промову інтерпретував і С. М. Соловйов [494, стб. 116, 117].

Цікава спроба «переписати» історію сіверян від чужого імені сталася наприкінці XVIII ст. Справа в тому, що в 1776–1780 рр. вийшла друком чотиритомна праця Йоганна Георгі (Johann Gottlieb Georgi), в якій німецький дослідник зібрав відомості про етноси, що населяли Російську імперію. Згодом був опублікований російський переклад перших трьох томів цього твору під назвою «Описание всех в Российском государстве обитающих народов...». У 1799 р., за ініціативою книгаря Івана Глазунова, були заново видані перші три томи «Опису...», а також уперше виданий переклад четвертого тому. Відмінною рисою цього видання є те, що воно було перекладене й дещо доповнене українським істориком М. І. Антоновським [162, с. 108, 109; 315, с. 44, 45]. Зокрема, в значно розширеному розділі «Малороссийские козаки» [344, с. 233–346] (який в оригіналі займав всього кілька сторінок і не заглиблювався в історію далі 1240 р. [644, s. 522–530], а у М. І. Антоновського розширився більш ніж на сотню сторінок та сягав часів до н. е.) розповідається про коріння українців, що походили від стародавніх сіверян, які ще до Різдва Христового займали величезну територію від Десни до Дунаю. Подібно до майбутніх українських козаків, сіверяни, за М. І. Антоновським, були майстерними кінними воїнами. Їхньою столицею автор назвав місто Сіверськ, що розташовувалося на місці майбутнього Новгород-Сіверського. Внаслідок набігу гунів у IV ст. це місто нібито було зруйноване, а його жителі були змушені мігрувати й розселитися на Балканському півострові (де частина з них заснувала царство Сербське). В середині V ст., за М. І. Антоновським, відбулася зворотна міграція сіверян до річки Волхов, де на місці древнього сіверянського міста Славенська ними був заснований Новгород. Звідси в IX ст. рушив на південь «слов'яно-руський» князь Олег, який об'єднав усі землі слов'ян й переніс столицю до Києва [344, с. 233, 234]. Таким чином, під ім'ям німецького етнографа Й. Георгі російськомовному читачеві була запропонована явна фабрикація, що хоча і не справила помітного впливу на історіографію, але й досі сприймається деякими дослідниками як зафіксований переказ стародавньої легенди про сіверян – кінних воїнів [20, с. 21, 64; 16, с. 10]. Метою цієї вставки, вочевидь, є надання кореням української ідентичності більшої стародавності. Цей феномен дістав у сучасній історіографії назву «Gebot des Antikisierens» [690, s. 570], а в російськомовній історіографії відомий під назвою «удревнение», що можна перекласти українською як «устародавнювання». З більшою силою устародавнювання проявилось в слов'янській історіографії в XIX ст. (напр., П. І. Шафарик), потім активно розвивалося в радянській історичній думці, але найбільшого розвитку набуло в українській історіографії [див. про це: 276, с. 134; 652, р. 323].

Важливим етапом в освоєнні істориками матеріалів ПВЛ стала публікація Августом Шльоцером (August Ludwig von Schlözer) його твору «Нестор» (1802–1805 – німецький оригінал; 1809 – російський переклад). А. Шльоцер звернув увагу на неправильний підхід попередників до роботи з літописами. Він залучив до свого дослідження 13 списків, врахував їхні різночитання і склав, за його висловом, очищеного від описок і підробок Нестора [602, с. XXI, XXII]. Особливої уваги історії сіверян А. Шльоцер, як і його сучасники, не надавав. Грунтуючись на повідомленні літописця, він лише називає сіверян неохайними й дикими і розмірковує, що їх треба було б перемогти, тобто підкорити силою, проте ж вони чомусь відбулися легкою даниною [603, с. 277]. Тож А. Шльоцер зробив вагомий внесок в осмислення літописної інформації, але, як і його попередники, він все ще продовжував традицію відтворення літописного нарративу, тому в його творі отримала продовження «історіографічна традиція», започаткована автором ПВЛ. Варто, однак, зауважити гіпертрофованість літописної інформації про «дикість» слов'янських племен переддержавного періоду в тексті А. Шльоцера, що є характерним для прихильників норманської теорії, до яких належав цей дослідник.

Початком порушення тенденції повторення нарративу літопису стала «История государства российского» М. М. Карамзіна, перший том якої вийшов друком у 1816 році. Ця праця спиралася на велику кількість джерел і містила більше аналітичних міркувань, ніж твори попередників. М. М. Карамзін використовував повідомлення про сіверян, що містилися в «Хронографії» Феофана Сповідника, «Баварському географі» і «Про управління імперією» Константина Багрянородного. Зокрема, розмірковуючи про дунайських сіверів Феофана Сповідника, М. М. Карамзін припустив їхній зв'язок з сіверянами Подніпров'я і висловив можливість міграції дунайських сіверів «не з Болгарії до нас, а від нас до Болгарії» [183, с. 193]. Таким чином, М. М. Карамзін також спирався на схему ПВЛ, але прилаштувавши її до потреб російської правлячої еліти свого часу та «устародавнивши» існування східних слов'ян на території майбутньої Російської імперії.

Ще одна, нова точка зору на слов'янську міграцію, яка також пов'язана з відомостями ПВЛ, з'явилася у третій чверті ХІХ ст. у працях С. М. Соловйова та І. Д. Беляєва. Розвиваючи трактування літописної фрази про походження сіверян від кривичів, ці автори припустили, що шлях міграції слов'ян проходив спочатку по західній стороні Дніпра на північ, до Новгороду; звідти сталося кілька хвиль колонізації на південь по східній стороні Дніпра: спочатку утворилася новгородська колонія полочан, від них – колонія кривичів, а від останніх – колонія сіверян у Дніпровському Лівобережжі [494, стб. 45, 47; 22, с. 5–9].

Не виключено, що метою такого трактування могло бути бажання перенести центр утворення східнослов'янської ідентичності на північ і показати вторинність появи дніпровських спільнот.

Поворотним моментом у розвитку історіографії історії сівер'ян стало використання речових джерел у процесі складання нарративу про їхнє минуле. Велику роль відіграв у цьому процесі Д. Я. Самоквасов. Завдяки його дослідженням у науковий обіг було введено велику кількість віднайдених та зафіксованих городищ і курганів, були зроблені перші спроби узагальнення їхніх матеріалів і побудови нарративу, заснованого на джерелах, які на той момент, порівняно з писемними, здавалися непогрішними й неупередженими. На цей новий тип джерел покладалися великі надії: «Підняті у наш час дослідниками старовини, ці пам'ятки – доповідав Д. Я. Самоквасов на Археологічному з'їзді в Києві (1874 р.), – склали історичний матеріал, на підставі якого, без сумніву, буде створено більш стійке і більш відповідне історичній дійсності поняття про язичницький побут слов'ян, ніж погляд, що панував у науці дотепер, створений на підставі уривчастих, темних літописних сказань» [467, с. 219]. Він першим спробував, відштовхуючись від археологічних джерел, спростувати складений в історіографії погляд на сівер'ян як на найбільш нерозвинене плем'я серед східних слов'ян. На підставі порівняння поховального обряду, відкритого в чернігівських курганах, з описом похорону знатного руса, викладеного Ахмадом ібн Фадланом [467, с. 220, 223], він стверджував, що в творі цього арабського автора йдеться саме про сівер'ян (раніше це зробив І. Д. Беляєв, але на матеріалі писемних джерел [23, с. 16, 17]). Окрім продовження «боротьби» археологічних даних з даними писемних джерел, започаткованої ще В. В. Пассеком, згадані погляди Д. Я. Самоквасова, напевно, мали за мету також перенесення ініціативи створення Русі до слов'ян, всупереч відомостям ПВЛ та гіпотезам норманістів, які, спираючись на це джерело, стверджували, що вирішальну роль у процесі розвитку держави у слабо розвинених слов'ян відіграли скандинави. Тож діяльність Д. Я. Самоквасова актуалізувала та посилила дві традиції, що започаткували попередники – протиставлення матеріальних джерел писемним та атрибуцію русів до сівер'ян.

В останній чверті XIX ст. увага дослідників історії здебільшого зосереджувалася на вивченні окремих регіонів. Це було пов'язано, насамперед, з виникненням обласної (федеративної) теорії вивчення і викладення історії, що була протиставлена попереднім теоріям – державній М. М. Карамзіна та родовій С. М. Соловйова [12, с. 1, 2]. Зокрема, під впливом В. Б. Антоновича були проведені роботи над відновленням історичного минулого деяких українських історичних об-

ластей, одній з яких – землі сіверян – були присвячені дві монографії авторства П. В. Голубовського [76] та Д. І. Багалія [12]. Обидві роботи з однаковою назвою «История Северской земли до половины XIV ст.» були опубліковані з різницею в один рік у серії «Сборник сочинений студентов университета св. Владимира» (випуски II і IV відповідно).

П. В. Голубовський обережно підійшов до вибору джерел і не став використовувати матеріали новітніх археологічних відкриттів, що знайшло розуміння з боку колег-сучасників з огляду на невизначеність етнічної приналежності відкритих на той час матеріальних пам'яток Лівобережжя Дніпра [285, с. 165]. Він виклав історію сіверян, спираючись на писемні джерела й результати досліджень попередників, лише зрідка вдаючись до допомоги даних археології для підтвердження своїх гіпотез. На думку П. В. Голубовського, сіверяни освоїли Лівобережжя Дніпра задовго до загального слов'янського переселення з Дунаю і навіть до того, як у Північному Причорномор'ї з'явилися відомі за античними джерелами савіри і саврики [76, с. 3–6]. Також він припустив міцний і давній зв'язок сіверян з Тмутороканню і Саркелом, що були, на його думку, одними з форпостів на їхніх південних торгових шляхах [76, с. 7–8]; запропонував гіпотезу про бродників як про населення південних сіверянських колоній, яке завдяки здобутим у важких умовах якостям («незалежний характер») викликало особливу повагу з боку сіверян і, натомість, натягнуті стосунки з руськими князями [76, с. 12]. Досліджуючи торговельний промисел сіверян, П. В. Голубовський виділив два головні торгові маршрути – північний і південний – та зробив припущення про торгову конкуренцію сіверян із полянами, що дала коріння багатівковій ворожнечі між ними, а потім і князівствами, що отримали їхню спадщину (Чернігівським і Київським) [76, с. 41].

Д. І. Багалій більш сміливо використовував джерела в своєму дослідженні. Зокрема, ним були використані матеріали розкопок чернігівських курганів, відомості, почерпнуті з етнографії, нумізматики, а також деякі арабські писемні джерела, які не використовував П. В. Голубовський. Для реконструкції вірувань сіверян Д. І. Багалій звернувся до відомостей «Слова о полку Ігоревім». Характеризуючи релігію сіверян як унікальну і не схожу на інші слов'янські, він указав для них таких богів, як Стрибог, Дідько, Полісун і Даждбог. Втім багато думок було запозичено Д. І. Багалієм у своїх попередників, що не пройшло повз увагу критиків [285, с. 184, 185; див. також: 36, с. 188; 41, с. 92; 545]. Наприклад, слідом за Д. Я. Самоквасовим він підтримав гіпотезу, що в «русах» ібн Фадлана треба вбачати сіверян. Багато в чому міркування Д. І. Багалія схожі з тими, що були представлені в праці П. В. Голубовського: він так само знаходить зв'язок сіверян

з античними саварами і савірами, додаючи до цього списку цвірян «Баварського географа» [12, с. 9–10]; так само наполягає на зв'язку сіверян з Тмутороканню, що, начебто, з'явилася в результаті їхньої колонізації [12, с. 23–28]. Сходяться думки зазначених авторів і в тому, що літописець перебільшив дикість сіверян: «не звіриним чином жили сіверяни» – писав Д. І. Багалій [12, с. 112], а П. В. Голубовський називав їх сильним і культурним плем'ям [76, с. 48]. Проте згадані автори розходяться щодо мети зведення Володимиром Святославичем нових міст у землях сіверян: Д. І. Багалій погодився з літописною версією про зведення їх для захисту від печенігів [12, с. 23–28, 125], у той час як П. В. Голубовський припустив про намір за допомогою нових міст контролювати самих сіверян [76, с. 53]. Ця маленька деталь вказує на різницю в поглядах на характер входження сіверян до складу Київської Русі. П. В. Голубовський змальовує цей процес як завоювання та, як результат, озлоблення сіверян по відношенню до полян [76, с. 47], тоді як на сторінках твору Д. І. Багалія входження сіверян до Русі відображено в більш світлих тонах: з Рюриковичами він пов'язує виникнення тенденції до об'єднання східних слов'ян, а наслідком походу князя Олега на сіверян називає їхнє перетворення на єдине ціле з полянами, разом з якими вони згодом приймають християнську віру і стають чи не найбільшими її прихильниками [12, с. 117, 123]. Подібна різниця в трактуванні джерел, пов'язаних з характером входження сіверян до Київської Русі, набула особливої гостроти в радянські часи та часи незалежності колишніх радянських держав, про що буде згадано нижче.

Тож метою праць П. В. Голубовського та Д. І. Багалія можна вважати ту, що ставив перед ними їхній вчитель В. Б. Антонович, а саме відтворення історії окремого регіону України, що було частиною більш широкого завдання – «вироблення нової концепції національного відродження, покликаної довести окремішність українців...» [39, с. 10]. Окрім того, слідом за П. І. Шафариком та іншими авторами, П. В. Голубовський та Д. І. Багалій долучилися до «устародавнювання» слов'янської історії, звузивши цей підхід саме до сіверянських земель. Разом з Д. Я. Самоквасовим вони поклали початок дослідженням, що концентрували увагу на історії сіверян, хоча твори двох останніх охоплюють більш широку тему (Сіверська земля), а Д. Я. Самоквасов розглядає сіверян тільки з точки зору археології. Тож П. В. Голубовський та Д. І. Багалій створили перші «узагальнюючі», а Д. Я. Самоквасов – перші «тематично близькі»/«спеціальні»/«комплексні історіографічні джерела» з історії сіверян (згідно з запропонованою в попередньому параграфі класифікацією).

Незважаючи на деякі зазначені недоліки, монографії П. В. Голубовського і Д. І. Багалія стали певною віхою в розвитку історіографії історії сіверян. Поєднавши в собі майже всі доступні на той момент джерела та досягнення наукової думки, що належать до історії сіверян, вони створили фундамент для подальшого вивчення предмета, а деякі їхні гіпотези надовго утвердилися в історіографії наступних часів. Так, наприклад, у своїй праці «Смена народностей в Южной Руси» (1883) етнограф І. О. Житецький назвав савар Птолемея северама (літописним ім'ям дніпровських сіверян), пославшись на П. В. Голубовського [167, с. 17]. Згадуючи саварів Птолемея в своїй «Истории Переяславской земли» (1897), В. Г. Ляскоронський зробив уточнення: «тобто сіверяни», пославшись, втім, на І. О. Житецького, на те місце, де останній посилається на П. В. Голубовського [307, с. 113]. Слідом за П. В. Голубовським повторює В. Г. Ляскоронський і думки про приналежність Тмуторокані і Саркела до сіверян [307, с. 121, 122] і про бродників – вихідців з південних сіверянських колоній [307, с. 126]. Слідом за Д. І. Багалієм, В. Г. Ляскоронський широко застосував археологічні джерела, порівнював описаний літописцем обряд поховання слов'ян-язичників з матеріалами розкопок в Чернігівській губернії і додав до них нові дані з розкопок в Курській губернії [307, с. 127–133], прийняв версію Д. Я. Самоквасова, І. Д. Беляєва і Д. І. Багалія про атрибуцію русів Фадлана до сіверян [307, с. 134] та інше. Таким чином, дві перші монографії, спеціалізовані на історії сіверян, багато в чому визначили вектор розвитку історіографії цієї проблеми.

Наприкінці ХІХ ст. до стану прибічників «устародавнювання» історії слов'ян, а саме українців, долучився М. С. Грушевський. У 1898 р. побачив світ перший том його капітальної праці «Історія України-Руси». В ньому автор наполягав на особливому (відокремленому від північної Русі) розвитку слов'ян на території України з давніх часів. Захищаючи свою теорію про давнє ядро української нації, М. С. Грушевський вказав на тісний культурний і політичний зв'язок сіверян із Києвом [114, с. 199]. Підкорення Олегом сіверян він змальовує як безумовне визволення з залежності від Хозарії [114, с. 415]. Проте, на його думку, сіверяни не злилися з населенням Київської Русі до ХІ ст., а продовжували існувати як окрема ідентичність («сіверянська людність») і заново колонізували в ХІІ ст. пограбоване кочівниками Посулля [114, с. 193]. Залишки сіверянської ідентичності, що змішалися з білорусами, М. С. Грушевський вбачав у «севруках» Середнього Подесіння ХVІ ст. [114, с. 199]. Тож у творі М. С. Грушевського більш сміливо була викладена думка про давність української культури (і саме сіверян), що була накреслена П. В. Голубовським і Д. І. Багалієм, а ще раніше, хоча і ненауково, М. І. Антоновським.

У першій чверті ХХ ст. дослідженнями сіверянських археологічних пам'яток поблизу м. Ромни займався М. О. Макаренко. Результати цих досліджень, опубліковані в 1925 р., послужили основою для виділення роменської археологічної культури, яку пов'язують з сіверянами, що стало початком нового етапу накопичення археологічних знань про сіверян. Простота культури, з якою зіткнувся М. О. Макаренко в своїх дослідженнях, підштовхнула його до висновку про примітивність сіверян, що на певний час відродило в історіографії колишню низьку оцінку цієї спільноти, з якою так завзято боролися попередники [312, с. 22]. Виходячи з нечисленних публікацій М. О. Макаренка та скупості узагальнень і висновків у них, цей дослідник намагався збирати інформацію про минуле рідного краю, не псуючи її здогадками, що на той час ще не могли мати під собою міцної основи, що ускладнює визначення мети, яку він переслідував.

У 1940 р. до теми історії сіверян звернувся В. В. Мавродін [310]. Початок сіверян він бачив у Фракії, де припускав їхнє північне розташування по відношенню до інших слов'янських племен, у зв'язку з чим сіверяни й отримали свою назву, однак не виключав і їхню міграцію на Дунай із Дніпра за часів антив [310, с. 68]. Слідом за С. М. Середоніним і О. Є. Пресняковим, які розвивали думку про те, що відомі з літопису східнослов'янські племена насправді були племінними союзами, В. В. Мавродін висловив припущення, що сіверяни були не плем'ям, а союзом племен. Склад цього союзу дослідник бачив у низці співзвучних із їхнім етнонімом назв племен, згаданих «Баварським Географом»: «свіряни», «себірци», «северіє», «сербяне», а також «касоричи», яких він поміщав на р. Касоржі (басейн р. Сейм). Як доказ своєї гіпотези В. В. Мавродін указав різноманітність типів поховань, прикрас (скроневиx кілець), а також антропологічного матеріалу на території сіверян [310, с. 68–73, 134]. Грунтуючись на виділених дослідниками трьох основних типах прикрас і поховань, В. В. Мавродін дійшов висновку про розподіл сіверянського союзу на три основні племені [310, с. 134]. Слідом за попередниками (І. Д. Беляєв, Д. Я. Самоквасов, Д. І. Багалій), В. В. Мавродін вбачав зв'язок русів Фадлана з сіверянами [310, с. 116], а також поставив під сумнів сконструйований літописцем образ відсталих і диких сіверян [310, с. 131]. Як і Д. І. Багалій, В. В. Мавродін вивів сіверянський пантеон зі «Слова о полку Ігоревім» та звернув увагу на культ змій, що відбився в більш пізніх амулетах-змійовиках [310, с. 136, 137]. Як і П. В. Голубовський, він бачив у будівництві Володимиром нових міст на Десні та Сулі прагнення міцніше влаштуватися в Сіверській землі [310, с. 150]. Вхідження цієї території до Київської Русі, на його думку, супроводжувалося завоюванням та протидією з боку сіверян [310, с. 142–146].

Метою свого дослідження В. В. Мавродін вказав відображення історії однієї з частин України – Дніпровського Лівобережжя від найдавніших часів до середини XIV ст. [310, с. 5]. Тож ця праця стала ще одним дослідженням, автор якого напряму торкався історії сіверян, хоча, як і його попередники, охопив набагато ширшу тематику. Серед цілей нижчого порядку, але таких, що стосуються саме сіверян, можна вказати на: обґрунтування гіпотези про племінний союз як форми організації внутрішніх сіверянських зв'язків; спростування низького рівня розвитку сіверян; пояснення входження сіверян до Київської Русі не за власною волею.

Важливе місце в розвитку історіографії історії сіверян посідає стаття Б. О. Рибакова «Поляне и северяне» [459] (опублікована в 1947 р. на основі доповіді, що була прочитана на сесії з етногенезу слов'ян у Москві в грудні 1943 р.), яка значно змінила уявлення про територіальні межі розселення сіверян. Грунтуючись на тих образах полян і сіверян, які створив у ПВЛ літописець, Б. О. Рибаків поставив під сумнів той факт, що дикі та відсталі сіверяни займали величезні території з такими розвиненими центрами, як Чернігів та Переяслав, а більш освічені й активні поляни – невелику територію на правому березі Дніпра. У зв'язку з цим він запропонував співвідносити ареали курганів Чернігівщини та Переяславщини з полянами, а не з сіверянами. Гіпотеза Б. О. Рибакова була підтримана багатьма російськими дослідниками. Зокрема, зазначена публікація стала для антропологів основою для розподілу остеологічного матеріалу на «племінні» зони, що внесло зміни в антропологічну статистичну картину, побудовану раніше відповідно до інших уявлень про етнічні кордони Дніпровського лісостепового Лівобережжя (докладніше це питання розглянуто в § 1.3). Б. О. Рибаків як один з найбільш палких прихильників «устародавнювання» в радянській історіографії, вочевидь, переслідував мету сконструювати ланцюжок історії слов'ян від найдавніших часів через Київську Русь до Москви, що й викликало необхідність підсилити «полянську» ланку цього ланцюжка за рахунок сіверян.

У середині XX ст. почалося активне вивчення відомих і пошук нових археологічних пам'яток слов'ян Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Найбільш помітною фігурою серед дослідників у цій галузі був І. І. Ляпушкін. На основі численного матеріалу він склав каталог роменських пам'яток, встановив географічні та хронологічні межі роменської культури. Дані, що зібрав І. І. Ляпушкін, поставили під сумнів висловлене М. О. Макаренком уявлення про примітивність сіверян. Одночасно з І. І. Ляпушкіним дослідженнями в галузі археології Дніпровського лісостепового Лівобережжя займався Д. Т. Березовець. Матеріали досліджених ним поселення й могиль-

ника у с. Волинцеве були по-різному інтерпретовані в науковій літературі. Сам Д. Т. Березовець називав жителів волинцівських пам'яток попередниками роменської культури і бачив у них сполучну ланку між пеньківською і роменською культурами, що давало змогу говорити про автохтонність сіверян у Подніпров'ї, а не їхню міграцію з Подунав'я. З такою трактовкою волинцівських пам'яток категорично не погодився І. І. Ляпушкін. Він вважав волинцівські матеріали локальним різновидом роменської культури, представники якої, сіверяни, не мали генетичного зв'язку з попереднім населенням Дніпровського лісостепового Лівобережжя, а мігрували сюди з заходу. Обидві сторони дискусії мали своїх послідовників: на сторону Д. Т. Березовця встав О. В. Сухобоков [511; 521], а гіпотезу І. І. Ляпушкіна підтримали В. В. Седов, Е. О. Горюнов та А. В. Григор'єв [475; 95; 109]. Тож саме на цьому етапі набуло загострення питання про те, чи були сіверяни прийшлим населенням, чи автохтонним, яке зародилося ще в історіографії останньої чверті XIX ст. Крім того, прихильники версії автохтонності (до яких більшою мірою відносяться українські дослідники) наполягають на м'якому входженні сіверян до складу Київської Русі, в той час як прихильники міграції схиляються до насильного завоювання сіверян Рюриковичами, а деякі навіть до їхнього знищення (напр., А. В. Григор'єв). Цей конфлікт поглядів міг бути відголоском актуального в той час питання про формування в Київській Русі єдиної «давньоруської народності», з якої взяли свій початок три народи: українці, росіяни та білоруси [549, с. 11–19; 696; 636,], оскільки питання про давність сіверян та їхній генетичний зв'язок з українцями напряму торкалося історіографічної традиції устародавнювання української ідентичності, що проявлялася, наприклад, у згаданих працях М. І. Антоновського, Д. І. Багалія та М. С. Грушевського. Пізніше, з отриманням незалежності колишніх радянських держав, конфлікт поглядів на це питання відродився з новою силою, трансформувавшись у змагання за спадщину Русі між російською та українською історіографіями.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. археологічними дослідженнями сіверянських пам'яток почав займатися О. В. Сухобоков. Він продовжив справу І. І. Ляпушкіна зі складання зводу роменсько-волинцівських пам'яток, проте в їх інтерпретаціях підтримав свого вчителя Д. Т. Березовця. Внесок цього вченого в розширення кола матеріальних джерел з історії сіверян важко переоцінити. Матеріальне відображення історії Дніпровського Лівобережжя в середньовічні часи отримало висвітлення в декількох монографіях і величезній кількості статей цього дослідника, що значно поглибило уявлення про минуле сіверян в історіографії [див. напр.: 510; 511; 514; 521; 530].

З 70-х рр. XX ст. історія сіверян потрапила в поле зору слов'янознавця В. В. Седова. Йому належить гіпотеза про іранське походження етноніма сіверян (одна з найбільш популярних в історіографії) [471, с. 197; 476, с. 80; 479, с. 130, 131], а також цікава, але не прийнята широко гіпотеза про атрибуцію так званого Руського каганату до волинцівської культури. Гіпотеза про русів-сіверян висувалася й раніше (І. Д. Беляєв, Д. Я. Самоквасов, Д. І. Багалій, В. В. Мавродін та інші [12, с. 84–90; 23, с. 16, 17; 310, с. 116, 117, 123, 138; 467, с. 220, 223]), проте спиралася вона переважно на повідомлення Ахмада ібн Фадлана про русів і порівняння їх з матеріалами чернігівських курганів і відомостями ПВЛ про сіверян. Припущення ж В. В. Седова ґрунтувалося на більш широкому і узагальненому колі археологічних матеріалів. На думку дослідника, волинцівська культура стала субстратом для трьох пізніших культур, головною з яких є роменська, а також борщевська та окська культури. Союз під назвою «русь», за В. В. Седовим, сформувався в праслов'янські часи в Північному Причорномор'ї, звідки під час навали гунів мігрував у Поволжя, де залишив слід у вигляді іменьківської культури, а через три століття мігрував звідти до межиріччя Дніпра й Дону, де його сліди відомі нам у вигляді волинцівської культури. У IX ст., як вважав В. В. Седов, руси створили свою державу – Руський каганат [476, с. 77–80; 481, с. 268–279]. Тож у працях цього дослідника історіографічна традиція атрибуції русів до сіверян набула нової форми і почала спиратися на нову джерельну базу.

У 1975 р. побачила світ збірка «Древнерусские княжества X–XIII вв.». Дві статті в ньому, авторства О. К. Зайцева та М. П. Кучери, розглядають історію Чернігівського і Переяславського князівств відповідно, в тому числі в період існування на їхній території сіверян [170; 277]. У цих публікаціях були зведені воедино всі знання з історії сіверян, що накопичилися на той час. Зміни, які на той час відбулися в поглядах істориків щодо географічних кордонів сіверян, змусили М. П. Кучеру переглянути висунуте попередниками припущення про зведення Володимиром Святославичем нових міст у Лівобережжі з метою контролю над сіверянами, оскільки основна частина цих міст зосереджувалася на тій західній території Лівобережжя, яку, завдяки згаданій публікації Б. О. Рибаківа, стали вважати полянською. Проте навіть якщо не брати до уваги цих змін, М. П. Кучера висловив своє непогодження з думками про існування потреби боротьби з «сепаратистськими тенденціями» з боку сіверян та погодився з літописним поясненням виникнення нових міст – загрозою печенізьких набігів [277, с. 121, 122]. Своє бачення характеру входження сіверян до складу Київської Русі запропонував А. К. Зайцев. На його думку, в IX ст. стався

поділ сіверян на західних і східних, перші з яких асимілювалися з полянами і зіграли значну роль у силовому підкоренні східних сіверян [170, с. 66, 72]. Тобто А. К. Зайцев запропонував схему, що займала позицію між двома традиційними поглядами на це питання: з одного боку він підтримав думку про мирне входження, хоча і частини, сіверян до складу Київської Русі, проте з іншого боку – переклав відповідальність за підкорення другої частини на самих сіверян.

На деякий час тема історії сіверян дещо втратила популярність, хоча і продовжувала свій розвиток у регіональних або вузько-спеціальних дослідженнях. Деякий сплеск інтересу до цієї теми стався на початку ХХІ ст. В цей час було опубліковано монографію археолога А. В. Григор'єва «Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным» [109] та захищено дисертаційне дослідження етнолог Н. М. Багновської «Северская земля: историко-этническое формирование и развитие населения в VIII–XVIII вв.» [20]. Одними з головних лейтмотивів монографії А. В. Григор'єва є досягнення першості матеріальних джерел над писемними в реконструкції історії сіверян (що є продовженням традиції, яку заклали В. В. Пассек та Д. Я. Самоквасов), а також необхідність вивчення минулого сіверян як процесу, що динамічно розвивається, а не є застиглим явищем (думка, що розвивалася вчителем А. В. Григор'єва А. В. Кузою). Слідом за І. І. Ляпушкіним, А. В. Григор'єв наполягає на міграції сіверян до Подніпров'я з Дунаю, а також на силовому методі включення їхньої території до складу Русі й загибелі сіверян при цьому [109, с. 11, 41, 125, 126, 161, 169, 216, 224]. Натомість Н. М. Багновська спробувала розібратися в конфронтації російських і українських істориків у тому, що стосується спадщини Русі та існування давньоруської народності, та намагалася показати на прикладі сіверян неспроможність обох поглядів. Вона дійшла висновку, що літописні племена ще до утворення Русі були складними різноетнічними соціально-економічними об'єднаннями. Увійшовши до складу Русі, вони хоча й отримали на короткий період доцентровий напрям у своєму розвитку як єдиної народності, проте не встигли завершити його і в наступні часи розвивалися як самостійні одиниці, втім вже не як племена, а як земляцтва [20, с. 234, 235].

Останнім часом дослідження історії сіверян знову набули регіонального або вузько тематичного характеру. Так, дослідженням сіверян у басейні р. Сейм займається В. В. Єнуков [див., напр.: 148; 150; 251]. Він розглядає зазначений регіон як найбільш великий і економічно розвинений у сіверянській спільноті, що, на його думку, було пов'язано з інтенсивною торгівлею зі Сходом. В. В. Колода досліджує слов'яно-хозарське прикордоння [див., напр.: 227; 232; 234;

254]. Він неодноразово відзначав ознаки мирної взаємодії між сіверянським і хозарським населенням на певних етапах історії цих етнополітичних груп. Будівельну справу сіверян досліджує Ю. О. Пуголовок [див., напр.: 431; 435; 437; 442], на думку якого, будівельні традиції сіверян мали високий рівень (на що вказала наявність на пам'ятках спеціальних інструментів, вироблених досвідченими майстрами) та відповідали доступній для них сировинній базі (головним чином, це була деревина, меншою мірою – глина й камінь). Локальні відмінності в будівельних традиціях сіверян, на думку дослідника, вказують на існування окремих груп цієї спільноти [431, с. 288–291].

Тож у сучасній історіографії здебільшого відбувається подальша спеціалізація та поглиблення вивчення історії сіверян. Втім до загальних проблем історії сіверян останнім часом звертається О. В. Комар. У 2012 р. з'явилася його розлога стаття «Поляне и северяне» [260]. Перегукуючись назвою зі згаданою вище публікацією Б. О. Рибаківа, ця праця є відповіддю на неї та її продовженням. Автор доповнює використані попередником матеріали новими відомостями, переосмислює накопичену інформацію і вибудовує на її основі новий наратив історії сіверян. На його думку: майбутні поляни були невеликою локальною групою сіверян раннього періоду (волинцівська культура); після розгрому сіверян хозарами велика їхня частина відсунулася на північний схід свого ареалу і утворила нове ядро в Посем'ї, яке стало центром формування і поширення роменської культури (цей висновок автор зробив, ґрунтуючись на згаданих результатах досліджень В. В. Єнукова); західна ж (правобережна) частина «волинцівців» зсувається в Поросся, де під впливом культури Луки-Райковецької стає новою ідентичністю – полянами. Не знаходячи підтвердження автохтонності сіверян у Лівобережжі (відсутність зв'язку волинцівської культури з попередніми археологічними культурами), О. В. Комар впевнений також у неспроможності версій міграціоністів І. І. Ляпушкіна і А. В. Григор'єва (міграція сіверян з Дунаю) та В. В. Седова (міграція з Поволжя), оскільки відмінності гіпотетичних материнських культур, зайого висловом, «обчислюються, без перебільшення, десятками важливих ознак» [260, с. 140]. Поява сіверян (волинцівців), як вважає О. В. Комар, стала результатом руху антських племен (пеньківська культура) на північ (в області, зайняті колочинською і лука-райковецькою культурами) під тиском хозар, а потім їхнього повернення назад вже в змішаному стані. Ранній період історії сіверян (волинцівський) дослідник ділить на три основні етапи і один проміжний: перший етап характеризується новою хвилею хозарських набігів і підпорядкуванням сіверян хозарам; другий – розвитком хозарських (салтівських) впливів на культуру сіверян;

третій – новими набігами, викликаними невідомою причиною, і загибеллю більшості сіверянських поселень; короткий проміжний етап пов'язаний із зародженням характерних рис роменської культури (поява оборонних споруд) при збереженні типових волинцівських рис. Проміжний етап, на думку О. В. Комара, є спробою волинцівців почати життя заново після погромів попереднього етапу, проте і він закінчився пожежами та запустінням. Наступний період (роменський) дослідник ділить на два етапи. Перший етап характеризується зміною вектора впливу з хозарського на давньоугорський (під час хозарської смуги 861–889 рр. угорці не корилися владі каганату) і налагодженням торгівлі зі Сходом і закінчується він підкоренням сіверян князем Олегом. Другий етап (пізньороменський) характеризується появою давньоруського впливу в північно-західних областях і устремлінням сіверян на схід (в Посем'я) і на південь (на територію Хозарського каганату). Після походів Святослава на хозар сіверяни, які все ще підпорядковувалися їм, переселяються далі на схід, але, врешті-решт, покидають і ці поселення. У X–XI ст., на думку О. В. Комара, відбувається поступова мирна інтеграція Дніпровського Лівобережжя в культуру Русі, що відбувається значно раніше в нижньому Подесінні й до кінця зазначеного періоду поширюється на східний і південно-східний кордони сіверян [260, с. 140–158]. Тож у конфлікті автохтоністів та міграціоністів О. В. Комар займає середню позицію, бо, за його баченням, сіверяни хоча і були частково корінним населенням Дніпровського Лівобережжя, проте як спільнота сформувалися за межами цієї території, на яку вони мігрували вже як нова ідентичність. Втім у тому, що стосується входження сіверян до складу Київської Русі, О. В. Комар продовжує традиції української історіографії. Ще один напрям, який представляє цей дослідник, – розпочате ще Д. Я. Самоквасовим протиставлення інформаційного потенціалу речових та писемних джерел у справі реконструкції історії сіверян. На його думку, ресурс писемних джерел вичерпано і нові дані можуть бути отримані тільки з археологічних джерел [261, с. 31].

Таким чином, в історіографії історії сіверян сформувалося декілька найпомітніших традицій, що визначаються тими цілями, які переслідували автори історичних творів. Більшість цих традицій сходиться до однієї загальної інтенції – конструювання спадкоємності (влади, культури тощо), тобто належить до виділеної нами «юридичної» групи інтенцій. Започаткували цю історіографічну традицію літописці, які задля легітимзації влади київських князів створили схему, за якою поляни виставлялися як культурний слов'янський ґрунт, що поєднався з військовим талантом Рюриковичів та об'єднав східнослов'янські спільноти в єдину державу. Така мета визначила

складання образу сіверян в історичних творах – їм була відведена другорядна роль відсталого сусіда, пригніченого хозарами та врятованого київськими князями. Незважаючи на те, що згодом літописання перемістилося на північ, її початковий наратив майже не змінювався і згадана традиція століттями повторювалася спочатку в нових списках літопису, а потім і в творах перших російських істориків. Новий вектор цієї традиції задав М. М. Карамзін. Для легітимації російської правлячої еліти він використав схему літопису, але, залучивши додаткові джерела і «устародавнивши» появу слов'ян у Подніпров'ї, модифікував її початок, зачепивши тим самим питання міграції сіверян. Ще більше модифікувати літописну схему на користь стародавності північного центру влади спробували С. М. Соловйов та І. Д. Беляєв, що вбачали в літописі вказівки на Новгород як на середовище формування східнослов'янської культури. В радянські часи стара схема успадкування була розділена на дві частини й доповнена таким концептом, як «давньоруська народність», що відокремила давніх слов'ян від трьох молодих народів (росіян, українців та білорусів). Це також надало можливість зрівняти пріоритети успадкування культури Київської Русі між цими суперниками та в той же час продовжувати традицію «устародавнювання» слов'ян.

Віддзеркаленням згаданої вище історіографічної традиції також стали спроби легітимації давності (автохтонізації) української культури шляхом налагодження спадкоємності між окремими культурними пластами, що зафіксовані на території України. Перші, але не дуже помітні кроки на цьому шляху зробив М. І. Антоновський ще наприкінці XVIII ст., зв'язавши сучасних йому козаків з давніми сіверянами. В останній чверті XIX ст. до устародавнювання сіверян у Подніпров'ї вдалися також П. В. Голубовський та Д. І. Багалій. На цьому ж етапі окреслилася нова складова частина згаданої традиції – оскарження силового захоплення сіверян та захист гіпотези їхнього мирного входження до Київської Русі. На зламі століть до цієї традиції долучився М. С. Грушевський, а в другій половині XX ст. вона постала (але вже на основі інтерпретації нових джерел) у працях Д. Т. Березовця та О. В. Сухобокова та підтримується в сучасній українській історіографії. Як протидія цій традиції з'явилася нова хвиля публікацій, в яких заперечувалась автохтонність сіверян та їхнє мирне входження до Київської Русі (І. І. Ляпушкін, А. В. Григор'єв та інші).

Серед інших історіографічних традицій, що виділяються в історіографії історії сіверян, слід назвати протиставлення інформаційного потенціалу речових та писемних джерел (яка була започаткована В. В. Пассеком, розвинена Д. Я. Самоквасовим та підтримувалася пізніше в публікаціях інших археологів, наприклад М. В. Любичева,

А. В. Григор'єва й О. В. Комара) та атрибуцію русів до сіверян (яка була започаткована І. Д. Беляєвим і Д. Я. Самоквасовим, підтримана Д. І. Багалієм, В. Г. Ляскоронським і В. В. Мавродінім та відроджена В. В. Сєдовим).

1.3. Взаємовплив узагальнюючих та спеціальних досліджень в історіографії історії сіверян

У попередньому параграфі показано формування образу історії сіверян в узагальнюючих творах, що є «опорними стовпами» історіографії цієї проблематики та що відображають формування історичних традицій у ній. Але не менш важливим є питання розвитку поглядів на історію сіверян у спеціальних дослідженнях, що застосовують до вирішення цього питання свої дисциплінарні методи. Тому в цьому параграфі на прикладі двох різних підходів до історії сіверян, лінгвістичному та антропологічному, буде показано, як спеціальні дослідження можуть впливати на загальну історіографію проблематики та, навпаки, якому впливу вони піддаються з боку узагальнюючих творів.

Лінгвістичні студії етноніма «сіверяни». «Сіверяни» – доволі загадковий етнонім, спроби розгадати який тривають ось уже понад два століття. Літописи не дають відповіді на питання про значення цього етноніма: автор ПВЛ пояснив багато назв слов'янських «племен», але сіверян обійшов стороною, хоча вони перебували в безпосередньому сусідстві з полянами, яким симпатизував літописець, і зіграли важливу роль у формуванні ядра Русі. Ймовірно, відсутність літописного «етимологічного розбору» сіверян пов'язана з тим, що походження їхньої назви було неясним і для самого автора ПВЛ. Така гіпотеза знаходить підтвердження в лінгвістиці: на думку Г. О. Хабургаєва, етнонім «сѣвер», як і «поля» чи «дерева», є безсуфіксним, що вказує на його архаїчність і побутування задовго до «розпаду праслов'янської єдності» [580, с. 205].

Між тим, глумачення назви сіверян могло б дещо висвітлити їхню ранню історію, і, розуміючи це, багато дослідників намагалися знайти його коріння. Пошуки значення етноніма сіверян нерідко або приводили дослідників до цікавих гіпотез щодо їхньої історії, або навпаки – були продиктовані вже існуючими гіпотезами, що робить історіографічний огляд цієї проблеми більш цікавим для нашого дослідження.

Перші спроби розтлумачити етнонім сіверян відносяться до початку ХІХ ст., коли А. Шльоцер коротко прокоментував одну зі своїх перших згадок про сіверян: «т. е. живущие на севере». Нижче він

пояснив свій висновок більш докладно: «название людей, живущих по Десне на север от Киева» [602, с. 151, 190]. М. Фасмер, підтримуючи гіпотезу С. М. Соловйова та І. Д. Беляева про міграцію східних слов'ян декількома хвилями (спочатку на північ до Новгороду, а потім на південь до Дніпровського Лівобережжя), висловив думку, що в первинному розміщенні слов'ян (до початку міграції) сіверяни займали північне положення по відношенню до решти племен, у зв'язку з чим вони і були названі сіверянами («сѣвер»), тобто північним плем'ям [576, с. 589]. Підтримана спочатку широким колом дослідників, ця гіпотеза все ж не витримала випробування часом, оскільки так і не знайшла наукового підтвердження [докладніше про це див.: 173, с. 30]. Втім, на думку В. В. Іванова та В. М. Топорова, пояснити виникнення подібного екзоетноніма можна тільки в тому випадку, якщо відшукати племена, для яких сіверяни дійсно були північними, а оскільки сіверяни займали землі, що знаходяться на північних околицях іранського світу, то «сѣверъ», на їхню думку, може бути слов'янським перекладом іранської назви цього племені [173, с. 30, 31].

Грунтуючись на твердженні О. М. Трубачова про тотожність таких понять, як «північний» і «лівий» у тлумаченні етноніма дунайських сіверян [566, с. 299], О. В. Сухобоков дійшов висновку, що так само можна тлумачити і етнонім сіверян лівобережжя Дніпра [513, с. 36]. Однак варто звернути увагу на те, що стосовно дунайських сіверян «північний» збіглося за змістом з «лівий» тому, що лівий берег Дунаю був у той же час північним берегом [564, с. 314]. Лівий берег Дніпра знаходиться зі східного боку, тому у випадку з дніпровськими сіверянами не вбачається можливим проводити ту саму аналогію і поширювати ототожнення «північного» і «лівого» на всю старослов'янську мову. Втім, на думку О. М. Трубачова, не виключено, що в імені дніпровських сіверян також закладено розуміння «лівий», але в якості так званого «повторювального» зв'язку з їхнім дунайським періодом [566, с. 386] (варто відзначити, що й відносно існування цього зв'язку О. М. Трубачов висловлював сумнів [566, с. 300]).

Існує версія, згідно з якою етимологія слова «сѣверъ» походить від іранського кореня «seu» – «чорний», який в той же час є реліктом архаїчної системи просторової орієнтації, де чорний колір зв'язувався з «північчю» [513, с. 36]. Своєю іранською назвою, на думку деяких дослідників, сіверяни зобов'язані іранським племенам Північного Причорномор'я, що були асимільовані сіверянами [див. напр.: 20, с. 67; 170, с. 63; 310, с. 53; 475, с. 138; 479, с. 130, 131]. Головним апологетом цієї гіпотези був В. В. Седов, у текстах якого вона поступово розвивалася і зазнала деяких змін. Спочатку він висунув думку про те,

що в V–VII ст. Дніпровське лісостепове Лівобережжя було заселене іраномовними племенами, які в VIII ст. були витіснені слов'янами в басейн Дону; згодом слов'янські племена, що зайняли ці території, сприйняли назву своїх попередників [479, с. 130, 131]. Потім В. В. Седов припустив, що етнонім «сѣверъ» був привнесений до Лівобережжя з Поволжя разом з представниками іменьківської культури, які тісно контактували з іраномовними племенами, а потім мігрували до Дніпра [471, с. 197]. Нарешті, в більш пізній своїй роботі він дійшов висновку про зародження зазначеного етноніма в антському середовищі, де іранський етнічний елемент був досить численним [476, с. 80].

Грунтуючись на гіпотезі про іранське походження етноніма «сѣверъ», ономаст О. С. Стрижак побудував цікаву модель появи сіверян на Дніпрі. Відповідно до неї найбільш стародавня форма етноніма «сіверяни» Савар (Σαυάροι) фіксується Птоломеем в його «Посібнику з географії» і належить до II ст. н. е. [126, с. 186]; плем'я, яке носило це ім'я, під натиском аварів у VI ст. рушило на захід і розселилося за Дунаєм, в області майбутнього міста Преслава; тут воно злилося зі слов'янськими племенами, передавши їм своє ім'я, яке піддалося слов'янізації і перетворилося в «severes», відоме нам за «Хронографією» Феофана Сповідника [591, с. 62]; у другій половині VII ст. ці севери були підкорені і переселені булгарами; частина северів залишилася в Подунав'ї, а частина мігрувала на схід; відразу ж після цих подій, на думку О. С. Стрижака, в Подніпров'ї виникає роменська культура з сіверянським Преславом – Переяславом [501, с. 70, 71, 75, 76]. Цікаво, що Переяслав Руський (нині Переяслав-Хмельницький) дійсно вважався деякими дослідниками одним із найдавніших і найважливіших міст східних слов'ян. Принаймні, звертає на себе увагу особливе ставлення руських князів та духовенства до цього міста¹.

У науково-популярній монографії «В пошуках прародины славян» доктора історичних наук В. П. Кобичева присутня гіпотеза про кельтські коріння етноніма «сѣверъ». Заснована вона на поширенні топонімів із коренем «север» на території, яку займали раніше кельти. На думку В. П. Кобичева, кельтські «сіверяни» увійшли в слов'янське середовище і, слов'янізувавшись, мігрували на Дніпро [210, с. 99, 100]. Семантику етноніма «сѣверъ» В. П. Кобичев виводить через французьку мову від слова «severer» (віднімати, позбавляти) і трактує його як «витнанці» [210, с. 146].

Польський мовознавець і славіст Збігнев Голаб (Zbigniew Gołąb) провів етимологічний аналіз етноніма «сѣверъ» і дійшов висновку,

¹ Докладніше це питання розглядалося нами раніше та відображено в декількох публікаціях. Див., напр.: [196].

що він володіє наступним семантичним рядом: «член сім'ї» («family member») або, точніше, «чоловік» («spouse»); «сімейне житло» («family dwelling place») [661, р. 17–18]. Цікаво в цьому контексті відзначити, що етнонім індійської народності «савара» в минулому носив семантику «абориген», тобто «місцевий» або «свій» [470, с. 111], що в деякому сенсі зближує його з версією З. Голаба щодо сіверян, якщо сприймати «свій» як «рідний».

Як вже зазначалося вище, наприкінці XVIII ст. було опубліковано другий переклад з німецької мови книги Й. Георгі про етноси Російської імперії. Переклад, значно доповнений і змінений, здійснив український історик М. І. Антоновський [315, с. 44, 45; 162, с. 108, 109]. Одна з його вставок стосувалася стародавніх сіверян, ім'я яких, на думку автора перекладу, означало «кінні воїни» [344, с. 233, 234]. Таке тлумачення цього етноніма, ймовірно, було внесено М. І. Антоновським заради зв'язку з українськими вершниками-козаками, а з огляду на той факт, що в розділі про малоросійських козаків автор неодноразово підкреслював їхню велич і старовинність, легенда про древніх вершників-сіверян, ймовірно, покликана посилити цей ефект та легітимізувати стародавність козацьких традицій на території України.

Екстравагантні гіпотези про історію сіверян і тлумачення їхнього імені існують і в сучасній українській історіографії. Так, Н. В. Агафонова назвала сіверян «сіварцями» і висловила думку, що цю назву вони отримали завдяки своєму поклонінню богу Сіву (радимиці – Роду, в'ятичі – В'яті і т. д.). Крім того, дослідниця бачить коріння сіверян у геродотових будинах, а спадщину – в печенігах (точніше, в «печенагах», в орфографії Н. В. Агафонові). Семантику етноніма «будини» дослідниця знаходить у «буддизмі» і пов'язує вірування сіверян із цією релігією. Не вдаючись до пояснень, Н. В. Агафонова ствердно називає головним політичним центром сіверян Воронеж, а західним торговим форпостом – Чернігів. Ці міста, також без пояснень, вона називає «Воронаж» і «Чернагів», дешифруючи коріння «наг» і «наж» у цих топонімах як вказівку на змії буддистської міфології – «нагів». Спираючись на зв'язок сіверян з легендою про зміїв-нагів, Н. В. Агафонова пов'язує гідронім сіверянської річки Сули з ім'ям балтійської богині Саулі, покровительки вужів. Слов'янського бога Сіва, якому поклонялися сіверяни, і котрого, до слова, нам не вдалося відшукати в жодному з відповідних довідкових видань (сама автор посилається на популярну публікацію письменника і журналіста Є. Ф. Конєва), Н. В. Агафонова пов'язує з індуїстським Шивою.

Тож, за версією Н. В. Агафонові, складається наступна картина реконструкції історії сіверян: початок її належить ще до скіфських

часів, коли сіверяни були відомі під ім'ям будинів; у середньовіччі, до приходу Рюриковичів, вони відомі під ім'ям «сіварців»; у період формування Руської держави сіверяни, які фігурують з якихось причин вже під ім'ям «печенаги», вступають у конфлікт із Рюриковичами і поділяються на дві частини: одна з них входить до складу нової держави Рюриковичів, а інша – мігрує до Дунаю [4].

Таким чином, в історіографії налічується досить багато різних спроб тлумачення етноніма сіверян. Це: «ті, що живуть на півночі», «лівобережні», «чорні», «вигнанці», «член сім'ї», «кінні воїни», «ті, що поклоняються богові Сіву» та інші. Ці тлумачення походять з різних логічних побудов, етимологізуються на основі різних мов, схрещуються з різними культурами. Одні з гіпотез мають під собою наукову основу, інші є результатом здогадок, а подекуди й уяви. Втім той часовий і інформаційний розрив, який відділяє сучасних дослідників від того періоду, коли міг сформуватися етнонім сіверян, залишає лише можливість будувати обережні припущення про коріння цього імені. Тож, можливо, мав рацію Б. О. Рибаків, коли вказав на той факт, що етнонім сіверян належить до надто глибокої давнини, щоб мати хоч якусь можливість простежити його етимологію [458].

Отже, тлумачення етноніма «сѣверъ» справили значний вплив на формування історичних творів про сіверян, оскільки давали дослідникам ключ до найбільш ранньої їхньої історії. У той же час різноманітність тлумачень етноніма сіверян, а разом з тим і різноманітність побудованих на їхній основі наративів, що сформувалися в історіографії, вказує на вразливість подібних конструкцій, складених на німецькому фундаменті гіпотетичних припущень.

Місце антропологічних досліджень в історіографії історії сіверян. У рамках вивчення процесу накопичення археологічних матеріалів з історії сіверян варто також звернути окрему увагу на матеріали вивчення антропології сіверян.

Початок накопичення остеологічних даних східних слов'ян, а в їхньому числі і сіверян, належить до 70–80 рр. ХІХ ст. Тоді ж були проведені перші антропологічні дослідження. Зокрема, аналізом антропологічної інформації чернігівських курганів, які тоді ще сприймалися як сіверянські, займався засновник східноєвропейської антропології А. П. Богданов [34]. Слов'янською ознакою він вважав брахіцефалію, і на підставі цього зарахував сіверян з характерною для них доліхоцефалією до неслов'янського населення [33; 35]. У 30-х рр. ХХ ст. до проблеми антропології кривичів, в'ятичів і сіверян звернувся радянський антрополог В. В. Бунак, який уперше вказав на можливу неоднорідність расового складу східних слов'ян, а також на роль східно-середземноморських елементів у формуванні їхнього

антропологічного типу. Додавши до краніологічних матеріалів Дніпровського Лівобережжя, зібраних А. П. Богдановим, окремі черепи з могильників басейну Нижньої Десни, В. В. Бунак виділив із слов'янського масиву окрему «сіверянську» групу, що складалася з 41 черепа [647; 646]. В 30–40-ві рр. ХХ ст. дослідженнями в галузі антропології слов'ян Білорусі та України займався Г. Ф. Дебец [118]. На основі нових і накопичених раніше краніологічних матеріалів він уперше встановив відмінності в ширині обличчя і ступені масивності черепа середньовічного слов'янського населення території України. Всі краніологічні матеріали курганів Дніпровського Лівобережжя були віднесені ним до сіверянської групи.

У 1946 р. було опубліковано результати дослідження Т. О. Трофимовою антропології слов'ян Подніпров'я [562], що значно вплинули на подальший розвиток цього питання [7, с. 3, 4]. Відштовхуючись від нових поглядів Б. О. Рибакова на територіальні межі сіверян (в той час ще не опублікованих, але озвучених ним у доповіді в 1943 р.), Т. О. Трофимова відокремила курганні черепи Чернігова і Переяслава від сіверян і віднесла їх до окремих груп полян (поляни чернігівські і переяславські), скоротивши таким чином сіверянську серію на половину і збільшивши полянську у кілька разів [докладніше про це див.: 5, с. 94; 7, с. 60]. У краніологічних матеріалах Дніпровського Лівобережжя вона виділила два домінуючі морфотипи, поширення яких, втім, не збіглося з обраним розподілом території Лівобережжя на племена: до доліхокранного вузьколицевого європеїдного типу були віднесені групи сіверян, в'ятичів, кривичів і полян переяславських, а до мезодоліхокранного вузьколицевого морфотипу – полян чернігівських. Серед сіверян вона виділила дубенську, ліпльавську, суджанську й обоянську групи, а також висловила думку про морфологічну своєрідність сіверян обоянської групи порівняно з суджанською.

У третій чверті ХХ ст. нові методи вивчення краніологічних матеріалів (значно поповнених у результаті численних розкопок на слов'янських пам'ятках) застосували Т. І. Алексеева і В. П. Алексеев [6; 7]. Слідом за Т. О. Трофимовою вони віднесли черепи з курганів чернігівської та переяславської груп до полян, спираючись на думку Б. О. Рибакова про полянську приналежність цих міст [7, с. 31, 56; 5, с. 189, 190]. Цікаво також, що якщо в публікації В. П. Алексеева 1969 р. матеріали Шестовицького могильника (Чернігівська обл.) розглядалися ще як сіверянські (хоча і з зазначенням про наявність думки про їхню неслов'янську приналежність), то в публікації Т. І. Алексеевої 1973 р. ця пам'ятка розглядалася вже як германська [5, с. 194; 7, с. 267], що знову вказує на нестабільність інтерпретацій антропологічного матеріалу.

У базу дослідження Т. І. Алексеевої увійшло 1506 слов'янських черепів, доповнених раніше опублікованими даними матеріалів з колекцій, втрачених під час Другої світової війни [7, с. 20]. Відмінною від попередніх досліджень рисою було введення в базу великої кількості матеріалів, почерпнутих із сільських могильників, що було пов'язане з відкриттям археологами безлічі неукріплених поселень у другій половині ХХ ст. До групи сіверянських матеріалів у дослідженні Т. І. Алексеевої увійшло 54 черепи (22 чоловічі і 32 жіночі) [7, с. 30]. У результаті порівняння черепів полян і сіверян вона дійшла висновку, що їхні краніологічні характеристики значною мірою збігаються, але сіверяни відрізняються вираженою доліхокранією (переважанням поздовжнього діаметра черепа над поперечним) і більш вузьким, порівняно з полянами, обличчям [7, с. 60]. Всередині «полянської» групи дослідниця виділила деякі відмінності київських полян від чернігівських і переяславських – поляни правобережжя Дніпра мали ширші обличчя, ніж поляни лівобережжя [7, с. 59, 60]. Дослідниця також звернула увагу на схожість сіверянської антропологічної комбінації з довгоголовим і вузьколицим типом черепа племен території верхньої течії Дніпра другої половини I тисячоліття до н. е. і перших століть н. е., в яких В. В. Седов вбачав ранніх слов'ян [472, с. 12–14].

У 60–80-ті рр. ХХ ст. антропологічними дослідженнями середньовічного Подніпров'я займалися В. Д. Дяченко та П. М. Покас [140; 143; 144; 371; 372]. Зокрема, вони вивчали матеріали 35 поховань, відкритих О. В. Сухобоковим під час розкопок могильника у с. Кам'яне на Середньому Пслі. Дослідники зробили висновок про близькість цих матеріалів до тих груп, які в антропологічній літературі представлені як «сіверянські» і «південні поляни Лівобережжя» [145, с. 320]. Окремо П. М. Покас вивчав скелети з курганних (XI–XII ст.) і ґрунтових (XII–XIII ст.) могильників, відкритих біля с. Зелений Гай (Сумська обл.). На його думку, населення, якому належали зазначені могильники, було морфологічно близьким до «сіверянської» серії. Подібність матеріалів двох могильників дозволила П. М. Покасу зробити висновок про те, що зміна обряду поховання не була пов'язана зі зміною населення [371]. Ще одне дослідження того ж автора торкнулося Середнього Подесіння. Матеріали цього регіону П. М. Покас розділив на три групи за належністю до міського (2 могильники) і сільського (8 могильників) населення, а також до дружинного прошарку (4 могильники). Аналіз матеріалів показав: неоднорідність міського матеріалу і порівняну однорідність сільського; деякі відмінності між групами міського і сільського населення (остання група «більш довгоголова, вузько- і високолиця, горизонтальне профілювання на черепах більш різке» [372, с. 123]), що дослідник пов'язав із

неоднорідністю городян; типологічна близькість черепів чоловіків дружинних могильників до чоловічих міських, а жіночих – до жіночих сільських [372, с. 122–126].

У 80-х рр. XX ст. антропологією середньовічних східних слов'ян займався литовський дослідник Г. А. Чесніс. Результати проведеного ним аналізу показали подібність населення східнослов'янських територій. Однак в окремі кластери ним були виділені: сіверяни і радимичі; поляни; словени новгородські. Кластер сіверян і радимичів, на його думку, виявився близьким до могильників балто-слов'янського прикордоння [590].

У 90-х рр. XX ст. антрополог А. А. Мовсесян, порівнюючи середньодніпровські матеріали з загальними східнослов'янськими, зазначила спорідненість усіх слов'янських груп, але в той же час вказала на деяку статистичну віддаленість від загального східнослов'янського масиву сіверян, радимичів і дреговичів [327].

Одонтологічні матеріали з Середнього Подніпров'я потрапляли в коло інтересів латиської дослідниці Р. У. Гравере [97; 96]. Як і у випадку з краніологічними даними, одонтологічний матеріал середньовічних східних слов'ян виявився неоднорідним як у цілому, так і в межах окремих племен. Сіверяни в її аналізі були представлені матеріалами із могильника біля с. Липового, а чернігівські одонтологічні дані, наряду з київськими, розглянуті в рамках полянської групи. Незважаючи на наявність деяких подібностей (середньоєвропейський одонтологічний тип, схожий із матеріалами могильника Груцзно в Польщі), Р. У. Гравере відзначає наявність «порівняно чітких відмінностей» між даними полян і сіверян. Зокрема, відмінною рисою сіверян с. Липового є підвищена частка східних ознак, що дозволило виділити окремий степовий варіант середньоєвропейського одонтологічного типу. Наявність східних впливів Р. У. Гравере пояснила наслідками контактів сіверян із представниками салтівської культури, оскільки в матеріалах с. Липового «майже повністю» представлено салтівський одонтологічний комплекс. Схожий одонтологічний компонент спостерігається також у «полянському» матеріалі могильника с. Казаровичі (Правобережне Подніпров'я), що могло бути наслідком переселення сюди частини сіверян або підлеглих Хозарському каганату племен, пам'ять про яких відбилася в назві населеного пункту. Посилаючись на думку В. В. Седова про формування сіверян у результаті взаємодії слов'ян роменської культури з місцевим субстратом, Р. У. Гравере дійшла висновку, що цим субстратом, який зумовив формування степового варіанта середньоєвропейського одонтологічного типу в сіверян, були кочові племена салтівської культури [96, с. 207, 210, 211].

З середини першого десятиліття ХХІ ст. антропологічними дослідженнями Середнього Подніпров'я почала займатися Т. О. Рудич [450–453]. Базу її дослідження склали 25 краніологічних серій Середнього Подніпров'я. До групи доліхокранних середньолицих форм (характерних для територій сіверян, радимичів, дреговичів і смоленських кривичів) було віднесено 11 серій, 9 з яких походять з лівого берега Дніпра. Цікаво, що проаналізовані Т. О. Рудич антропологічні матеріали з розкопок давньоруського ґрунтового могильника (друга половина ХІ–початок ХІІІ ст.) на околиці Переяслав-Хмельницького (розкопки 2004–2007 рр.) показали більшу схожість з серіями сіверян, а також з іншими серіями «полян переяславських», ніж з серіями правобережних слов'ян. Необхідно відзначити, що проаналізовані Т. О. Рудич антропологічні матеріали з розкопок у Києві (вул. Паторжинського, 14) також дали результат, близький до сіверянського, що дослідниця пояснила компактним проживанням тут вихідців із сіверянських земель. Загальні результати дослідження ще раз підтвердили думки про різноманітність антропологічних морфотипів у Середньому Подніпров'ї і відсутність антропологічної уніфікації населення Русі. Це стосувалося також переселенців, які вважали за краще селитися компактно, не змішуючись з місцевим населенням (або ж намагалися ховати своїх померлих на одному кладовищі) [453, с. 77–144, 219–221].

Таким чином, головною проблемою антропологічних досліджень сіверян є нечисленність матеріалу періоду інгумацій і його повна відсутність для періоду трупоспалення [372, с. 126; 453, с. 219]. Окрім того, в більшості антропологічних праць використовується схема поділу досліджуваного матеріалу згідно з кордонами «літописних племен», прийнятих в історіографії на момент проведення дослідження, незважаючи на високий ступінь умовності і динамічності цієї характеристики. Це призводило до того, що ті самі матеріали розглядалися в різних дослідженнях як приналежні до різних «племен». Так, групи чернігівських і переяславських антропологічних матеріалів розглядалися спочатку як сіверянські, однак зі зміною в історіографії уявлень про територію сіверян почали розглядатися як полянські, хоча результати досліджень не завжди свідчили на користь такого розподілу матеріалів. У цьому відношенні цікавими є спостереження О. К. Зайцева. Проаналізувавши накопичені антропологами й археологами знання, він дійшов висновку, що західна територія сіверян рано увійшла до складу Русі і прийняла «полянський» етнографічний вигляд [170, с. 66]. Це могло б пояснити полянський вигляд археологічної культури західної території сіверян, але при цьому антропологічну близькість її населення до сіверянського

морфотипу. Однак не виключено, що «сіверянські» включення в «полянські» матеріали можуть бути результатом неправильного підходу до поділу на групи самого матеріалу.

Іншою проблемою є умовність датування багатьох могильників, яка призвела до того, що матеріали подекуди розглядалися як такі, що належать до певних племен, незважаючи на те, що в той час ці племена вже могли не існувати. Так, ще В. Д. Дяченко і П. М. Покас звернули увагу на те, що краніологічну групу, яка в багатьох дослідженнях фігурувала як «сіверянська», правильніше було б називати «нащадками сіверян» [145, с. 320].

Відповідно до вищезазначеного можна зробити висновок, що у взаємодії антропології з історіографією історії сіверян остання більшою мірою вплинула на хід розвитку першої, оскільки антропологи часто починали свої дослідження з попереднього визначення груп і кордонів свого матеріалу відповідно до чільної на той момент точки зору в історіографії. Неупереджений підхід, що базувався б виключно на матеріалі і його географічній, а не племінній приналежності, на наш погляд, міг би призвести до більш точних результатів антропологічних досліджень, здатних впливати на уявлення про історію сіверян, а не відштовхуватися від них. Тому накопичені антропологічні дані вимагають нової ревізії й аналізу, звільненого від авторської інтенціональності і залежності від гіпотез, що сформувалися в інших дисциплінах. Такий підхід дозволив би поступово нарощувати і поглиблювати інформацію про антропологічний вигляд східних слов'ян шляхом формування міцної основи даних, здатних змінюватися за допомогою розвитку нових методів антропологічних досліджень, а не зовнішніх впливів [200].

Таким чином, в історіографії історії сіверян спостерігається взаємовплив між узагальнюючими історичними творами та спеціальними дослідженнями, що відносяться до суміжних дисциплін. Тобто між загальним і частковим в історіографії історії сіверян існує певна взаємодія. Але не завжди ця взаємодія має позитивний результат. Тому в проведенні міждисциплінарних досліджень у таких питаннях, багатих на суперечливі та мінливі уявлення, як історія архаїчних спільнот, спеціальні дослідження з суміжних дисциплін мають спиратися на свої внутрішні методи і принципи, привносячи тим самим відносно стабільні точки, на які можуть спиратися дослідники під час складання узагальнюючих загальноісторичних творів.

Підсумовуючи результати двох параграфів, присвячених загальним рисам історіографії історії сіверян, слід зазначити, що на сьогодні масив історіографічних джерел із цієї проблематики є багатошаровим та різнорідним, бо наратив кожного з авторів розвивався відповідно

до певної мети, поставленої перед їхнім дослідженням. Однак у цій неоднорідності спостерігаються деякі напрями, що мають загальні риси та спадкоємність – тобто історіографічні традиції. Найпомітніші в цій проблематиці історіографічні традиції сформовані на інтенціях такого типу, який ми позначили як «юридичний», оскільки ці традиції відстоюють права сучасних спільнот на спадщину архаїчних спільнот, що неминуче призводить до упередженості в дослідженнях або навіть постановки гіпотези перед початком дослідження й, відповідно, до конструювання історії за заздалегідь накресленим сценарієм.

Тож історія сіверян у своїй актуальній формі є складною конструкцією, формування якої пройшло через кілька етапів, характерні особливості яких тією чи іншою мірою вплинули на актуальні уявлення про сіверян. Тому на сучасному етапі розвитку історичної науки вивчення історії сіверян, як і багатьох інших архаїчних спільнот, потребує пошуку таких підходів до осмислення накопиченого в історіографії матеріалу, які знайшли б консенсус між існуючими взаємовиключними поглядами та дали б можливість подивитися на проблему наскрізь, неупереджено й всебічно, не віддаючи переваги певній історіографічній традиції.

1.4. Пошуки шляхів до осмислення історії сіверян у сучасній історіографії

Проблема пошуку підходів до комплексних та складних проблем у гуманітарній сфері світової науки виникла вже досить давно. Великою мірою це пов'язано з тим, що за часів панування парадигми позитивізму стався величезний приріст інформації та поглиблення знань та уявлень про людину і її навколишній світ. Віра в силу наукових доказів призвела до залучення в науковий обіг великої кількості джерел, що повинні були стати фундаментом позитивістського знання про історію. Втім ще більшою виявилась кількість та різноманітність інтерпретацій цих джерел, що призвело до поступового зростання зневіри в можливості об'єктивного тлумачення джерел, а разом з тим у досягненні чистого, неупередженого знання про минуле. Представники гуманітарних наук усвідомили мінливість сприйняття людиною оточуючих її феноменів та намагалися знайти вихід із цієї ситуації, в якій розвиток інтерпретацій та термінологічної кодифікації феноменів часом призводить до розриву між реальним явищем і його репрезентацією (в мові, науковій термінології, літературі тощо). Одними з перших на цю проблему звернули увагу дослідники лінгвістики. Вони стверджували, що, хоча між феноменом, терміном,

що його позначає, та визначенням цього терміна існує певний зв'язок, часом ці компоненти можуть розвиватися і змінюватися незалежно один від одного [681, р. 11, 324]. Ці думки призвели до появи епістемологічного скептицизму в світовій науці та підштовхнули до пошуку нових, модерністських, а згодом і постмодерністських підходів до осмислення мінливої інформації.

На терени нашої країни модернізм та постмодернізм прийшли з певною затримкою, бо в радянські часи домінуюча методологія марксизму майже не лишала простору для виникнення скепсису. Втім відзначається, що подекуди в радянській історіографії висловлювалися і думки співзвучні світовим тенденціям, часом навіть випереджаючи їх [533, с. 188, 195]. Розквіту ж модерністська та постмодерністська думки змогли набути в Україні лише за часів незалежності, коли скепсис щодо старої методології висловили такі провідні історики, як О. П. Толочко, Н. М. Яковенко, Я. Й. Грицак, В. В. Підгаєцький та інші [509, с. 30]. Звертаються сучасні українські історики й до такого відносно нового постмодерністського підходу, як історична деконструкція [див., напр.: 44; 45; 46 та інші].

Спроби проаналізувати накопичений за сотні років масив джерел та літератури з історії сіверян могли б значно збагатитися за рахунок застосування постмодерністських концептів, а саме історичної деконструкції. Однак, незважаючи на те, що ідеї постмодернізму в Україні швидко набули популярності і застосування, досить довго вони викликали певну недовіру, що, напевно, пов'язано з деякими непорозуміннями, оскільки іноді постмодернізму приписували навіть такі риси, з якими його було покликано боротися: суб'єктивізм чи «позаджерельні знання» [див.: 539, с. 92, 93]. У зв'язку з цим необхідно приділити увагу питанням сутності, появи та розвитку цих наукових концептів та визначенню тих переваг, які вони можуть привнести до розуміння історії сіверян та історіографії цієї проблематики.

Деконструкціоністський підхід до історії. Історична деконструкція – відносно нова течія в історіографії. Її основні принципи та поняття сформулював А. Манслоу в 1997 р. у своїй монографії «Деконструюючи історію», хоча саме поняття «деконструкція» і його основну концепцію (стосовно літературної критики) ввів ще в 60-х рр. ХХ ст. Ж. Дерріда. Тому слід окремо розглянути основні положення, що були висунуті зазначеними авторами і що можуть стати у нагоді під час аналізу історії та історіографії історії сіверян.

Жак Дерріда: деконструкція в літературній критиці. Концепція деконструкції Ж. Дерріда виникла як критика структуралізму, розробленого Фердинандом де Соссюром (Ferdinand de Saussure). Останній бачив лінгвістику як вивчення знаків в комбінації

«означник» (матеріальна форма) і «означуване» (ментальна концепція). Іншими словами – знак і ідея, яка за ним стоїть. Ф. де Соссюр займався пошуком глибинних структур мови й дійшов висновку, що кожне речення являє собою послідовність означників, тлумачення яких залежить не тільки від їхніх внутрішніх відношень у реченні і тексті, але й від контрасту кожного з них з іншими означниками, які не присутні в реченні. Наприклад, «я» набуває сенсу тільки в контрасті з рядом таких означників, як «ти», «він», «ми» і так далі. При цьому більшість слів групувалися структуралістами в діади, в яких один з термінів наділявся першістю (чоловік/жінка, білий/чорний, господар/раб і т. д.) [643, р. 2; 649, р. 14; 671, р. 182].

Пізніше антрополог Клод Леві-Стросс (Claude Lévi-Strauss) застосував метод Ф. де Соссюра до своїх етнографічних досліджень, оскільки також займався пошуком глибинних структур, але не в мові, а в суспільстві примітивних культур. К. Леві-Стросс розглядав культури в якості системи знаків і вважав, що їхній зміст можна знайти в відносинах між знаками, які вони в собі містять [671, р. 182].

Критикуючи основні положення структуралізму, Ж. Дерріда розробив свою концепцію, що отримала назву «деконструкція».

Ж. Дерріда висловив сумнів щодо стабільності знакових систем мови або культур і, відповідно, щодо їхньої здатності забезпечити остаточну інтерпретацію текстів чи етнографічних матеріалів. На його думку, остаточної інтерпретації феномену (означника означуваного) немає і вона завжди лишатиметься недосяжною. Замість цього Ж. Дерріда вказав на існування безлічі можливих інтерпретацій, що постійно розвиваються і змінюються. Цей процес він назвав «вільною грою» означників: використовуючи слова в своєму творі, автор лише на мить наділяє їх певними значеннями; ці значення не стають основою для фіксованої лінгвістичної системи; оскільки сенс слів формується з досвіду (який постійно накопичується і змінює наше розуміння навколишнього світу), то вже в наступну мить після застосування слова воно стає середовищем для «вільної гри» його тлумачення. Відповідно до нового досвіду «переписуються» словникові визначення слів, які, в свою чергу, також не можуть вважатися фіксованими, оскільки складаються з цілого ряду слів, що знаходяться «в грі» – відкривши словник у пошуках значення одного слова, зауважив Ж. Дерріда, ми стикаємося з відсиланнями до безлічі інших слів. Відповідно, використання слова в один момент відбувається в іншому фоновому контексті, ніж використання того ж слова в інший момент, а відповідно, змінюється і його значення. Таким чином, даючи чіткі визначення словам, лінгвістичні словники, з точки зору Ж. Дерріда, дають хибне враження, що мова має стабільні

значення, тоді як насправді ці значення постійно знаходяться «в грі», підпадаючи під вплив нового досвіду. Це призводить до того, що в метафізичному центрі лінгвістичної структури відбувається розрив, за якого початкове трансцендентне «означуване» (феномен, еквівалентний до його визначення) більш не доступне, і залишається тільки нескінченна гра значень, оскільки той самий текст інтерпретується знову і знову, і так до нескінченності [430; 645, р. 71; 654; 671, р. 183, 184].

Таким чином, на думку Ж. Дерріда, вивчаючи безперервну «гру» означників можна тільки прагнути до розуміння сенсу тексту, але його остаточний сенс при цьому не може бути знайдений і закріплений. Тому ми ніколи не зможемо напевно стверджувати, що саме мав на увазі автор у своєму тексті. У зв'язку з цим, Ж. Дерріда з підозрою ставився до будь-яких претензій на остаточну інтерпретацію [671, р. 184].

На думку Ж. Дерріда, К. Леві-Строссу не вдалося побачити історію як процес, що поступово розвивається, бо він ставився до минулого як до стану природної незайманості і, відповідно до цього, розглядав нові інтерпретації («вільну гру») як катастрофу, що руйнує архаїчні форми, які несуть в собі істинні значення. Ж. Дерріда, навпаки, сприймав «вільну гру» як позитивний елемент розвитку. З його точки зору, істинні значення непізнавані і тому набагато важливіше не фіксуватися на думках про те, які інтерпретації вважати найбільш стабільними, а замислитися над тим, які ще інтерпретації можуть з'явитися в майбутньому. Крім того, Ж. Дерріда вважав, що оскільки міфи не мають авторів і єдиних джерел, то немає і підстав для їх перетворення в фіксовану узгоджену систему. Тож, на його думку, інтерпретація міфів є більше продуктом уяви інтерпретатора, ніж науковим знанням [654, р. 360; 671, р. 184–185].

Крім того, Ж. Дерріда критикував бінарне мислення структуралістів, що наділяли першістю один з термінів діади. На його думку, одна складова діади має значення тільки в союзі з іншою («господар» може бути господарем тільки за наявності «раба» і т. п.), а тому вони рівні. Тож у деконструкції Ж. Дерріда прагнув висунути на передній план менш привілейовані терміни, тим самим надаючи можливість появи додаткових ланцюжків інтерпретацій, вбудованих у лінгвістичні системи [671, р. 184]. Такий підхід згодом увійшов і в ужиток істориків-деконструкціоністів, на думку яких однаково увагу заслуговують не тільки «магістральні» інтерпретації минулого, а й їхні «маргінальні» опоненти, оскільки вони можуть доповнювати і розкривати більш глибокий сенс досліджуваного явища.

Ще одна концепція Ж. Дерріда, що згодом була взята на озброєння істориками-деконструкціоністами, – це текстуальність інформації. Відповідно до цієї концепції всі явища, інтелектуально оброблювані

людиною, проходять через лінгвістичну систему й неминуче перетворюються на тексти [671, р. 184]. Відповідно до цього, будь-які об'єкти вивчення (будь то писемні джерела, археологічні артефакти або усна історія) слід розглядати як тексти, інтерпретації яких змінюються так само нескінченно, як і значення слів, з яких вони складаються.

Алан Манслоу: застосування деконструкції до історії та історіографії. Наприкінці ХХ ст. британський теоретик історії А. Манслоу застосував концепцію деконструкції до історичних досліджень. У своїй книзі «Deconstructing History» (1997) він критикує емпіризм, що панує в історіографії, і розглядає деконструкцію як альтернативний і більш відповідний сучасному стану історичної науки підхід. Під авторством і редакцією А. Манслоу була випущена низка монографій (напр., «A history of history»), наукових журналів (напр., «Rethinking History»), збірок (напр., «Authoring the past») і навчальних посібників (напр., «The Routledge companion to historical studies»), в яких розкривається сутність його підходу до історії. Це значною мірою підвищило інтерес істориків до концепції деконструкціонізму в історичних дослідженнях [670, р. VII; 677, р. 1].

В історіографії А. Манслоу виділяє три основні типи істориків згідно з їхнім способом мислення (mind sets) або епістемологічним підходом (epistemic choices): це конструкціоністи, реконструкціоністи і деконструкціоністи [674, р. 572].

Історики-конструкціоністи, з точки зору А. Манслоу, намагаються зрозуміти історичні події, поставивши їх у рамки певних наукових теорій, категорій та ідеологій, що робить їхні дослідження упередженими, а іноді й такими, що відверто служать пропагандистським цілям. Історики-реконструкціоністи є прихильниками об'єктивного та неупередженого дослідження минулого – вони намагаються побудувати свій наратив на фактах, відкидаючи будь-які форми упереджених наукових теорій і парадигм, що робить представників цього підходу, як висловився Мюррей Філіпс (Murray G. Phillips), «відкрито нефілософськими і атеоретичними» [677, р. 3]. І конструкціоністи, і реконструкціоністи сприймають свідчення джерел як непохитну основу для репрезентації минулого. Історики-деконструкціоністи, навпаки, підривають абсолютну довіру до джерел. Як і Ж. Дерріда, А. Манслоу сприймає будь-які джерела як «тексти», що потенційно наділені нескінченними ланцюжками інтерпретацій і справжнє, остаточне і непохитне розуміння яких є недосяжним. Будуючи історичні наративи, конструкціоністи і реконструкціоністи наполягають на прозорості та об'єктивності репрезентації минулого в них, тобто на відповідності штучного наративу реальному. З точки зору деконструкціоністів, минуле не має форми готового послідовного оповідання, яке можна було б

відтворити, бо інформація джерел є лише невеличкими фрагментами неосяжного минулого. Отже, будь-яка спроба відтворити послідовність минулого насправді є будуванням наративу автора – нової конструкції, форма і зміст якої залежать від багатьох суб'єктивних факторів, закладених часто ще перед початком дослідження [673, р. 5, 6].

Стосовно коренів зародження основних ідей історичної деконструкції слід зауважити, що, незважаючи на те, що А. Манслоу запозичив у Ж. Дерріда не тільки головний термін свого підходу («деконструкція»), а й багато його рис, своїми головними натхненниками він назвав не Ж. Дерріда, а Ф. Ніцше і Х. Уайта. Моментом зародження своєї концепції деконструкції історії А. Манслоу вважає знайомство з творами «Про користь і шкоду історії для життя» (Ф. Ніцше, 1874) і «Метаісторія» (Х. Уайт, 1973) [672, р. 55–59; 674, р. 569–580]. Тож необхідно приділити увагу головним концепціям названих творів, що вплинули на формування історичної деконструкції.

Ф. Ніцше в згаданому творі поділив істориків на три типи, досить схожих із тими, які потім виділив А. Манслоу: монументальний («власливий історикам діяльним і прагнучим»¹), антикварний («власливий тим, хто охороняє й шанує») і критичний («власливий стражденним і потребує зльнення»). Монументальну історію він наділив більш творчим, ніж науковим підходом – історики-монументалісти, на думку Ф. Ніцше, прагнуть не до істини, а до творення оповідання як витвору мистецтва, заради чого вони готові «зближувати різні елементи, узагальнювати і, нарешті, ототожнювати їх», «пом'якшувати відмінності мотивів і спонукань, щоб за рахунок причин презентувати наслідки в монументальному вигляді». За умов панування монументалістського підходу до минулого, вважав Ф. Ніцше, історія страждає найбільше, оскільки до оповідань монументалістів входять лише головні і яскраві події та персони, а все інше залишається в забутті. Окрім того, в руках монументаліста зосереджується занадто велика влада над репрезентацією минулого, чим він може скористатися в своїх цілях, зображуючи в гарному світі тих, кому симпатизує, і в негативному – кого зневажає (як це, до речі, зробив автор ПВЛ з полянами та сіверянами). Історик-антиквар, за думкою Ф. Ніцше, навпаки, охороняє і шанує минуле, прагне зберегти його в недоторканності, але при цьому розглядає його лише в деталях, не помічаючи загальної картини.

Сучасні для Ф. Ніцше історики, за його словами, настільки обросли всілякими знаннями та уявленнями про минуле, що перетворилися в «форму без змісту», втративши самих себе в

¹ Тут і далі переклад цитат Ф. Ніцше українською здійснено автором з коригуванням за наступними виданнями: [340; 679; 680].

образах минулого. На боротьбу з цим явищем Ф. Ніцше викликає третій тип істориків – критиків. До критичної історії, на думку Ф. Ніцше, повинен вдаватися той, «чийі груди стискає турбота про потреби сьогодення». Такі історики повинні були б «руйнувати і розчиняти» історію заради того, щоб бути в змозі «жити далі», тобто створювати нові наративи, що відповідали б потребам часу. Цей образ руйнівника накопичених знань, ймовірно, послужив основою для сюжету про три етапи перетворення духу в славновісному творі Ф. Ніцше «Так казав Заратустра», де дух спочатку повинен був трансформуватися в верблюда, щоб накопичити і винести на собі вантаж знань; потім у лева, щоб взяти на себе сміливість зруйнувати накопичене; і, нарешті, в дитину, щоб створити щось нове і неупереджене. Вочевидь, прототипом стану «верблюда» були історики-антиквари, «лева» – історики-критики, що «руйнують» накопичене знання. В стані ж «дитини», ймовірно, Ф. Ніцше відобразив те, що, на його думку, повинно було настати слідом за деконструкцією – створення «нового і неупередженого» погляду на історію.

Модель типів істориків А. Манслоу дійсно схожа з тією, яку запропонував Ф. Ніцше, хіба що не така радикальна. Конструкціоністи схожі з «монументалістами», реконструкціоністи – з «антикварами», а деконструкціоністів можна впізнати в «критиках».

Так само, як і майбутні деконструкціоністи, Ф. Ніцше не допускав жодної можливості досягти об'єктивізму в написанні історії. «Чи не може ілюзія закрастися в саму інтерпретацію слова «об'єктивність»?» – риторично запитував він. Навіть прийняте розуміння об'єктивності (свобода від особистого інтересу споглядання подій минулого і повне занурення в них), на думку Ф. Ніцше, не відповідає істині, оскільки інформація проходить шлях від події до її репрезентації через сприйняття історика і в результаті перетворюється, за його словами, в роботу драматурга, який сплітає розрізнені події минулого в ціле, вносячи «єдність плану» навіть туди, де її не було. Схожа ідея пізніше була висловлена в «Метаісторії» Х. Уайта. На його думку, робота історика починається з перетворення безлічі подій минулого в струнку хроніку, з організації подій у певну послідовність, що має риси сюжету (plot) [702, р. X]. Назва для такого процесу – «emplotment»¹ – була запозичена з термінології філософа Поля Рікера

¹ У вітчизняній історіографії це явище поки що не має єдиного, прийнятого всіма науковцями терміна (зустрічаються такі переклади, як: «сюжетизація», «побудова сюжету», «сюжетостворення», «побудова інтриги» і т. д.), тому, щоб уникнути непорозуміння, тут ми будемо дотримуватися оригінальної форми терміна «emplotment», під яким англійською мовою історіографія розуміє об'єднання низки історичних подій у наратив з сюжетом, або ж (у випадках, де цей термін потребував відмінювання) його транслітерованої форми («емплотмента» і т. п.).

(Paul Ricoeur) і увійшла в широкий ужиток історіографів постмодерну (особливо деконструкціоністів). Тож «emplotment» – це феномен існування сюжету в уяві дослідника ще до початку дослідження і процес підбору таких інтерпретацій свідоцтв з історичних джерел, які будуть відповідати цьому спланованому сюжету.

На думку А. Манслоу, хоча «emplotment» більш відповідає конструкторам, не позбавлені його і реконструктори. Він вважає, що хоча поверхнево здається, що конструктори спираються на дедуктивний метод і намагаються підвести окремі свідоцтва джерел до вже існуючих загальних поглядів на історію, а реконструктори спираються на індуктивний метод і намагаються скласти загальний погляд на історію з окремих свідоцтв джерел, насправді обидвом підходам притаманний «emplotment», бо часто вони ставлять перед своїми дослідженнями питання, які вже несуть в собі відповідь. Наприклад, питання «чи увійшли сіверяни до складу Русі насильно чи з власної волі?» вже містить в собі ствердження, що існували сіверяни, існувала Русь, і перші увійшли до складу другої. Тож у більшості історичних досліджень присутнє коливання між дедукцією та індукцією, бо загальні знання породжують запит, який задовольняється дослідженням часткових свідоцтв джерел, конструюючи нові загальні знання, що породжують нові запити і потребу в інтерпретаціях джерел під новим кутом. Оскільки ж запит викликаний існуючими поглядами на минуле, то він великою мірою формується під їхнім впливом. Тому А. Манслоу вважає необхідним відділити питання від попередніх знань, щоб інтерпретації свідоцтв джерел не могли бути схилені до відповіді, яка «вже ховається в глибинах мозку історика» [673, р. 47]. Яскравим прикладом такого підходу до історії вважається стаття Синтії Сіднор (Synthia Sydnor) «A History of Synchronized Swimming» [693]. В ній авторка представила текст у вигляді коротких інформативних повідомлень із мінімальним аналізом і без висновків, надаючи читачеві право самостійно дійти до власних висновків. Описуючи свій підхід у вступі до статті, С. Сіднор звернулася до читача: «Ви можете плавати колами, над і під водою, без необхідності ковтати лінійну розповідь» [693, s. 23].

Таким чином, можна сказати, що сучасна історична деконструкція ґрунтується на ідеях, закладених Ф. Ніцше (1874) і Ж. Дерріда (1967), доповнених Х. Уайтом (1973), оформлених у концепцію А. Манслоу (1997), та продовжує розвиватися і уточнюватися в працях сучасних дослідників.

Деконструкція – метод чи підхід? Ні Ж. Дерріда, ні А. Манслоу не називають деконструкцію методом. У «Листі до японського друга» (1983), намагаючись дати тлумачення терміна «деконструкція» для

його правильного перекладу японською мовою, Ж. Дерріда, за його власним висловом, скоріше пояснив, «чим вона не є»: «деконструкція – не аналіз і не критика... ..Деконструкція – не метод і не може трансформуватися в нього» [655, р. 1, 3]. А. Манслоу, в свою чергу, називає «деконструкцію» «актом поділу на частини того, що було сконструйовано» [641, р. 205]; «деконструкціонізм» – розумінням текстів незалежно від їхнього зв'язку з об'єктивністю, від авторської інтенціональності, моралі, провіденціалізму та інших факторів [673, р. 194]; «деконструкціоністську історію» – «моделлю дослідження, яка ставить під сумнів традиційні припущення емпіризму» [673, р. 194], чи «застосуванням декількох постмодерністських підходів до вивчення минулого» [676, р. 80].

Але якщо розглядати метод в його класичному розумінні як шлях до отримання знань або в більш сучасному розумінні як процес виконання поставленого завдання, то деякі аспекти деконструкції можна сприймати як методи. Наприклад, зазначений А. Манслоу акт поділу конструкції на частини є методом отримання нових знань про цю конструкцію. Отже, на нашу думку, деконструкція як епістемологічний скепсис – це підхід; деконструкція як процес розкладання об'єкта дослідження на окремі частини і розглядання ланцюжків інтерпретацій цих частин без наділення певної інтерпретації привілеями першості – це метод.

Таким чином, деконструкція в загальних рисах – це особливий спосіб мислення, особливий підхід до роботи з «текстом», при якому можуть бути задіяні різні методи дослідження (в тому числі деконструкція як метод). Деконструкціоністський підхід до розуміння історичного процесу пропонує схему, за якої дві точки – минуле («означуване») і його достовірна інтерпретація/репрезентація в тексті (остаточний «означник») – є недосяжними; між цими точками відбувається нескінченний процес тлумачень («вільна гра»). Тому, розділяючи конструкцію (будь то окремий текст чи проблематика в цілому [641, р. 205]) на складові частини, деконструкція не ставить перед собою мету дістатися до первинного сенсу (закладеного в цю конструкцію) або знайти найбільш міцний її фундамент – достовірне джерело. Її справжня мета – знайти розуміння характеру самої конструкції та її розвитку. Тому під час деконструкції аналізу повинні піддаватися рівною мірою як ті частини конструкції, які складають її на цей час, так і ті, які її колись склали й могли вплинути на її становлення.

Скепсис деконструкції як частини постмодернізму нав'язаний обставинами часу, бо швидке накопичення величезної кількості інформації та, головне, строкатість інтерпретацій цієї інформації

породили зневіру досяжності позитивних знань про минуле. В радянській науці скепсис було стримано «оптимізмом» марксизму, хоча це не означало, що «песимізм» не існував у думках радянських дослідників. Так, майбутній українській прихильник постмодернізму В. В. Підгаєцький вважав, що його «наукова криза» (яка сталася з ним після захисту дисертації в середині 80-х рр. XX ст.) була викликана усвідомленням того, що його робота зводилася до переказу змісту джерел за заданою програмою або ж до «розфарбовування різними фарбами предметів, контури яких вже були намальовані задалегідь» [43, с. 223]. Повною мірою скепсис зміг знайти вихід лише після розпаду СРСР. За висловом Я. Й. Грицака, «після того як з'ясувалося, що навіть на рівні квантової механіки процеси не є однозначно детермінованими, наївно було б говорити про закони історичного процесу» [113, с. 10]. Втім, за висловом Л. В. Таран, «українська історіографія так само, як і українська модернізація, має наздоганяючий характер» [533, с. 195], бо всі досягнення світової науки відкрилися для неї водночас, коли втратила свої позиції марксистська методологія. Але цю ситуацію можна сприймати й у позитивному ключі, бо в наш час парадигмального плюралізму можливість застосування до певних досліджень найбільш підходящих підходів дає можливість досягти кращої ефективності.

Тож слід розібратися, які переваги може дати деконструкціоністський підхід до історіографії історії сіверян як до проблематики, що має в розпорядженні обмаль історичних джерел та численні проблеми взаємовиключних інтерпретацій.

Деконструкціоністський підхід до історії сіверян. Уявлення про історію сіверян, які ми маємо сьогодні в нашому розпорядженні, є результатом роботи багатьох століть. Складна конструкція «тексту» цієї історії зводилася сотнями авторів: починаючи з перших літописців, які зібрали по крупицях пам'ять про початок Русі, і продовжуючи актуальними звітами про археологічні розкопки на сіверянських пам'ятках. Тож численні спроби складання репрезентації минулого сіверян призвели до появи безлічі історичних творів, сконструйованих на основі інформації джерел і спроб її інтерпретації. Однак джерела (особливо писемні) містять дуже мало відомостей про історію сіверян, через що досить довгий час вона конструювалася з гіпотез, заснованих на інтерпретаціях нечисленних повідомлень хроністів про сіверян або ж етносів, які здавалися дослідникам сіверянами. Така ситуація створила плідні умови для «вільної гри» з розумінням відображеної в писемних джерелах інформації. В результаті джерелознавство та історіографія історії сіверян сповнені численними варіантами тлумачення слів, фраз, значень писемних джерел.

Суб'єктивність тлумачення писемних джерел посилюється суб'єктивністю їх створення. З безлічі подій минулого автор джерела не тільки обирає, які саме події він відобразить в своєму творі, а й як він це зробить та яку оцінку дасть описуваним подіям, народам чи персонам. Звертаючи увагу на певні події актуального або минулого часу та проводячи їх через своє сприйняття (сформоване світоглядом та кон'юнктурою), автор перетворює досвід на факти, які, потрапляючи до його твору, стають частиною послідовного наративу. Тож у процесі написання твору (джерела) автор кодує отриману ним інформацію – перетворює досвід на систему знаків, що знову залежать від багатьох факторів, в тому числі мови, культури, інтенцій тощо. На джерелознавчому етапі ця інформація декодується дослідником за допомогою наукових методів (лінгвістичних, герменевтичних тощо). Цей процес, як і отриманий результат, суттєво залежать від досвіду, світогляду та інтенцій дослідника. На наступному етапі відбувається синтез свідоцтв різних джерел та складання наративу. Але якщо наратор сприймає історію як лінійний процес і вірить у можливість абсолютної достовірності інформації джерел, він змушений обирати з численних свідоцтв та їхніх ще більш численних інтерпретацій тільки ті, що сприймаються ним як більш достовірні, ніж інші, або ж які відповідають його особистому погляду на минуле (emplotment).

На відміну від писемних джерел, що створюються свідомо, речові джерела здебільшого лишаються випадково. Виключенням деякою мірою є речові пам'ятки, які збереглися саме завдяки своїй цінності або особливому до них ставленню (скарби, культові речі тощо). Тобто речові «свідоцтва минулого» створювалися відносно несвідомо. Інший критерій суб'єктивності чи об'єктивності свідоцтв речових джерел – це намір (інтенція) їх створення та збереження. Якщо всі писемні джерела від самого початку створювалися з ціллю зберегти та передати інформацію в часі та просторі, то більшість речових джерел, навіть якщо їх зберігали свідомо, створювалися з утилітарним наміром (за дуже рідкісним виключенням, наприклад монети, монументи і т. п.).

Тож з зазначених вище трьох етапів, характерних для функціонування джерела в історії, перший (етап кодифікації) не має такого значного суб'єктивного впливу на речові джерела, який він має на писемні. Однак речові джерела, на об'єктивність яких покладалися великі надії, насправді отримали не менш різноманітні і взаємовиключні інтерпретації, ніж писемні, що було пов'язано з етапами декодифікації та інтерпретації свідоцтв, які вони в собі несуть. Окрім того, довгий час археологи продовжували багато в чому спиратися в своїх інтерпретаціях на писемні джерела, навіть якщо

намагалися спростувати їх твердження (тобто відштовхувались від існуючих тверджень, сформованих на основі інших типів джерел). В цьому, до речі, історіографія історії сіверян демонструє яскравий приклад коливання між індукцією і дедукцією: за ПВЛ сіверяни на зламі тисячоліть жили в Подесінні, значить, археологічна культура, характерна для цього часу і регіону є сіверянською; всі носії цієї культури є сіверянами, навіть якщо її контури культури виходять за межі Подесіння; племена не могли займати такі великі території і мати регіональні відмінності, а значить, сіверяни були союзом племен або навіть протодержавою. За деконструкціоністським підходом, дослідник має прагнути починати процес пізнання з чистого листа, не спираючись на відомі узагальнення та не створювати загальні уявлення про предмет на основі часткових знань.

Тож історичну пам'ятку (писемну чи речову), яка стає об'єктом пізнання (тобто дешифрується, інтерпретується і входить до наукового обігу), слід сприймати як текст, що може мати нескінченні ланцюжки тлумачень, ні одне з яких не зможе стати остаточним. Отже, серед численних інтерпретацій, що створюються в процесі декодування свідоцтв інформації історичних джерел про сіверян, не можливо виділити такі, що, на відміну від інших, є остаточно достовірними. Історіографія історії сіверян має чимало прикладів того, як одна й та ж інформація джерел інтерпретується представниками конкуруючих історіографічних традицій діаметрально протилежно. При цьому кожна зі сторін представляють поважні науковці, які обґрунтовують свої позиції результатами аналізу та синтезу інтерпретацій численних джерел.

З точки зору деконструкції будь-які інтерпретації (а особливо такі, що стосуються стародавніх спільнот, які не лишили по собі власних писемних пам'яток) знаходяться так далеко від двох крайніх точок (феномену і його точної репрезентації), що всі вони знаходяться рівною мірою віддаленими. Втім виникає сумнів, що можна прирівнювати інтерпретації і гіпотези, засновані на глибокому досвіді і результатах досліджень широкого кола джерел, з такими, які є плодом фантазії чи безпідставних здогадок, оскільки, незважаючи на те, що остаточної реконструкції минулого отримати неможливо, це не дає підстави прирівнювати всі можливі тлумачення. Так само, як художня література не може прирівнюватись до наукової. Підчас вивчення ж історіографії певної проблематики важливо враховувати якомога більше наявних у літературі інтерпретацій, оскільки вони могли мати деякий вплив на формування уявлень про історію сіверян або зможуть мати вплив у майбутньому (як це трапилось, наприклад, з повідомленням М. І. Антоновського про сіверян – кінних воїнів, що було забуте на дві сотні років і несподівано з'явилося в літературі на початку ХХІ ст.).

Таким чином, для того щоб зрозуміти сформовану конструкцію історії сіверян, необхідно проаналізувати процес формування масиву джерел (залучення їх до наукового обігу та до творів з історії сіверян) та ланцюжків інтерпретації інформації цих джерел, на які спиралися дослідники, створюючи свої історичні твори. Деконструкціоністський підхід дозволяє розглядати історіографію історії сіверян в усіх своїх проявах, без наділення конкретних інтерпретацій чи історіографічних шкіл привілеями більшої достовірності чи правомірності. Такий підхід, на відміну від існуючих помилкових уявлень про деконструкцію, має не деструктивний, а навпаки, зберігаючий характер, оскільки дозволяє розкласти конструкцію на складові частини, не відкидаючи жодної з них. Перспективою розвитку історіописання після розкладання історичної конструкції (пост-деконструкція) може стати створення універсальної, неупередженої інформаційної основи, яка здатна розвиватися, поповнюючись новими джерелами і інтерпретаціями, та ставати фундаментом для складання нових історичних праць, що будуть відповідати вимогам свого часу.

Застосовані до масиву джерел з історіографії історії сіверян «предметний» та «інтенціональний» класифікаційні підходи дозволили виявити групи джерел, що мають спільні інтенції та продовжують певні історіографічні традиції. Найпомітніші та найпоследовніші історіографічні традиції відстоюють, чи, навпаки, заперечують існування зв'язків сучасних спільнот з архаїчними та право на спадкоємність культури цих спільнот. Традиція, що започаткована ще в ПВЛ та зазнала чималого розвитку протягом останніх століть, відстоює молодість спільноти, що утворилася в Київській Русі. Протилежна їй традиція, започаткована ще в XVIII ст. та характерна для української історіографії, відстоює стародавність слов'янської ідентичності на теренах України, а також прямий послідовний зв'язок сучасних українців з архаїчними суспільствами, що населяли цю територію в далекому минулому. Серед інших історіографічних традицій (деякі з яких є складовими частинами згаданих вище традицій) слід зазначити «устародавнювання»; протиставлення інформаційного потенціалу речових та письмових джерел; атрибуцію русів до сіверян; дві протилежні традиції трактування інформації щодо залучення сіверян до Київської Русі тощо.

Розвиток історіографії історії сіверян одночасно за кількома розгалуженими напрямками призвів до утворення чималої кількості поглядів як на історію сіверян загалом, так і на безліч окремих її питань. Це викликає потребу в застосуванні відповідних підходів до історії та історіографії історії сіверян, які дозволили б зняти характерну для неї інтенціональність, а також відкрили б шляхи до неупередженої

взаємодії між типами історичних джерел та методами їх інтерпретації. Такий підхід пропонує історична деконструкція, яка дозволяє розглядати джерела будь-якого типу як тексти з нескінченними варіантами інтерпретацій, а тому відсікає можливість лінійного розвитку таких інтерпретацій і привілеювання окремих з них.

Оскільки інтенції, які визначали згадані традиції та сформували сучасні погляди на історію сіверян, досягалися шляхом конструювання наративів за допомогою використання інформації певних джерел та певних варіантів інтерпретацій цієї інформації, доречним став детальний аналіз процесу накопичення джерельного масиву з історії сіверян та розвитку інтерпретацій інформації, що міститься в цих джерелах.

РОЗДІЛ 2

СІВЕРЯНИ В ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ

В основі будь-якого історичного нарративу, безумовно, лежить робота з інформацією, що почерпнута з історичних джерел, оскільки конструювання такого нарративу проходить через три обов'язкові складові: робота з джерелом; робота з інтерпретаціями інформації джерела, представленими в історіографії; власний аналіз даних, отриманих під час перших двох етапів. Отже, дві з трьох основних складових роботи над історичним дослідженням знаходяться в галузі джерел. У зв'язку з цим відкриття кожного нового джерела, як правило, викликає сплеск інтересу до порушеної в ньому теми і, відповідно, появи нових історичних творів. Однак якщо поява нового джерела і його перша капітальна публікація завжди стають помітними подіями, то подальший розвиток інтерпретацій інформації цього джерела досить часто проходить непомітно. Введене в науковий обіг джерело не залишається незмінним, а продовжує переосмислюватися і видозмінюватися завдяки новим поглядам, відкриттям інших джерел, пов'язаних із першим і таких, що можуть доповнити його інформацію, або застосуванню нових методів і підходів до вивчення джерел. Постійний розвиток знань і уявлень про джерело і його контекст може приводити до того, що колись відкинуті варіанти його тлумачення і побудовані на цих тлумаченнях гіпотези, що втратили цінність для дослідників, знову можуть отримати актуальність. З точки зору ж деконструкціоністського підходу неактуальних тлумачень взагалі не буває, оскільки історична деконструкція однаково уважно ставиться як до актуальних гіпотез, так і до таких, що не витримали випробування часом. Тож робота з масивом інтерпретацій інформації джерел, що містяться в історіографії, має велике значення як для підготовки нових історичних нарративів, так і для розуміння процесу конструкції уявлень про той чи інший історичний феномен у літературі.

Не виключенням у цьому відношенні є і проблема історіографії історії сіверян. Адекватне розуміння умов формування історичних знань про цю спільноту вимагає відповідного розуміння умов формування масиву джерел, що містять інформацію про них, а також умов їхнього введення в науковий обіг і розвитку інтерпретацій.

Протягом довгого часу писемні джерела складали головну і єдину основу для вивчення історії сіверян. Однак і після залучення до цього процесу результатів археологічних досліджень в останній чверті XIX ст. писемні джерела не втратили своєї важливої ролі. Особливо це стосується ПВЛ, інформація якої продовжує становити ядро уявлень про сіверян.

У цьому розділі аналізу піддані 11 писемних джерел, які на певних етапах розвитку історіографії історії сіверян використовувалися для складання наративів на цю тему. Три з цих джерел відносяться до античності («Посібник з географії» Клавдія Птолемея, «Певтингерова таблиця», «Космографія» Равеннського Аноніма) – в них розповідається про савар, свариків або савриків Північного Причорномор'я, в яких у XIX – на початку XX ст. історики вбачали сіверян. Два джерела IX ст. («Хронографія» Феофана Сповідника і «Баварський географ») оповідають про дунайських сіверян, зв'язок яких з дніпровськими сіверянами є дискусійним питанням, але ці джерела відіграли особливу роль у формуванні уявлень про історію сіверян. Саме дніпровські сіверяни з'являються в писемних джерелах лише в середині X ст. («Про управління імперією» Константина Багрянородного і, гіпотетично, в деяких документах хозарської кореспонденції). Ще два джерела з комплексу документів хозарської кореспонденції X ст. («Кембриджський документ» і «Київський лист») згадують етноніми, близькі за звучанням до сіверян, проте їхня ідентифікація з сіверянами є спірною. Окремо в джерельному масиві стоїть «Звіт про землі тюрків, хозар, русів, слов'ян і башкир» Ахмада ібн Фадлана, оскільки в цій пам'ятці не згадується ім'я сіверян, проте впродовж тривалого часу в історіографії існувала гіпотеза про трактування згаданих у ньому «русів» як одного з імен сіверян. Центральною же пам'яткою в масиві джерел з історії сіверян, що містить левову частку згадок про цю спільноту, є ПВЛ.

Отже, масив писемних джерел, що лежить в основі формування історіографії історії сіверян, можна умовно розділити на чотири групи за хронологічною ознакою, а також за тими об'єктами й предметами, які в цих джерелах нами розглядаються:

1) так звані «Античні джерела», в яких об'єктом дослідження виступають етноніми «савар», «саврики» й «сварики», а предметом – рання історія сіверян, або ж формування етнонімії, згодом перейнятої літописними сіверянами;

2) джерела IX ст., у яких об'єктом дослідження виступають етноніми «цвіряни», «церівани» й «севери», а предметом – історія дунайських сіверян, на зв'язок яких з дніпровськими сіверянами вказують деякі дослідники;

3) джерела середини X ст., у яких об'єктом дослідження виступають етноніми «северії» і «С-в-р», «С-м-к-рай», «SWRTH» і «русь», а предметом – етап розвитку політичних відносин дніпровських сіверян з сусідами в цей період;

4) джерело XII ст. (ПВЛ), в якому об'єктом дослідження виступають дніпровські сіверяни, а предметом – історія їхнього розвитку в період починаючи з переселення слов'ян з Дунаю на Дніпро і закінчуючи подіями 1024 р. (битва при Листвені).

Писемні історичні джерела, що залучалися науковцями до складання історії сіверян, можна поділити на такі, в яких дніпровські сіверяни фігурують об'єктивно (тобто в них прозоро йдеться саме про сіверян Лівобережжя Дніпра), та такі, в яких йдеться про спільноти, що хоча і не мають у тексті прямої вказівки на ототожнення з сіверянами, але які на тому чи іншому етапі розвитку історіографії трактувалися дослідниками як сіверяни. До першої групи можна віднести тільки два джерела: ПВЛ та «Про управління імперією» Константина Багрянородного, де сіверяни називаються своїм ім'ям і локалізуються в межах Подніпров'я. Іншу групу складає решта з названих джерел, де фігурують або спільноти, назви яких фонетично близькі до етноніма сіверян («савари», «саврики», «сварики», «свіряни», «серівани», «севери», «С-в-р»), або ж назви яких хоч і не мають очевидного зв'язку з сіверянами, але, як і перші, асоціювалися з ними в історіографії («руси» Фадлана та «С-м-к-рай» і «SWRTH» хозарської кореспонденції). Всі ці писемні джерела поєднує один важливий фактор – вони зіграли значну роль у формуванні репрезентації історії сіверян в історіографії.

Чільне місце серед писемних історичних джерел посідає ПВЛ, що склала основу уявлень про сіверян і продовжує залишатися джерелом, до якого найчастіше звертаються по інформацію про цю спільноту. Будучи в той же час історичним твором, ПВЛ містить у собі детальний і послідовний, а головне, перший наратив про історію дніпровських сіверян, вплетений у загальну розповідь про виникнення Київської держави. Недоліком цього джерела є той факт, що створений він був прихильником полян та майже через століття після того, як сіверяни зійшли з історичної арени. Допоміжними джерелами, які відкрили дослідникам побіжний погляд на дніпровських сіверян з боку їхніх сучасників, є такі твори, як «Про управління імперією» Константина Багрянородного і документи листування хозарського правителя Йосифа, що були створені в X ст., тобто в час бурхливих подій в історії

сіверян. До цієї ж групи можна віднести повідомлення Ахмада ібн Фадлана про русів, яких в історіографії тривалий час інтерпретували як сіверян. Дві інші групи писемних джерел хоча і не стосуються дніпровських сіверян безпосередньо, але все ж зіграли значну роль в історіографії, оскільки послужили мостом до розуміння ранньої історії сіверян, – це античні джерела (в них розповідається про саварів, сориків і сувариків Північного Причорномор'я, в яких можна вгледіти точку виникнення етноніма, згодом перейнятого сіверянами) і твори IX ст., що розповідають про сіверян Подунав'я (вони стали опорою для гіпотез про міграцію сіверян з Дунаю до Дніпра або, навпаки, з Дніпра до Дунаю).

Необхідність перегляду інтерпретацій зазначених джерел обумовлена ще й тим, що в останні три десятиліття відбулася чергова ревізія джерел з історії східних слов'ян, багато з яких було перевидано, переосмислено, що викликало появу нових інтерпретацій. Тексти або переклади зазначених джерел, а також коментарі до них були опубліковані в таких збірниках, як «Свод древнейших письменных известий о славянах» (1995) за редакцією Г. Г. Літавіна, «Древняя Русь в свете зарубежных источников» (2003) за редакцією О. О. Мельникової, «Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси» (2004, 2009) за редакцією М. В. Бібікова, «Древняя Русь в свете зарубежных источников» (2009–2010) за редакцією Т. М. Джаксон, І. Г. Коновалової і О. В. Подосінова; в таких спеціальних дослідженнях, як «Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.» (1993) О. В. Назаренко, «Хазарско-еврейские документы X в.» (1997) Нормана Голба і Омеляна Прицака, «Восточная Европа в римской картографической традиции» (2002) О. В. Подосінова, а також у перевиданнях окремих джерел: «Об управлении империей» Константина Багрянородного (1991) за редакцією В. Л. Яніна і А. П. Новосельцева, «The Povest 'vremennykh let» (2004) за редакцією Дональда Островського (Donald G. Ostrowski), «Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered» (2010) за редакцією Річарда Талберта (Richard Talbert).

2.1. «Сіверяни» в античних джерелах

До пам'яток з античного кола писемних джерел з історії сіверян відносяться: «Посібник з географії» Клавдія Птолемея, Певтингерова таблиця, а також «Космографія» Равеннського Аноніма. Останні два джерела хоча і створені в період середньовіччя, але зазвичай відносяться до античних джерел, оскільки складені на основі творів греко-римського часу. Деякі етноніми, згадані в цих джерелах,

зв'язувалися дослідниками раннього історіографічного етапу з літописними сіверянами. Зв'язок цей був заснований на співзвучності назв цих етнонімів з сіверянами, а також на розміщенні цих племен у районі Північного Причорномор'я і Подоння, тобто в тих регіонах, з якими в літературі часто пов'язуються сіверяни.

«Посібник з географії» Клавдія Птолемея. У праці грецького вченого Клавдія Птолемея «Посібник з географії» згадується плем'я Савар (Σαυάρου), яке ототожнювалося деякими дослідниками з дніпровськими сіверянами. Птолемей жив і працював у 161–180 рр. н. е. [126, с. 181] спочатку в Птолемаїді Гермейській, де він народився, а потім – в Олександрії Єгипетській [669, р. 46]. У «Посібнику з географії» він описує географію ойкумени, відомої греко-римському суспільству II ст. н. е. [669, р. 22]. Протягом століть праця Птолемея неодноразово переписувалася. До наших днів збереглися 65 рукописів, що відтворюють «Посібник...», 16 з яких являють собою текст з картами і 49 – тільки текст [704, р. 247]. Найраніший зі списків датується XI ст., інші – XIII–XV ст. Переписувачі, ймовірно, не до кінця розуміли зміст тексту свого протографа, оскільки їхні списки містять численні розбіжності. У деяких випадках переписувачі доповнювали текст і карти «Посібника...» інформацією з інших джерел, що призвело до значних різничань у списках твору Птолемея. При цьому редакції переписувачів зазнали не тільки значення координат географічних областей, а й тексти опису області, яку населяли цікаві для цього дослідження племена [598, с. 48].

Питання авторства карт, які супроводжують «Посібник...», порушувалося з початку XIX ст. і залишається актуальним в наш час. З точки зору одних дослідників, текст і карти створені самим Птолемеєм. Інші дослідники вважають, що Птолемей спеціально дав докладний текстовий опис географічних об'єктів з координатами для того, щоб послідовники не копіювали карту (що, на його думку, могло призвести до порушення початкових контурів), а створювали свої карти, керуючись вказівками в тексті рукопису, з чого випливає, що авторство карт належить самим переписувачам [704, р. 249].

Публікація друкованого «Посібника...» була вперше здійснена на початку XV ст. у вигляді латинського перекладу з грецької. В середині XVI ст. видання цього джерела мовою оригіналу виконав Еразм Роттердамський. Після цього «Посібник...» неодноразово перевидавався, однак перша спроба його текстологічного аналізу була зроблена тільки в другій половині XIX ст. зусиллями К. Мюллера і Т. Фішера [598, с. 49]. Переклад російською мовою було здійснено тільки в 1953 р. В. В. Латішевим [8, с. 286–323], хоча твір Птолемея використовувався в російській історіографії задовго до того

(В. Н. Татищев) і зокрема залучався в джерельну базу з історії сіверян (П. В. Годубовський і Д. І. Багалій).

«Савари» згадуються Птолемеем в 5-му розділі 3-ї книги «Посібника...». Цей розділ присвячено Європейській Сарматії, що простягається, за словами автора, від Чорного й Азовського морів до Балтійського моря. Описуючи племена, що живуть у Сарматії біля узбережжя Океану уздовж Венедської затоки, Птолемей згадує «Савар» (Σαῦάροι): за ними Савари й боруски аж до Ріпейських гір [126, с. 186].

П. Й. Шафарик ототожнював савар Птолемея з «Несторовими сіверянами» й розміщував їх «за татарами в Сарматії» [593, с. 105]. Таке трактування було прийняте багатьма вченими [докладніше див.: 598, с. 60]. Зокрема, в XIX ст. сіверяну саварах бачили П. В. Годубовський, Д. І. Багалій, І. О. Житецький і В. Г. Ляскоронський [76, с. 2; 12, с. 10; 167, с. 16, 17; 307, с. 113]. До стародавніх слов'ян (предків «майбутніх сіверян») відносив савар О. Д. Удальцов і локалізував їх на території майбутньої Сіверської Землі [568, с. 43, 48, 49].

У другій половині XX ст. трактування савар як сіверян почало втрачати підтримку. Негативно висловився про можливість ототожнення саварів з сіверянами М. Фасмер [576, с. 589]. Посилаючись на думку В. В. Іванова та В. М. Топорова про іранське походження етноніма «сѣверъ», Ф. В. Шелов-Коведяев також виключив можливість зіставлення савар і сіверян. М. С. Боднарський і В. В. Латишев інтерпретували савар як савро, саубрі або савур [8, с. 321].

Деякі дослідники вважають, що Птолемей у своєму творі міг повторювати ті самі етноніми, видозмінюючи їх. Одним із таких дублетів можуть бути савари/санари (за версією А. Мюллера) або савари/навари (за версією Г. Шютте) [598, с. 60]. Грунтуючись на цих відомостях, Ф. В. Шелов-Коведяев поставив під сумнів зближення саварів з сіверянами, оскільки на території розселення санарів і наварів за часів Птолемея слов'яни ще не жили [598, с. 60].

Вказівка Птолемея на розміщення савар і борусків біля Ріпейських гір, які ототожнюються в літературі з Уральськими горами, не дозволяє, на думку Ф. В. Шелова-Коведяєва, локалізувати ці племена на захід від Волго-Донського межиріччя [598, с. 60]. Однак, на думку М. С. Боднарського, Ріпейські гори Птолемея є уявним географічним фактом [8, с. 285, 286], а отже, не можуть служити орієнтиром для розміщення саварів. Крім того, в джерелі відображені реалії початку I тисячоліття, в яких ще рано шукати сформованих сіверян, але тільки їхніх гіпотетичних «предків» або ж носіїв етноніма, що згодом поширився на дніпровських сіверян. Отже, не обов'язкова й атрибуція саварів до межиріччя Десни, Сейму і Сули, де автор ПВД розташовує сіверян наприкінці I тисячоліття.

Таким чином, савари (*Σαυάρου*) Птолемея в XIX – першій половині XX ст. сприймалися багатьма дослідниками як сіверяни і розміщувалися на лівому березі Дніпра. Проте пізніше підхід до їхньої атрибуції та локалізації зазнав значних змін, що, втім, не робить це джерело менш цінним для досліджень історії сіверян, а тим паче для дослідження історіографії цієї теми.

«Певтингерова таблиця». Латинська карта, відома в науковому світі під назвою «Певтингерова карта» чи «Певтингерова таблиця» (*Tabula Peutingeriana*), містить згадку об'єктів під назвами *Savrica* і *Sorices*, які ототожнювались деякими дослідниками з сіверянами.

«Певтингерова таблиця» була створена наприкінці XII – початку XIII ст. як копія з прототипу, що походить з перших століть н. е., але це джерело традиційно відноситься дослідниками до пізньоримського періоду, оскільки деякі правки в початковий текст вносилися вже після його створення аж до V ст. Зокрема, вважається, що в період між III і V ст. на карту були нанесені імена деяких народів, що стали відомими тільки в пізньоантичний і ранньосередньовічний час [370, с. 290–295].

Назва карти походить від прізвища одного з її власників – Конрада Певтингера, вченого з Аугсбурга. Він отримав карту в подарунок від Конрада Кельтеса, який свого часу знайшов її в бібліотеці одного з монастирів Німеччини. Припускається, що прототип карти зберігався в південношвабському монастирі Райхенау ще на початку IX ст. [370, с. 287].

Перша публікація «Певтингерової таблиці» побачила світ у 1591 р. у Венеції завдяки Маркусу Велсеру (*Velserius*), який отримав цю карту у спадок [695, р. 14, 15]. У 1598 р. він перевидав карту в Антверпені [695, р. 19]. Найбільш використовуваними в науці довгий час були видання карти 1887 і 1916 рр. з коментарями Конрада Міллера (*Konrad Miller*), шкільного вчителя й енергійного дослідника античних старожитностей [695, р. 68–71]. У 1976 р. Е. Вебером (*Ekkehard Weber*) уперше було здійснено факсимільне видання «Певтингерової таблиці» [701]. У 2002 р. вийшла книга О. В. Подосінова «Восточная Европа в римской картографической традиции», що містить аналіз «Певтингерової таблиці» як джерела інформації про географічні реалії Східної Європи початку н. е. з цінними коментарями щодо її топонімії [370]. В 2010 р. зусиллями Річарда Талберта було здійснено видання «Певтингерової таблиці» з ґрунтовним джерелознавчим, палеографічним та історіографічним аналізом. Книга має зручний онлайн-додаток, що містить зображення оригінальної карти, її сучасну реконструкцію, а також базу даних згаданих на карті об'єктів з коментарями щодо кожного з них [695]¹. Відзначимо, що в комен-

¹ <http://www.cambridge.org/us/talbert/>

тарях щодо географічних об'єктів Східної Європи Р. Талберт часто посилається на згадану публікацію О. В. Подосінова (2002).

«Певтингерова таблиця» є єдиним збереженим зразком так званих «*itinerarium pictum*» (мальовані карти доріг), що дійшли до наших днів, і являє собою розміщене на 11 аркушах пергаменту зображення світу, яким він був відомий в пізньоримській період [370, с. 292]. Головним завданням упорядника карти було створення схематичного зображення дорожньої мережі. Тому він знехтував співвідношенням деяких географічних об'єктів і розподілив населені пункти більш-менш рівномірно по лініях доріг. Річки й гори також зображені на карті умовно і, ймовірно, були привнесені автором з оформлювальною метою [370, с. 289, 292].

В оформленні назв об'єктів карти використані різні фарби і стилі написання: одні назви нанесені червоною фарбою, інші чорною; одні нанесені великими літерами, інші малими, різняться також інтервал між літерами. Ймовірно, що такими прийомами автор намагався класифікувати об'єкти, нанесені ним на карту, однак багато з дослідників відзначають відсутність будь-якої системи в оформленні назв «Певтингерової таблиці», що подекуди викликало труднощі у визначенні того, що ховається під тією чи іншою назвою: місто, регіон чи етнонім [695, р. 107; 370, с. 288, 289].

На 8-му сегменті «Певтингерової таблиці», у верхній її частині, між маніратами (Manirate)¹, каннатами (Cannate)² та меотами (Meote) великими літерами червоною фарбою нанесено назву «Savrica»³. Тривале використання карти призвело до її псування в деяких місцях, особливо там, де зображення водойм були пофарбовані зеленою фарбою, що містить солі міді [370, с. 288]. Savrica знаходиться в безпосередній близькості до зіпсованого місця, що проходить вузькою лінією від верхнього краю карти, перекриваючи собою кілька написів. Про те, що Savrica є повною назвою і ніяка його частина не була загублена через псування карти, дозволяє судити крапка в кінці цього слова (автор ставив крапки в кінці кожного слова, нанесеного ним на карту).

Р. Талберт визначає Саврику як регіон, тоді як О. В. Подосінов висловив припущення, що тут ми маємо справу з етнонімом [370, с. 263, 343]. Відсутність на «Певтингеровій таблиці» регіону Таврика спонукало деяких дослідників трактувати Саврику як неправильно написану Таврику. Такому прочитанню сприяє й сусідство Саврики на карті з «ровами, виритими рабами скіфів» («Fossa facta per servos

¹ www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace3106.html

² www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace3124.html

³ www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace3118.html

Scutarum») і боспоритами (Bosforani). О. В. Подосінов пропонує розуміти *Savrica* як дублет етноніма *Sorices*, нанесений на карту Певтингера малими літерами на південний захід від Саврики [370, с. 343] біля річки *Nvsacvs* (Дніпро) [370, с. 338].

*Sorices*¹ часто ототожнюють з етнонімом *Σαυάροι* (савари) Птолемея і *Suarices* (сварики) Равеннського Аноніма. Посилаючись саме на цей факт, О. В. Подосінов висловив своє припущення, що під Саврикою слід розуміти не регіон, а етнонім «саурики», який, на його думку, має сарматські корені [370, с. 343].

Незважаючи на скептичне ставлення до автентичності «Певтингерової таблиці», що висловив ще М. М. Карамзін [183, с. 181], перші дослідники історії сіверян (як окремої теми) П. В. Голубовський та Д. І. Багалій ввели цю карту в джерельну базу своїх досліджень [76, с. 3; 12, с. 9, 10]. Особливу важливість, на думку Д. І. Багалія, Савриці надає її розташування в околицях Дону, оскільки це підтверджує автохтонність сіверян у регіоні Хозарії і доповнює більш пізні повідомлення арабських авторів про численність слов'ян у цій країні [12, с. 9, 10].

Річка, яку Д. І. Багалій сприймав як Дон [12, с. 9], розташована на мапі безпосередньо за Дніпром (*Nvsacvs*) і позначена назвою *Tanasis Galatie*². На відміну від сусідніх річок, назви яких нанесені малими літерами чорною фарбою, назва цієї річки нанесена великими літерами червоною фарбою, і тому мало хто з дослідників був схильний бачити в цьому написі гідронім [370, с. 338, 339]. Так, Р. Талберт визначає *Tanasis Galatie* як назву регіону. Друга частина цієї назви, на думку О. В. Подосінова, може вказувати або на кельтів-галатів, або на Хозарію (*Gazarie*) [370, с. 339]. «Танасис» дійсно співзвучно з «Танаїс» – давньогрецькою назвою Дону – і якщо сприймати *Tanasis Galatie* як гідронім, то, можливо, його слід розуміти як Галатський/Хозарський Дон. Якщо ж це назва регіону, то – як Донську Галатію/Хозарію. Можливо також, що *Tanasis* і *Galatie* – два окремі топоніми, як їх розумів, наприклад, Я. Потоцький [683, р. 72]. У такому випадку *Tanasis* може відноситися до річки, а *Galatie* – вказувати на назву регіону або етносу. Прирівнявши *Tanasis* до Танаїсу, ми дійсно знайдемо Саврику на Дону на початку I тисячоліття н. е. Проте, враховуючи умовність географії (і особливо гідрографії) «Певтингерової таблиці», ми навряд чи можемо впевнено співвіднести розташовані на ній племена і річки.

У сучасній літературі мало хто звертається до «Певтингерової таблиці» задля інформації про сіверян, хоча в минулому думка про тотожність Саврики мала місце серед істориків. До того ж, зазначене

¹ www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace2805.html

² www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/TPPlace3105.html

найменування часто пов'язують у літературі з етнонімами «савари» і «сварики» інших «античних» джерел, що також у минулому ідентифікувалися в літературі як сіверяни [593, с. 105; 12, с. 9].

«Космографія» Равеннського Аноніма. У «Космографії» Равеннського Аноніма згадується країна роксоланів, свариків і савроматів (Roxolanorum, Suaricum, Sauromatum) [684, р. 175]. Сварики, згадані в цьому уривку, так само, як і схожі етноніми в розглянутих вище джерелах, ототожнювалися деякими дослідниками з сіверянами [12, с. 9].

«Космографія» Равеннського Аноніма – це географічний твір невідомого автора, що був створений у Равенні близько 700 р. н. е. Незважаючи на те, що цей твір був написаний у середньовіччі, «Космографію» Равеннського Аноніма прийнято відносити до творів античності, оскільки він є компіляцією античних творів початку I тисячоліття н. е. (зокрема, одним з його головних джерел вважається «Певтингерова таблиця») [42, с. 56, 59; 370, с. 295], хоча деякі відомості в ньому були почерпнуті також із більш пізніх джерел [126, с. 274].

«Космографія» збереглася в трьох копіях. Дві з них датуються XIII–XIV ст. і одна – XIV–XV ст. [370, с. 171]. Перша публікація «Космографії» була здійснена в другій половині XVII ст. Переклад деяких частин цієї пам'ятки російською мовою був представлений О. В. Подосіновим у 1995, 1999 і 2002 рр. [368–370]. Як джерело з історії сіверян «Космографія» залучалася вітчизняними істориками з останньої чверті XIX ст. (П. В. Голубовський і Д. І. Багалій).

«Космографія» Равеннського Аноніма складається з 5 книг. Згадка про свариків міститься в 4-й книзі, де автор повідомляє, що по сусідству з Великою Скіфією знаходиться Колхія, поруч із якою знаходиться країна амазонок, по сусідству з якою знаходиться країна, яка називається країною роксоланів, свариків і савроматів. Через цю країну протікають річки Вістула та Лутта [126, с. 280].

Згадка річки Вістули дозволила дослідникам зробити припущення про те, що в тексті йдеться про територію Південно-Східної Балтики [369, с. 233]. Етнонім Suarices зазвичай зближують з назвами Sorices і Savrica «Певтингерової таблиці» [докладніше про це див.: 370, с. 263, 343]. На думку фінського дослідника Туомо Пекканена (Tuomo Pekkanen), свариків можна також зв'язати з колхским плем'ям сванів (Suani «Певтингерової таблиці»). О. В. Подосінов назвав таке припущення малоімовірним, вказавши на той факт, що свани на карті Певтингера розташовані занадто далеко від того місця, де Равеннський Анонім розміщує свариків [370, с. 263]. Сам О. В. Подосінов, зіставляючи етноніми Suarices Равеннського Аноніма, Σαυάροι Птолемея і Sorices «Певтингерової таблиці», схиляється до думки, що мова йде про назву народу, найімовірніше, сарматського походження [370, с. 263, 343].

Таким чином, повідомлення Равеннського Аноніма про сувариків у наш час не прийнято ототожнювати з сіверянами, а сама пам'ятка не є самостійним твором і, ймовірно, повторює інформацію, представлену в інших джерелах. Однак на певних етапах розвитку історіографії це джерело залучалося дослідниками в джерельну базу з історії сіверян.

Таким чином, джерела, що стосуються реалій Східної Європи першої половини I тисячоліття, оповідають про савар/савриків/свариків, які в цей час перебували в околицях Північного Причорномор'я. Ці етноніми ототожнювалися з сіверянами тільки на ранніх етапах розвитку джерелознавства та історіографії з історії сіверян, але з часом все частіше стали атрибутуватися дослідниками до племен сарматського походження, які не мають прямого відношення до майбутніх сіверян. Тому античні джерела вкрай рідко розглядаються в актуальній сучасній літературі як джерела інформації з історії сіверян. Проте не виключено, що на початку VIII ст. слов'янське населення, асоційоване з волинцівською та роменською археологічними культурами, зайняло територію, що колись була населена саварами/савриками/свариками античних джерел, і прийняло їхній етнонім. Згодом цей етнонім міг адаптуватися до мови новопоселенців і перетворитися на «с'єверъ», а потім на «сіверяни». Тож, ймовірно, що античні джерела, введені колись у джерельну базу з історії сіверян, відображають етап зародження (або першої фіксації в письмовій формі) етноніма, коріння якого складається з приголосних звуків с-в-р і який пізніше був сприйнятий літописними сіверянами.

2.2. Сіверяни в джерелах IX століття

«Баварський географ», або **«Опис міст і областей на північ від Дунаю»**. Автором анонімного твору «Опис міст і областей на північ від Дунаю», що закріпився в науковій літературі під умовною назвою «Баварський географ», згадуються гіпотетичні сіверяни (Zuireani, Zerivani).

Текст «Баварського географа» зберігся в єдиному манускрипті IX ст., який, на думку О. В. Назаренка, є не списком, а оригіналом, складеним у південношвабському монастирі Райхенау після початку 870-х рр. н. е. [337, с. 8; 338, с. 69].

«Баварський географ» був виявлений у Мюнхені в 70-ті рр. XVIII ст. Знайшов цю пам'ятку посланник французького короля в Саксонії граф дю Бюа (Gabriel Du Buat-Nançay). Він переклав «Баварський географ» французькою мовою й опублікував його. Ця франкомовна публікація була відома й російськомовним читачам (зокрема, нею

користувався М. М. Карамзін [338, с. 56]. Перевидання «Баварського географа» здійснювалися неодноразово, однак дослідниками він використовувався нечасто. Навіть через два століття після першої публікації (в 1988 р.) Йоахим Херрман (Joachim Herrmann) звертав увагу на те, що дані цього твору не піддаються перевірці, його датування невизначене й дискусійне, а джерело відомостей, на яких він базується, невідоме [581, с. 164]. Однак вже через кілька років (1993) був опублікований переклад «Баварського географа» російською мовою з коментарями, що здійснив О. В. Назаренко, який значно просунувся в критиці цього джерела [337]. Переклад був перевиданий у 2001 р. з виправленнями за оригінальним рукописом і частково відтворений у 2010 р. з деякими оновленнями в транслітерації [129, с. 25–30]. У джерельну базу з історії сіверян «Баварський географ» уперше увійшов у праці Д. І. Багалія (1882).

«Баварський географ» являє собою перелік назв племен, що розселилися на північ від Дунаю, з зазначенням кількості міст, що належали їм. У деяких випадках число цих міст таке велике, що дослідники запідозрили автора в перебільшенні [129, с. 25]. Не виключено, що подібне перебільшення торкнулося й тих етносів, що становлять предмет інтересу для нашого дослідження.

У тексті «Баварського географа» зустрічається два етноніми, що фонетично близькі до сіверян. Це цвіряни і церівани. Зазначені етноніми А. В. Назаренко в своєму перекладі російською мовою транскрибував спочатку як «свіряни» і «серівани» [337, с. 14; 338, с. 55], а потім як «цвіряни» і «церівани» [129, с. 27, 28]. Цвіряни, за «Баварським географом», мали 325 міст [129, с. 28], а церівани були королівством (regnum) настільки великим, що з нього вели свій початок всі слов'янські народи [129, с. 28].

Етнонім «цвіряни» (Zuireani) зустрічається тільки в «Баварському географі» і зазвичай співвідноситься дослідниками з р. Свір у верхів'ях Дністра [129, с. 27]. Д. І. Багалій припускав можливість, що в цвірянах можна вбачати сіверян [12, с. 9, 10].

Відносно ж церіван (Zerivani) «Баварського географа» існує безліч гіпотез, однак, переконливі локалізація й ідентифікація цього «загадкового слов'янського етнікона» [129, с. 28] досі не визначені. Деякі дослідники бачать у них «сорбів», інші – «черв'ян» і пов'язують з давньоруською Червенською областю, а треті знаходять зв'язок церіван з островом Рюген. Докладний огляд цих гіпотез провів О. В. Назаренко [див. детальний розбір версій в: 337, с. 34, 35]. Посилаючись на цей огляд, А. А. Горський зазначає, що найбільш правдоподібно, з його точки зору, виглядає зіставлення етноніма «Zerivani» з давньоруськими топонімами «Червень» і «Червенські

гради» [93, с. 276, 277]. Крім того, він звернув увагу на той факт, що в тексті «Баварського географа» відсутня вказівка кількості належних їм міст. Цей факт, а також ремарка про походження всіх слов'ян від церіван, на думку А. А. Горського, говорять про те, що ця спільнота на момент створення джерела вже не існувала [93, с. 277].

Сіверян в церіванах бачили Й. Херрман і О. М. Трубачов. При цьому Й. Херрман бачив сіверян як у церіванах, так і в цвірянах, вважаючи ці етніми дублетом [581, с. 166] (О. В. Назаренко також не виключає можливості, що ці етніми слід розглядати як варіації однієї й тієї ж племінної назви [581, с. 166; 337, с. 25]). О. М. Трубачов бачив у «Zerivani» деформований етнізм «сіверяни» у своїй повній слов'янської формі, яка розвинулася від етніма «сѣверъ» [563, с. 106, 107]. Текст «Баварського географа», на його думку, передає середньовічну традицію про дунайську прабатьківщину слов'ян, вказуючи на землю сіверян як на місце первісного їхнього розселення. Але мова тут, на думку О. М. Трубачова, йде не про сіверян нижньої течії Дунаю, а про «особливих, третіх» [563, с. 106] сіверян, які перебували в центрі між південнослов'янськими і східнослов'янськими сіверянами [563, с. 107].

До складання історії сіверян «Баварський географ» був долучений ще М. М. Карамзіним, який припустив зв'язок дунайських сіверян з сіверянами Подніпров'я [183, с. 193]. Слідом за ним це зробив і Д. І. Багалій [12, с. 9, 10].

Таким чином, лише на думку деяких дослідників «Zuireani» та/або «Zerivani» «Баварського географа» слід ототожнювати з сіверянами. Але найчастіше в такому випадку мова йде не про дніпровських сіверян, а про дунайських (або ж, як у випадку з О. М. Трубачовим, про третіх сіверян), які були розташовані на північ від Дунаю. Але деякі дослідники не підтримують такої інтерпретації і схиляються, як було зазначено вище, до інших гіпотез.

«Хронографія» Феофана Сповідника. Візантійський автор Феофан Сповідник у своєму творі «Хронографія» згадує северів (Severes), що живуть між Дунаєм і Чорним морем, а також ім'я їхнього ватажка – Славуна.

«Хронографія» (час створення – близько 810–814 рр.) Феофана Сповідника є важливим джерелом з історії Візантії VII–VIII ст. Збіжності в текстах «Хронографії» Феофана та «Короткої історії» патріарха Никифора вказують на те, що вони спиралися на одні й ті самі джерела, що не збереглися до цього часу [591, с. 18, 19].

У 70-х рр. IX ст. папський бібліотекар Анастасій здійснив перший переклад «Хронографії» латинською мовою з грецької [591, с. 19]. Друковані видання цього твору почали з'являтися з середини XVII ст.

[286, с. 251], а перший переклад російською мовою був здійснений В. І. Оболенським і Ф. О. Терновським і опублікований у 1884 р. [284]. З того часу твір пережив численні перевидання й переклади, в тому числі й російською мовою [591; 286; 648].

Розповідаючи про події 679/680 рр., Феофан Сповідник повідомляє про напад болгар на Фракію. Переслідуючи ромеїв, болгари переправилися через Дунай, дійшли до Варни й підкорили «з живучих там племен славинів так звані сім родів, северів» [591, с. 62]. Оселившись тут, болгари підкорили «інші сім родів, які платили їм данину» [591, с. 62].

Словосполучення *επτὰ γενεάς*, яке І. С. Чичуров трактував як «сім родів» (рос. «семь родов») [591, с. 37], по-різному тлумачилося дослідниками. Проблема полягає в тому, що грецьке слово *επτὰ* (сім) може також перекладатися як «невизначена безліч» [див.: 591, с. 121], а *γενεάς* має кілька значень, серед яких: рід, покоління, плем'я [47, стб. 266]. Так, І. С. Дуйчев пропонував тлумачити словосполучення «*επτὰ γενεάς*» як «безліч племен» [див.: 591, с. 120–121]; П. Й. Шафарик, В. І. Оболенський і Ф. О. Терновський перекладали його як «сім поколінь» [595, с. 265] або «сім колін» [284, с. 263]; Л. Нідерле – як «сім племен» [339, с. 86].

Тлумачення грецького *Ἑπτὰ* (сім) як «безліч» дає, на думку І. С. Чичурова, можливість узгодити повідомлення Феофана з джерелом, відомим під назвою «Вірменська географія», що повідомляє про велику область у Фракії, де живуть 25 слов'янських народів [351, с. 25, 26; 591, с. 121].

Співвідношення в тексті «семи родів» і «северів» (*Σεβερες* Феофана або *Severes* у латинській інтерпретації Анастасія) [591, с. 121] також має розбіжності в поглядах дослідників, одні з яких вважають, що севери тут названі як одне з семи слов'янських племен; інші – що мова йде окремо про северів і про інше об'єднання, яке складається з семи слов'янських племен; треті – що мова йде про два племені: северів і плем'я під назвою «сім родів» [докладніше про це див.: 591, с. 120–121]. До останнього трактування схилився дослідник сіверянської давнини О. В. Сухобоков. На його думку, болгари зустрілися на Балканському півострові з племінним об'єднанням «Славинія семи родів» і союзними з ним дунайськими сіверянами [513, с. 36, 37].

В. І. Оболенський і Ф. О. Терновський переклали фразу про підкорення слов'ян як «овладели живущими здесь семью коленами славян и северян» [284, с. 263]. За С. П. Кондратьєвим ця фраза читається як «овладели живущими здесь семью племенами славян и поселили северян на восточной стороне [...], а прочих, обложив данью, поселили к югу и западу до самой Аварии» [325, с. 278]. На думку В. Златарські, севери були одним з семи слов'янських племен,

підкорених булгарами [172, с. 142]. Ю. А. Кулаковський писав, що Феофан дає ім'я «семи племен» слов'янському населенню області, зайнятої булгарами, і називає по імені одне плем'я – сіверяни, що немов протиставлялося іншим семи [272, с. 232]. У той же час І. С. Чичуров вважає, що севери Феофана чітко протиставляються іншим семи, а не шести племенам, із чого випливає, що вони не входять до цієї сімки [591, с. 120–121]. Окремо від об'єднання «сім родів» сіверяни розглядалися також болгаристом М. С. Державіним [119, с. 100], а також у колективній (понад 20 авторів) праці «Історія Болгарії» (1954) [181, с. 48]. В англійських перекладах «Хронографії» так само не спостерігається єдності. Наприклад, Сиріл Манго (Cyril Mango) і Роджер Скотт (Roger Scott) переклали «επτὰ γένεάς» як назву «Сім Племен»: «так звані Сім Племен сусідніх склавінських націй» (so called Seven Tribes of the neighbouring Sklavinian nations), але в той же час, кажучи про відокремлення сіверян (Severeis) від цього об'єднання, вони назвали інші племена «рештою шістьма племенами» (remaining six tribes), що суперечить їхній попередній інтерпретації семи племен як назви, а не числівника [697, р. 499]. Гаррі Тертлдав (Harry Turtledove) інтерпретував «επτὰ γένεάς» як кількість племен (seven tribes of Sclavinoi) і зарахував сіверян (Sebereis) до одного з них, назвавши племена, що залишилися після відділення сіверян, «залишком від семи племен» (remainder of the seven tribes) [696, р. 57].

На окрему увагу заслуговують переклад та інтерпретація досліджуваного фрагмента, запропоновані Г. Г. Літаврiним: «Когда же они овладели также из находящихся поблизости славянских племен так называемыми “Семью родами”, они поселили северов от передней теснины Верегава к районам на восток, а в район к югу и западу, вплоть до Аварии, – остальные “Семь родов”, находящиеся под пактом» [286, с. 279]. «Сім родів», на думку Г. Г. Літаврiна, – це соціально-політична територіальна організація слов'ян, що отримала власну назву, сформовану, ймовірно, на основі пам'яті про сім племен або родів, які колись об'єдналися [286, с. 314]. Севери, на його думку, спочатку входили в об'єднання «Сім родів», але після приходу болгар піддалися переселенню, здійсненому з метою ослаблення цього об'єднання. На те, що севери сприймалися відокремлено від слов'янського союзу племен, також вказує, на думку Г. Г. Літаврiна, фраза «інші «Сім родів»» наприкінці наведеного уривку [286, с. 315].

Поділ булгарами слов'янських племен на дві групи (северів і «сім родів»), як вважають деякі дослідники, міг відображати неоднотипний характер відносин, що встановилися між слов'янами і булгарами [591, с. 122], а можливо, навіть сприяння северів у підкоренні булгарами інших слов'янських племен [591, с. 122]. Н. М. Багновська звернула увагу

на той факт, що Феофан у зазначеному уривку відрізняє северів від «справжніх» слов'ян, називаючи їх окремо, а також на те, що, на відміну від інших слов'янських племен, сіверяни були обкладені даниною. «Значить, – пише дослідниця, – до них ставилися не як до переможених іноплеменців, а інакше, можна сказати, “по-родинному”». Грунтуючись на цьому спостереженні, Н. М. Багновська зробила припущення, що дніпровські і дунайські сіверяни мають спільне ім'я через спільний іранський, а пізніше – болгаро-аланський субстрат [20, с. 67].

Варто зазначити, що в «Бревіарії» патріарха Никифора, написаному на кілька десятиліть раніше «Хронографії» Феофана Сповідника, але на основі спільних джерел [591, с. 146, 147], розповідь про підкорення слов'ян булгарами подається коротко та без згадки «семи родів» і «северів». Натомість це джерело містить вказівку на мету розселення підкорених слов'янських племен: «Они подчиняют живущие поблизости славинские племена и одним из них поручают охранять [области], прилежащие к аварам, другим – смотреть за соседними с ромеями [землями]» [591, с. 162]. У цих «інших» слов'янах, яким було доручено охороняти кордон з ромеями, дослідники вбачають северів Феофана Сповідника [591, с. 178].

Згадка в «Хронографії» сіверянського архонта Славуна дозволила дослідникам припустити, що, потрапивши під владу булгар, сіверяни все ж продовжували зберігати деякий ступінь автономності. Під 764 р. у «Хронографії» повідомляється: «Василевс же, таємно відправивши посланців в Булгарію, схопив архонта северів Славуна, що створив у Фракії багато зла» [286, с. 285]. «Цей пасаж, – пише Г. Г. Літаврін, – свідчить про збереження сіверами автономії під владою хана. Їхній архонт не боявся самостійно діяти проти імперії у Фракії» [286, с. 320]. Такого ж висновку дійшов також І. С. Чичуров [591, с. 122].

Підбиваючи підсумки аналізу інтерпретацій повідомлень Феофана Сповідника в історіографії, можна з упевненістю сказати, що цей твір є цінним джерелом з історії сіверян Подунав'я. Однак зв'язок цього племені з дніпровськими сіверянами все ще залишається дискусійним питанням.

Нечисленні згадки етнонімів, що пов'язуються в історіографії з сіверянами, в джерелах IX ст. не стосуються безпосередньо теми літописних сіверян лівобережжя Дніпра. В них йдеться про етноси зі схожою назвою, що розселилися в басейні Дунаю. Зазначені джерела можуть відображати гіпотетичний період «Дунайської прабатьківщини» слов'ян (про яку оповідає автор ПВЛ), і в такому разі, сіверяни тут виступають або як предки всіх слов'ян (церівани «Баварського географа»), або ж як одне зі слов'янських племен, підкорених булгарами (севери Феофана Сповідника) [202].

2.3. Сіверяни в джерелах X століття

«Про управління імперією» Константина Багрянородного. Твір під умовною назвою «Про управління імперією» (повна назва: «Константина, у Христі, Царі вічному, василевса ромейв, до сина свого Романа, боговінчаного і багрянородного василевса») Константина Багрянородного було складено в 948–952 рр. для спадкоємця престолу і свідомо не призначався для широкого кола читачів. Надбанням громадськості твір став лише в 1611 р. і відразу ж потрапив до великої кількості наукових досліджень [докладніше про це див.: 264, с. 5; 648, с. 202].

Перша російська публікація літературної спадщини Константина Багрянородного була здійснена Г. Ласкіним у 1899 р., хоча переклад був зроблений із перевидань грецького оригіналу, що не супроводжувалися науковими коментарями. Більш ґрунтовний переклад російською мовою був зроблений В. В. Латишевим і М. В. Малицьким у 1934 р. [281]. У 1991 р. Г. Г. Літаврїним і А. П. Новосельцевим був виконаний переклад грецького тексту Константина Багрянородного російською мовою [264] за ретельно опрацьованим виданням Д. Моравчика (Вашингтон, 1967) з урахуванням усіх актуальних на той час кон'єктур і поправок [651]. Авторами перекладу зроблені цінні коментарі, що доповнили вашингтонське видання в тих місцях, що стосуються історії Русі [264, с. 6, 7]. На сьогодні це видання є найбільш повною і докладно прокоментованою російськомовною публікацією твору Константина Багрянородного.

Розповідаючи своєму синові про «росів» з «Росії», Константин Багрянородний повідомляє: «Коли настане листопад місяць, негайно їх архонти виходять з усіма росами з Кіава і відправляються в полюддя, що іменується «кружляння», а саме – в Славинії вервіанів, другувітів, кривичів, сіверіїв і інших слов'ян, які є пактіотами росів» [264, с. 51].

Під северіями (Σεβεριών у грецькому оригіналі; Severians – в англійському варіанті перекладу) Константина Багрянородного прийнято розуміти дніпровських сіверян [264, с. 331].

Термін «пактіоти» (πακτιώται), згаданий Константином Багрянородним, походить від грецького «пактов», яке означає «дань» або інколи «договір», а отже, може трактуватися і як «данники», і як «союзники» [321, с. 36; 264, с. 316]. В англійському перекладі Ромілі Дженкінса (Romilly Jenkins) πακτιώται інтерпретовані як «tributaries» (слово, що так само неоднозначно перекладається і яке можна розуміти як «данники», «підлегли», «другорядні» або «держави»). В іншому місці свого твору Константин називає фортецю Витичів (імовірно сторожовий форпост проти степовиків) [321] фортецею-пактіотом росів [264], що дозволило О. О. Мельниковій і В. Я. Петрухину припустити ширше значення терміна πακτιώται – союзник, учасник походу [321].

Повідомлення Константина Багрянородного про сіверян не викликало у дослідників сумнівів, оскільки воно належить до того часу, коли сіверяни вже достовірно існували й були відомі візантійському світу (можливо, навіть із писемних творів Русі). Відповідно до цього джерела сіверяни були пактіотами русів. Однак чи всі сіверяни або тільки їхня частина – судити з тексту Константина складно. Труднощі викликає також термін «пактіоти», тлумачення якого може бути досить широким.

Документи хозарської кореспонденції як джерело з історії сіверян. До утворення Київської Русі деякі східнослов'янські «племена» підпорядковувалися Хозарському каганату. Серед них були й сіверяни. Про те, що вони платили данину хозарам, добре відомо з повідомлень руського літопису [364, с. 67]. Свідоцтво такої залежності відображене також у джерелах хозарського походження – кореспонденції, що отримала в історіографії назву «єврейсько-хозарське листування X століття»¹. Зокрема, в докладній редакції листа хозарського царя Йосифа серед «народів», які платили данину Хозарії, названі «С-в-р», що ототожнюються багатьма дослідниками з сіверянами. Інше джерело хозарського походження – «Кембриджський документ» містить термін «С-м-к-р», який на найбільш ранньому етапі дослідження цього джерела ототожнювався з сіверянами. Ім'я SWRTH, що, ймовірно, сформоване з етноніма «С-в-р», зустрічається ще в одному хозарському документі – так званому «Київському листі». Однак з використанням документів хозарської кореспонденції в історіографії існують деякі проблеми. В першу чергу, сумнів у своїй достовірності (чи, щонайменше, в автентичності окремих вставок) викликає центральний документ кореспонденції – «Докладна редакція листа царя Йосифа». Крім того, труднощі викликає й трактування термінів «С-в-р», «С-м-к-р» і «SWRTH», бо не всі дослідники згодні з думкою, що вони пов'язані саме з сіверянами. Тому, перед тим як приступити до згадок сіверян у документах хозарської кореспонденції, слід приділити увагу тим обставинам, в яких ці документи були створені, а також розглянути обставини введення їх у науковий обіг.

У середині X ст. (954/956–961 рр.) іспанський дипломат і покровитель юдейської науки Хасдай ібн Шапрут направив хозарському царю Йосифу лист із проханням повідомити подробиці про його державу (лист Хасдая ібн Шапрута до царя Йосифа) [10, с. 8; 217, с. VI–VII; 126, с. 185]. Перша спроба доставити лист до Хозарії

¹ Оскільки в другій половині XX ст. у цей комплекс було включено «Київський лист», складений київською юдейською громадою і адресований іншим юдейським громадам взагалі, а не конкретній особі єврейського походження, в нашій роботі для позначення цього комплексу документів використовується більш узагальнений термін «хозарська кореспонденція», як вона називається і в англомовній літературі (Khazar Correspondence).

не увінчалася успіхом через напружені відносини між Візантією і Хозарією – посланник ібн Шапрута дістався до Константинополя і був змушений повернутися назад [73, с. 107]. Проте частково цікавість Хасдая ібн Шапрута було задоволено письмовою відповіддю хозарина, який знаходився в той час у Константинополі («Кембриджський документ») [10, с. 10]. Друга спроба доставити лист адресату була зроблена в обхід Візантії (через Західну Європу, Русь і волзьких болгар) і увінчалася успіхом [126, с. 185]. У своїй відповіді ібн Шапруту хозарський цар Йосип докладно розповів про історію Хозарії, її географію, підвладні народи й обставини прийняття юдаїзму її жителями (відповідь хозарського царя Йосифа, що збереглася у двох варіаціях: «короткій» і «докладній») [126, с. 197–207].

У середньовічних юдейських колах було відомо про обмін кореспонденцією між хозарським правителем і іспанським дипломатом. Наприкінці XI ст. згадка про листування з'явилася в одному з творів Іехуди бен Барзіллая (рукопис виявлений в архівах Британського музею в першій чверті XX ст.) [217, с. VIII, 128–131]. У XII ст. про листування згадували філософ Іехуда Галеві та історик Авраам Ібн-Дауд [217, с. VIII–IX, 131–134].

Європейська громадськість уперше дізналася про «хозарську кореспонденцію» лише наприкінці XVI ст. завдяки письменнику Ісааку Акрішу, який відшукав деякі документи листування й опублікував їхній текст у 1577 р. («Коротка редакція листа Йосифа»). У 1660 р. листування було недбало скопійоване німецьким професором єврейської мови Йоганном Буксторфом (Johann Buxtorf) і опубліковане з безліччю помилок. Саме цей варіант тексту став джерелом більшості наступних публікацій аж до початку XX ст. [217, с. IX, X].

У другій половині XIX ст. збирачем стародавніх юдейських рукописів А. С. Фірковичем (1787–1874 рр.) була знайдена більш розгорнута версія листа-відповіді царя Йосифа («Докладна редакція листа Йосифа»). Документ потрапив до фонду Петербурзької імператорської публічної бібліотеки і був опублікований у 1870-х рр. [68; 663].

Ще один документ, що хоча і не має відношення до листування Хасдая ібн Шапрута з хозарським правителем, але також належить до хозарської кореспонденції X ст., оскільки був написаний у той період хозарськими юдеями з київської громади, – так званий «Київський лист», знайдений у 1962 р. Норманом Голбом і опублікований у 1982 р. англійською мовою, а в 1997 р. – російською [73, с. 17, 18; 662]. Лист підписаний главами юдейських сімей громади, один з яких – «Юда, на прізвисько SWRTH» [73, с. 31]. Деякі дослідники вбачають у цьому прізвиську вказівку на походження його носія з племені сіверян.

Питання автентичності «Докладної редакції листа Йосифа». Влітку 1874 р. серед документів, що залишилися після смерті А. С. Фірковича в Чуфут-Кале, А. Я. Гаркаві і Г. М. Страк виявили рукопис, що містив текст листа-відповіді хозарського правителя Йосифа іспанському дипломату Хасдаю ібн Шапруту [69, с. 5, 38]. Редакція листа, представлена в цьому рукописі, значно відрізнялася від тієї, що була відома раніше за документом Ісаака Акріша. Той же за змістом текст тут був розкритий більш повно і з подробицями. Одним із таких місць, щовновій редакції розкриті більш докладно, було перерахування «імен народів», підданих хозарському правителю. Якщо в «короткій» версії Йосиф обмежився згадкою кількості народів [217, с. 81], то в «докладній» версії він перелічив їхні назви: «Бур-т-с, Бул-г-р, С-вар, Арису, Ц-р-мис. В-н-н-тит, С-в-р, С-л-віюн» [217, с. 98].

Уперше опис знайденого в Чуфут-Кале документа було зроблено в 1875 р. у «Журнале Министерства народного просвещения» [69, с. 38, 39]. У тому ж році був здійснений перший переклад рукопису (німецькою мовою), опублікований у Санкт-Петербурзі в журналі «Russische Revue» [663]. Російською мовою текст «Докладної редакції...» був представлений у 1879 р. на сторінках історико-літературного збірника «Еврейская библиотека» [68].

У своєму першому описі цього документа А. Я. Гаркаві, що, як ніхто інший, знав характер підрбок А. С. Фірковича і був зацікавлений у викритті його фальсифікацій, зробив уточнення: «З причини сумнівності різних інших документів, які видаються за хозарські, вважаю за необхідне зауважити, що зазначений рукопис як зовнішністю, так і внутрішнім змістом носить на собі всі ознаки глибокої давнини і не подає ані найменшого приводу для сумніву» [69, с. 39]. Час написання листа А. Я. Гаркаві визначив 60-ми рр. X ст., а час складання списку рукопису приблизно XII–XIII ст.

Всупереч такій впевненій заяві А. Я. Гаркаві про автентичність «Докладної редакції...» П. К. Коковцов, який спеціально займався дослідженням «хозарської кореспонденції», поставився до цього документа з підозрою: «Цінність нових варіантів сильною мірою, однак, підривається фактом пізнього походження нашої копії і особливо тією обставиною, що вона колись становила власність Фірковича...» [217, с. XIV]. Втім М. І. Артамонов назвав таку думку несправедливою і заснованою на упередженому ставленні до євреїв [10, с. 9]. Основою для довіри до відомостей документа, на думку М. І. Артамонова, є витяг з листа Йосифа в тексті Іехуди бен Барзіллая, що відповідає «Докладній редакції...». Втім саме відсутність вставки з переліком «імен народів» у Іехуди бен Барзіллая і навела П. К. Коковцова на думку якщо не про

підробку, то про складання цього уривка після часу життя названого єврейського письменника (кінець XI ст.) [217, с. XIX].

На думку Б. О. Рибаківа, «Докладна редакція...» була складена в Тмуторокані в період конфлікту між хозарами і руським князем Олегом Святославичем у 1079–1083 роках. Метою привнесення вставок, як вважав Б. О. Рибаків, було створення величного образу Хозарії, гіперболізація її розмірів і перетворення сусідів хозар у їхніх підданих (у тому числі сіверян і в'ятичів, землі яких у зазначений час входили до вотчини князя Олега) [457, с. 150]. Втім цю думку оскаржив М. І. Артамонов, вказавши на той факт, що після вигнання в 1079 р. Олега хозари підкорилися наміснику великого князя Всеволода Ярославича, а не прагнули до відродження хозарської держави і, таким чином, не мали потреби в звеличуванні минулого Хозарії [10, с. 10].

У 1954 р. британський сходознавець Дуглас Данлоп (Douglas Morton Dunlop) провів лінгвістичний аналіз текстів «Єврейсько-хозарського листування» і дійшов висновку, що мова листа Хасдая ібн Шапрута, «Кембриджського документа» і «Короткої редакції листа царя Йосифа» значно відрізняється від мови «Докладної редакції...» з колекції А. С. Фірковича [657, р. 152, 153, 163]. Цей факт, на його думку, свідчить про те, що мова автора «Докладної редакції...» сформувалася в іншому культурному середовищі, що було відмінним від юдейської літературної сфери Середземномор'я, і може вказувати на автентичність цього документа [657, р. 153].

Втім з публікацією П. К. Коковцова (1932) в історіографії закріпилося і продовжує зберігатися недовірливе ставлення якщо не до всієї «Докладної редакції...», то принаймні до тих вставок, які не дубльовані іншими документами, незважаючи на те, що для деяких дослідників саме відмінності «Докладної редакції...» від інших документів комплексу є швидше підтвердженням її автентичності, ніж фальсифікації. Головним аргументом для П. К. Коковцова була приналежність зазначеного документа до колекції А. С. Фірковича, відомого своїми підробками, тому слід звернути особливу увагу на характер і мотиви фальсифікацій цього караїмського колекціонера і як вони могли відбитися на досліджуваних у даній роботі матеріалах.

А. А. Кунік, який досліджував діяльність А. С. Фірковича, виділив 5 типів властивих йому підробок: 1) підскобління і заміна деяких місць у рукописах Біблії; 2) складання підроблених епіграфів до рукописів; 3) підробка дат на караїмських надгробках; 4) вигадання і приписування до текстів рукописів і надгробків двох караїмських систем літочислення; 5) віднесення кедаритів до хозарів, а хозар (після прийняття юдаїзму) до караїмів [274, с. 5, 6]. Спочатку метою підробок А. С. Фірковича, на думку А. А. Куніка, було бажання по-

силити велич караїмської історії. Коли ж колекціонер усвідомив, що «устарювання» документів надає їм більшої вартості, «доповнення рукописів епіграфами, – за словами А. А. Куніка, – обернулося в нього просто в манію» [274, с. 22] (після смерті колекціонера в його житлі були виявлені заготовки епіграфів до манускриптів) [274, с. 23]. Схожої точки зору дотримувалася також К. Б. Старкова. На її думку, А. С. Фіркович робив історичні приписки на полях стародавніх рукописів із метою підвищення їхньої вартості, але ніколи не створював повністю підроблених рукописів [499, с. 168, 171, 172].

Отже, жодна з зазначених рис, характерних для підробок А. С. Фірковича, не відповідає «Докладній редакції...», оскільки в ній сумніву піддаються великі контекстуальні вставки, а не епіграфи чи дати. Іншим важливим фактором, що вплинув на розкриття фальсифікацій А. С. Фірковича, було його слабе знання історії та відсутність наукової освіти, що виявлялося в привнесенні ним до рукописів грубих анахронізмів [274, с. 8, 22, 23; 499, р. 171, 172]. Це також свідчить не на користь фальсифікації тексту такого складного документа, як лист Йосифа.

Таким чином, фальсифікації А. С. Фірковича писемних документів стосувалися більшою мірою складання вигаданих епіграфів і приписок на полях із метою підвищення вартості документів за рахунок надання їм більшої давнини або історичного значення. У випадку з «Докладною редакцією...» А. С. Фірковичу необхідно було б відтворити документ заново, власноруч переписавши текст джерела, забезпечуючи його новими вставками, а це, виходячи зі спостережень дослідників діяльності А. С. Фірковича, було не типовим для нього. Отже, версія про привнесення А. С. Фірковичем вставок у лист Йосифа здається малоімовірною.

Сіверяни в листі царя Йосифа. Серед «народів», що платять данину Хозарії, в листі царя Йосифа згадуються «С-в-р», в яких більшість дослідників вбачають дніпровських сіверян. Так, у першій (німецькомовній) публікації перекладу «Докладної редакції...» А. Я. Гаркаві інтерпретував «С-в-р» як «Sewer (oder Sawar)», тобто «север» або «савар» [663, s. 86]. Через декілька років у перекладі російською він схилився все ж до варіанта «север» (рос. «север») [68, с. 160], вказавши в коментарі: «Север наверно северяне» [68, с. 165]. П. К. Коковцов у своєму коментарі до етноніма «С-в-р» лише повторив думку А. Я. Гаркаві [217, с. 99], а оскільки переклад і коментарі «хозарської кореспонденції», виконані П. К. Коковцовим, стали класичними і передруковуються понині, то відтворюється й атрибуція «С-в-р» до сіверян, що була запропонована А. Я. Гаркаві ще в другій половині ХІХ ст. [126, с. 204].

Однак існує думка, яка йде в розріз із трактуванням етноніма «С-в-р» як сіверян. Так, ще в 1913 р. М. С. Грушевський указав, що, незважаючи на те, що «С-в-р» Йосифа прийнято розуміти як сіверян, не виключено, що цей етнонім є анахронічною ремінісценцією місцевих савірів [114, с. 229]. А. П. Новосельцев у своїй праці, присвяченій історії Хозарської держави, привів цитату з «Докладної редакції...» про підвладні хозарам «народи», де замість «С-в-р» вказав «суур» [341, с. 108] та інтерпретував цей етнонім як варіацію «савір/сувар» [341, с. 157], не пояснюючи, втім, чому в списку царя Йосифа цей народ вказується двічі. Пояснення повторної згадки сувар спробувала знайти О. С. Галкіна. На її думку, відповідь на це питання знаходиться в повідомленні Ахмада ібн Фадлана про поділ етносу сувар на дві частини в результаті міжплемінних суперечностей, внаслідок яких одна група залишилася в підпорядкуванні Волзької Булгарії, а інша відкочувала на західний берег Волги [67, с. 387]. Цієї ж точки зору спочатку дотримувався і М. І. Жих [докладніше див.: 168, с. 136], проте в одній зі своїх недавніх публікацій він запропонував іншу гіпотезу, засновану на припущенні генетичного зв'язку сіверян з іменьківською культурою. За припущенням цього дослідника, сіверяни сприйняли свій етнонім у IV–VII ст. у Середньому Поволжі (іменьківська культура). В результаті подальшої міграції вони виявилися на території Дніпровського Лівобережжя (волинцівська культура) і згодом стали племінним союзом, відомим нам за літописами як «сѣверъ» або «сіверяни». Ті ж нечисленні представники іменьківської культури, які не взяли участь у міграції й залишилися в Поволжі, також могли зберегти свій етнонім, і саме він, як вважає М. І. Жих, відображений у «Докладній редакції листа Йосифа» в формі «С-в-р» [168, с. 136, 137, 142].

Тож, незважаючи на існування деяких розбіжностей серед дослідників щодо атрибуції етноніма «С-в-р» у «Докладній редакції...», найбільш поширеною є версія, виходячи з якої цар Йосиф згадує серед своїх данників саме дніпровських сіверян. Ця версія трактування вказаного джерела була запропонована А. Я. Гаркаві ще в 70-х рр. XIX ст., але до складання наративу історії сіверян воно вперше було долучено лише в 1940 р. В. В. Мавродіним [310, с. 45].

Сіверяни в Кембриджському документі. У 1912 р. Соломон Шехтер (Solomon Schechter) опублікував «невідомий хозарський документ» [688, р. 181–219], знайдений ним у Кембриджській колекції документів Каїрської генизи (згодом він отримав назву «Кембриджський документ»). За припущенням С. Шехтера, манускрипт, ймовірно, був написаний «десь на Сході в XII ст., якщо не раніше» [688, р. 184], а його контекст дозволив віднести це джерело до «Хозарської кореспонденції».

З точки зору П. К. Коковцова, «Кембриджський документ» є фальсифікацією більш пізнього часу (XII–XIII ст.) і не може розглядатися як джерело X ст. [217, с. XXXV, XXXVI]. Проте американський джерелознавець Норман Голб (Norman Golb) провів нове дослідження «Кембриджського документа», в тому числі з використанням ультрафіолетових знімків манускрипту [73, с. 128], і дійшов висновку, що він є автентичним списком, зробленим у XI ст. з листа, відправленого в X ст. із Константинополя підлеглим царю Йосифу хозарином у відповідь на лист Хасдая ібн Шапрута [73, р. 117–120].

Слід також звернути увагу на той факт, що, порівнюючи мову документів «Єврейсько-хозарського листування», Д. Данлоп розділив їх на дві групи і до автентичної хозарської групи включив тільки «Докладну редакцію листа царя Йосифа», в той час як мова «Кембриджського документа» гармонійно вписалась у стиль листів середземноморського походження [657, р. 163]. Це може вказувати або на свободу під час інтерпретації тексту, яку дозволив собі переписувач листа, або на нехозарське походження автора листа, або на його близьке знайомство з середземноморською юдейською письмовою традицією.

У тексті «Кембриджського документа» згадуються події, пов'язані з нападом руського царя X-л-гу (Олега) на територію під назвою «С-м-к-рай» (що належала хозарам), після чого сталася помста Песаха, правителя цієї території. Ось як інтерпретував відповідні рядки С. Шехтер: «і прийшов він вночі на область сіверян (англ. «province of the Sewerians») і взяв їх обманом ... І Бог підпорядкував його Песаху, і знайшов він ... награбоване, що взяв той у сіверян (англ. «from the Sewerians»)» [688, р. 217, 218].

С. Шехтер був упевнений, що під руським царем X-л-гу слід розуміти київського князя Олега, а під жертвами його нападу – сіверян, оскільки з ПВЛ відомо, що вони були васалами Хозарії і згодом були атаковані Олегом [688, р. 196]. Втім така думка була оскаржена П. К. Коковцовим. З його точки зору, більш ймовірно, що «С-м-к-рай» є спотвореною формою слова S-m-k-r-s із «Докладної редакції листа Йосифа», яке він схильється тлумачити як «Тматорокань» [217, с. 118]. Такої ж версії дотримується Н. Голб [73, с. 132, 133, 164] та інші сучасні дослідники [126, с. 182, комм. 33].

Ще однією проблемою «Кембриджського документа» є анахронізм, який полягає в тому, що мова в документі йде про час правління хозарського царя Йосифа (30–60-ті рр. X ст.), візантійського імператора Романа I Лакапіна (920–944) та князя Олега, який, за повідомленнями ПВЛ, помер у 912 р. С. Шехтер пояснив це явище тим, що автор листа користувався вторинними джерелами і переплутав у своєму тексті як імена, так і дати [688, р. 197]. П. К. Коковцов вважав, що для та-

кого джерела, як «Кембриджський документ», подібні «дивацтва середньовічної літератури» є звичним явищем і тому не ставився до нього серйозно [217, с. XXXIII]. На думку А. А. Горського, зазначений у документі титул Олега «мелех» можна інтерпретувати як «князь», а не «цар» і, відповідно, мова тут може йти не про київського князя Олега, а будь-якого іншого руського князя з таким ім'ям [94, с. 72]. Втім таке трактування оскаржив К. Цукерман (Constantine Zuckerman), вказавши на той факт, що в давньоєврейській мові термін «мелех» застосовувався тільки по відношенню до верховних правителів [583, с. 345]. Сам же К. Цукерман з більшою недовірою ставиться до хронології ПВЛ, ніж «Кембриджського документа», і тому вважає, що в Х-лу треба вбачати саме київського князя Олега [583, с. 345, 346].

Таким чином, сіверяни в «Кембриджському документі» фігурують тільки в найбільш ранньому трактуванні, здійсненому С. Шехтером під час першої публікації цього джерела. Майже ніхто з дослідників не підтримав таку версію. Тож, незважаючи на існування в літературі альтернативних поглядів щодо трактування інформації «Кембриджського документа», навряд чи він може розглядатися як історичне джерело з історії сіверян. Проте факт існування інтерпретації «С-м-край» як провінції сіверян у публікації С. Шехтера та хвиля відповідей на цю інтерпретацію в літературі викликають певний інтерес для дослідження історіографії цієї проблематики, оскільки демонструють, наскільки гнучкою може бути інтерпретація і наскільки вона залежить від поглядів інтерпретатора.

«SWRTH» «Київського листа». У 1962 р. Н. Голб виявив серед величезної колекції манускриптів Каїрської генизи документ Х ст., що згодом став відомим під назвою «Київський лист» [73, с. 17, 18]. У тексті цього манускрипту підтверджується особистість члена київської юдейської громади, що відправляється до інших громад для збору суми, якої йому бракує для повернення боргу. Лист підписаний главами юдейських сімей київської громади, і один з них – «Юда, на прізвисько SWRTH» [73, с. 31].

На думку О. Й. Прицака, «TH» в SWRTH є суфіксом /TA/, дві головні функції якого: утворення особистих імен з імен загальних (рус. имя нарицательное) або племінних імен, а також вказівка на приналежність до певного племені [73, с. 56]. Виходячи з цього, він вважає, що прізвисько Іуди в Київському листі – SWRTH/Säwärtä – означає або Säwär, або «той, що належить до племені Säwär» [73, с. 56]. Як паралелі до імені SWRTH дослідник наводить тюркський етнонім «савіри», присутній у «Докладній редакції листа царя Йосифа» в формі «С-вар». Втім А. Н. Торпусман інтерпретував SWRTH «Київського

листа» як «Северята», тобто «той, що належить до племені сіверян» [557, с. 52]. Такий варіант читання не виключає і Н. Голб [73, с. 205].

Новий погляд на трактування SWRTH запропонував у 1999 р. лінгвіст і тюрколог Марсель Ердал (Marcel Erdal). На його думку, уточнення «на прізвисько» змушує нас очікувати саме прізвисько, а не приналежність до племені. Тому він запропонував прочитання SWRTH як німецьке *swartä*, що означає «чорний», або готське/ранньоскандинавське «темний» [658, р. 101]. З точки зору К. Цукермана, SWRTH можна прочитати і як SYRTH (оскільки під час переписування єврейських манускриптів літери «в» і «йод» часто плутають) і тлумачити його як слов'янське «сирота», тобто «Іуда, на прізвисько Сирота» [703, с. 13].

Таким чином, думки дослідників щодо імені SWRTH розійшлися. Спочатку, як і у випадку з етнонімом С-в-р у листі царя Йосифа, вибір коливався між атрибуцією кореня SWR до сіверян чи савірів, а потім і ці трактування були поставлені під сумнів.

Підбиваючи підсумки огляду документів хозарської кореспонденції, слід знову звернути увагу на наступні висновки. Сумніви в достовірності центрального документа листування, «Докладної редакції листа царя Йосифа» сформувалися на основі загальної недовіри до А. С. Фірковича, в колекції якого він був знайдений. Введення цього документа в джерельну базу з історії сіверян ускладнюється ще й тим, що згадка про них міститься у вставках, автентичність яких викликає найбільші сумніви у дослідників. Однак, на наш погляд, дослідники діяльності А. С. Фірковича змогли переконливо довести відсутність його втручання в текст листа Йосифа. Щодо атрибуції етноніма «С-в-р» «Докладної редакції...» в історіографії існують розбіжності: одні дослідники вбачають у «С-в-р» сіверян, інші – савірів. Та ж доля спіткала й ім'я SWRTH «Київського листа»: одні дослідники впевнені, що воно вказує на приналежність до якогось племені (але, як і у випадку з «С-в-р» листа царя Йосифа, розходяться в атрибуції його до сіверян або савірів), інші тлумачать його як німецьке «чорний», готсько/ранньоскандинавське «темний» або слов'янське «сирота». «С-м-к-рай» «Кембриджського аноніма» трактувалося як «сіверяни» лише С. Шехтером у першій публікації зазначеного манускрипту, але ця інтерпретація досить швидко була оскаржена і «С-м-к-рай» стало асоціюватися в літературі з Тмуророканню [201].

Тож інформація комплексу документів «Хозарської кореспонденції» отримала досить багато різноманітних трактувань, деякі з яких дозволяють залучити ці джерела до складання історії сіверян. Водночас наявність діаметрально протилежних варіантів тлумачення деяких слів тексту джерел цього комплексу вказує на суб'єктивність

у підході до інтерпретації інформації цих джерел та надає великий потенціал для емплотменту в конструюванні наративів.

«Звіт про землі тюрків, хозар, русів, слов'ян і башкир» Ахмада ібн Фадлана. У 921–922 рр. арабський мандрівник Ахмад ібн Фадлан як секретар посольства Аббасидського халіфату відвідав волзьких булгар. Спогади про цю подорож він відобразив у творі під назвою «Звіт про землі тюрків, хозар, русів, слов'ян і башкир». Щодо приналежності описаних у цьому творі русів до скандинавських вікінгів чи слов'ян досі ведуться суперечки, однак для історіографії історії сіверян це історичне джерело є цікавим в першу чергу тим, що на його основі деякі дослідники зробили висновок про тотожність русів не просто зі слов'янами, а саме з сіверянами. Ця думка вперше з'явилася в другій половині XIX ст. і підтримувалася в історіографії близько століття, значно вплинувши на уявлення про історію сіверян.

«Звіт...» Фадлана довгий час був відомий читачам лише з уривків, процитованих іншими авторами: Наджибом Хамадані (др. пол. XII ст.), Закарієм аль Казвіні (XIII ст.), Аміном Разі (кін. XV ст.), а особливо арабським енциклопедистом Якутом аль Хамаві в його книзі «Словник країн» (XIII ст.). Книга Якута неодноразово перекладалася європейськими мовами. Першим був зроблений переклад датською мовою, здійснений Янусом Расмуссеном (Janus Rasmussen) і опублікований у 1814 р. під назвою «Про арабів, персів і їхню торгівлю з Росією і Скандинавією в Середньовіччі». З цієї публікації були здійснені переклади шведською і англійською мовами (1817, 1819 рр. відповідно) [639; 685]. У 1823 р. текст Якута був перекладений німецькою мовою російсько-німецьким сходознавцем Х. Д. Френом (Christian Frähn) [660]. Російською мовою «Звіт...» Фадлана вперше переклав А. Я. Гаркаві й опублікував у 1870 р. у своїй збірці повідомлень східних авторів про слов'ян [484]. Російська інтерпретація значно спростила роботу вітчизняних дослідників з цією пам'яткою. Зокрема, на публікацію А. Я. Гаркаві посилалися Д. Я. Самоквасов і Д. І. Багалій.

У 1899 р. О. А. Спицин поставив під сумнів достовірність твору Фадлана, проте у відповідь на його статтю були опубліковані два дослідження сходознавців В. Г. Тізенгаузена і В. Р. Розена, яким вдалося довести автентичність пам'ятки [541; 449]. Сумніви відпали зовсім, коли у 1923 р. у м. Мешхеді (Іран) башкирським сходознавцем Ахмет-Закі Валідовим (Зеки Велід Тоған) був відкритий «Мешхедський рукопис» (XIII ст.), що, крім іншого, містив більш повний текст твору Фадлана.

У 1935 р. іранський уряд подарував фотокопії «Мешхедського рукопису» Академії наук СРСР, що дозволило приступити до його перекладу російською мовою. Переклад був здійснений харківським

сходознавцем А. П. Ковалівським і опублікований у 1939 р. [444]. Проте у зв'язку з арештом А. П. Ковалівського в жовтні 1938 р. [316, с. 75] у публікації було зазначено тільки ім'я її редактора – академіка І. Ю. Крачковського. У вступі до цього видання І. Ю. Крачковський зізнався, що поспішав познайомити радянських дослідників з новим матеріалом, у зв'язку з чим багато питань довелося залишити невіршеними [444, с. 5, 6]. Тож у наступному виданні, що вийшло друком у Харкові в 1956 р. [211] вже під ім'ям А. П. Ковалівського, представлений більш опрацьований переклад рукопису, в якому були використані також всі відомі фрагменти твору Фадлана, цитовані іншими східними авторами, та врахована величезна кількість варіантів їх інтерпретацій, здійснених різними мовами. Цей переклад став загальноновизнаним і використовується понині [див. напр.: 128, с. 67–77].

Оповідання Ахмада ібн Фадлана про русів у Булгарії являє собою найзмістовнішу розповідь про цю спільноту, що коли-небудь передавалась у зовнішніх джерелах. Він торкається всіх особливостей цього народу, які могли зацікавити читача з далекої країни. Мандрівник докладно описав зовнішній вигляд русів, їхні звичаї й вірування. Зокрема, виходячи з опису Фадлана, руси володіли фізично розвиненими тілами («Я не бачив людей з більш досконаліми тілами, ніж вони»¹), високого зросту («подібні до пальм»). Волосся і шкіра їхні були світлими («біляві, червоні лицем, білі тілом»). Тіла їхні були прикрашені татуваннями («від краю нігтів іншого з них до його шиї зібрання дерев, зображень і тому подібного»). Зі зброї, з якою вони ніколи не розлучалися, руси мали сокиру, меч (плоский, борознистий, франкський) і ніж. Гроші русам, за словами Фадлана, замінювали шкурки сірої білки й соболя. Поклонялися руси дерев'яним ідолам (довга встромлена в землю колода з антропоморфним обличчям, оточена маленькими зображеннями, за якими встановлювалися стовпчики для жертвоприношень), приносили вотивні дари. Як найбільш популярне серед русів ремесло Фадлан назвав обробку шкіри. До Булгарії руси прибували з метою торгівлі, а їхнім головним товаром були рабині й хутра. Померлих у Булгарії русів спалювали в човнах. Якщо ж це був знатний рус, то його статок ділили на три частини, одну з яких віддавали родичам, а на інші дві влаштували поховальний ритуал, проведенням якого керувала особлива жінка, яку називали «янголом смерті» [211, с. 141–146].

Фадлан сам став свідком одного з таких похоронів, і його детальна розповідь про цю церемонію завжди становила найбільший інтерес для дослідників. Приготування до похорону, за його словами, велися

¹ Тут і далі цитування ібн Фадлана приводяться в перекладі українською з російськомовних інтерпретацій А. П. Ковалівського.

десять днів із дня смерті покійного. В цей час його друзі й родичі віддавалися святкуванню. Супроводити покійного в потойбічний світ було запропоновано дівчатам, які належали йому, одна з них погодилася, і до неї були приставлені дві помічниці «янгола смерті», що супроводжували жертву всюди, підтримуючи її в сп'янілому стані і, напевно, готуючи її до ритуалу. На десятий день на берег річки був витягнутий корабель, що належав покійному, та поставлений на підготовлену задалегідь дерев'яну конструкцію. У кораблі було влаштоване спеціальне шатро («шалаш»), до якого внесли небіжчика. Після принесення ритуальних жертв (коней, корів, півня і курок) навколо корабля зібралось безліч родичів покійного, які встановили тут свої шатра. Обрана дівчина відвідала по черзі всі ці шатра, в яких, за словами Фадлана, вона повинна була вступити в статевий зв'язок з кожним родичем померлого. Після цього були принесені нові жертви (собака й півень), тіла яких кинули по обидва боки від корабля. Потім дівчину підвели до сконструйованої імітації дерев'яних воріт і тричі підняли її на руках над цією конструкцією. У перші два рази дівчина повинна була вимовити фрази про те, що за воротами вона побачила своїх померлих родичів (спочатку батьків, а потім усіх предків), а в третій раз, – що побачила свого чоловіка, який сидить у красивому зеленому саду і кличе її. Після цього дівчина піднялася на корабель для початку наступного етапу ритуалу. Двічі вона затягувала пісню над келихом і випивала з нього після чого під гуркіт щитів увійшла до шатра з небіжчиком разом з шістьма його родичами, з якими ще раз вступила в статевий зв'язок. Нарешті, її поклали поряд з покійним чоловіком і вмертвили. По завершенні ритуалу, корабель було спалено, а над його попелом насипано курган («щось на кшталт круглого пагорба»), на якому був поставлений дерев'яний стовп з насіченими на ньому двома іменами: покійного і правителя русів [211, с. 143–146].

У середині XIX с. І. Д. Беляєв, знайшовши в розповіді Фадлана схожість із літописним оповіданням про культуру слов'ян-язичників, пов'язав русів Фадлана саме з дніпровськими сіверянами. Він вважав, що арабський мандрівник описав у своєму творі сіверян, назвавши їх русами тільки тому, що йому була знайома лише назва держави, з якої вони припливли – Русь. Скандинавів, на думку І. Д. Беляєва, в цьому тексті бачити не можна, оскільки в описані в ньому часи варяги вже не спалювали своїх померлих, а ховали за обрядом інгумації [23, с. 16, 17]. До думки про русів-сіверян прийшов також Д. Я. Самоквасов, але з боку археології. Займаючись розкопками чернігівських курганів, він дійшов висновку, що відкритий ним поховальний обряд до такої міри схожий на описаний Фадланом, що це відкидає будь-які сумніви в тотожності сіверян і русів, описаних арабським мандрівником [467, с. 220, 223].

Д. І. Багалій розвинув далі думки своїх попередників. Він провів низку аналогій між описом русів Фадлана і відомостями про сіверян, почерпнутих із різних джерел. Так, десятиденний бенкет русів він порівнював із літописною «тризною» слов'ян; відгомони обряду спілкування з померлими через колодязь (Д. І. Багалій, напевно, був знайомий з перекладом Я. Расмуссена, в якому дівчина заглядала в колодязь, а не дивилася через ворота, як у більшості інших перекладів) він вбачав у зафіксованому етнографами українському повір'ї про духів предків, що живуть у колодязях; в українському етнографічному матеріалі знаходив також аналогії приношення в жертву півня; спалення дівчини разом з її покійним чоловіком порівнював з українським звичаєм ховати неодружених у весільному одязі; чернігівські кургани і знайдені в їхніх вершинах залишки дерев'яних пам'ятників порівнював з описаним у Фадлана зведенням пагорба над прахом покійного і встановленням на нього стовпа з іменами [12, с. 84–90].

Гіпотезу про тотожність русів арабських джерел і сіверян підтримав у 1940 р. також В. В. Мавродін. Втім, на його думку, в торгівлі зі Сходом брали участь не тільки сіверяни, а й поляни [310, с. 116, 117]. Аналогію описаного у Фадлана поховального обряду В. В. Мавродін побачив у похованні, відкритому у с. Шестовиця, де археологами було виявлене супровідне поховання рабині [310, с. 123]. Кам'яну кладку, відкриту в чернігівському кургані Чорна Могила, дослідник інтерпретував як постамент для ідола, який, за описом Фадлана, встановлювали на курган на останньому етапі поховального обряду [310, с. 138].

Слід звернути увагу на той факт, що археологічний матеріал, на який спиралися зазначені історики, тільки до середини ХХ ст. вважався сіверянським. Подальші дослідження показали його належність князівським дружинам, що складалися переважно з варязьких найманців. Тому гіпотеза про русів-сіверян поступово втратила підтримку, хоча і знайшла деяке продовження в роботах В. В. Седова, але вже без залучення відомостей Фадлана.

Отже, прив'язка русів до сіверян досить тривалий час займала чільне місце в історіографії історії сіверян, у зв'язку з чим варто докладніше розглянути деякі уривки з тексту Ахмада ібн Фадлана та інтерпретації цих уривків у літературі, оскільки вони вплинули (або були здатні вплинути) на історіографію історії сіверян.

Сокира русів. Описуючи русів, Фадлан вказав, що вони ніколи не розлучаються зі своєю зброєю – сокирою, мечем і ножем. Така інтерпретація представлена в останньому варіанті перекладу А. П. Ковалівського, проте в попередньому перекладі замість сокири (рос. «топор») значилася «секіра» (рос. «секира»; так само у А. Я. Гаркаві) [484, с. 93; 444, с. 78]. Його думка змінилася завдяки

статті О. Ю. Якубовського, в якій автор порівняв згадку у ібн Мискавей-ха сокири серед ремісничих інструментів, які руси носили з собою, з сокирою в описі зброї русів у Фадлана. Сокира, на думку О. Ю. Якубовського (з якою погодився й А. П. Ковалівський), була одночасно бойовим і ремісничим знаряддям, що пояснюється і повідомленням Фадлана про необхідність русів будувати собі великі дерев'яні житла по прибутті до берегів Волги [637, с. 90, 91; 211, с. 237].

Використання сокири грало провідну роль у побуті сіверян [див. напр.: 431, с. 288–291], що нібито може свідчити на користь ототожнення їх з русами Фадлана. Проте цей інструмент був поширений у всіх народів, які використовували дерево як будівельний матеріал, що значно ускладнює питання подібного ототожнення.

Меч русів. Труднощі в інтерпретації у перекладачів викликав опис меча русів. Арабське слово, яке вказує на хвилі в цьому описі, Х. Д. Френ перевів як «хвилястий смугастий» (нім. «wellenförmig gestreift») [660, s. 5]. Слідом за ним, А. Я. Гаркаві інтерпретував відповідну фразу, як «хвилеподібні клинки» (рос. «волнообразные клинки») [484, с. 93]. А. П. Ковалівський знайшов в інших арабських творах аналогі терміна, яким Фадлан описав клинки русів, і переклав це місце як «борознисті клинки» (рос. «бороздчатые клинки»). У коментарі до цього місця він пояснив: «с бороздками для крови» [444, с. 78, 131; 211, с. 141]. Я. Расмуссен використовував схожий термін «Fureg» [685, s. 59], який українською мовою перекладається як «зморшки», тобто жолобки чи борозни, а також вказав, що такі борозни були характерні для скандинавських мечів [докладніше про це див.: 444, с. 131, комм. 783].

Грошова система русів. Фрагмент про використання русами шкурок білки і соболя як грошей відсутній у творі Якута і в Мешхедському рукописі, а переданий тільки в переказах Аміна Разі і Наджиба Хамадана. Тому у вітчизняних публікаціях він був введений А. П. Ковалівським тільки в 1956 р. [211, с. 45, 141] і, відповідно, в «сіверянський» наратив не залучався, оскільки в цей час твір Фадлана вже не розглядався як джерело з історії сіверян. Втім цей фрагмент перегукується з літописною згадкою про данину, що сплачували сіверяни, поляни й в'ятичі хозарам, а саме по горностаю і білці від диму [364, с. 67], що зближує це повідомлення зі слов'янами.

Також слід звернути увагу на одне протиріччя, що закралося в цей фрагмент переказу тексту Фадлана. У ньому вказується, що руси використовують не цілу шкірку, а «без шерсті, хвоста, передніх і задніх лап і голови», однак відразу ж за цим повідомленням говориться: «Якщо чогось бракує, то від цього шкурка стає бракованою монетою» [211, с. 141], що вказує на необхідність наявності зазначених складових частин шкурки, а не на їхню відсутність.

Тризна. В описі поховальної традиції русів у Фадлана присутня вказівка на традицію розділяти майно покійного на три частини, дві з яких витрачалися на проведення обряду: на пошиття одягу і приготування алкогольного напою. Цей напій у тексті арабського мандрівника називається знайомим йому словом «набіз», під яким в арабських країнах розумівся будь-який ферментований напій. Підготовка до похоронів тривала десять днів, протягом яких руси вживали вказаний набіз у таких кількостях, «що деякий з них помре, тримаючи кубок в руці» [211, с. 143].

На думку І. Д. Беляєва, Фадлан описує тут згадану в ПВД тризну: «аще кто умряше творяху трызно над ним» [383, стб. 15]. Саме на підставі цієї аналогії дослідник запропонував детермінацію «тризни» первісно як «поділ на три частини», яка згодом трансформувалася в «ритуальний бенкет» перед похороном [23, с. 17, 18].

Дівчата русів. Той факт, що в описі Фадлана похорону руса фігурує «дівчина», а не «дружина», І. Д. Беляєв пов'язав з літописним зазначенням «брака у них не бываше но умыкиваху у воды девицу» [383, стб. 15]. Дівчата, таким чином, на думку І. Д. Беляєва, жили при чоловіках-сіверянах як невільниці «для удовлетворения животного сластолюбия» [23, с. 16], підтвердження чому він бачив в інших місцях тексту Фадлана: в описі похорону, де з дівчиною злягаються родичі покійного, а також в описі побуту русів, де вказується, що вони при людях злягаються зі своїми дівчатами, яких потім продають купцям. На принижене становище жінок у сіверянському суспільстві, на думку В. В. Мавродіна, вказує описаний у Фадлана звичай вбивати одну з дівчат після смерті її «чоловіка-господаря», щоб поховати разом з ним [310, с. 132].

Д. І. Багалій пояснив численні сюжети зі статевими актами в процесі поховального ритуалу перебільшенням арабського мандрівника, який бажав похвалитися перед співвітчизниками побаченою дивиною, або ж вигадкою перекладача, який знаходився поруч з ним і тлумачив все, що відбувалося. Бажання дівчини розпрощатися з життям він пояснив твердою вірою сіверян у потойбічне життя (на його думку, покійний помер холостяком, а отже, його потрібно було одружити після смерті). Цікаво, що в переказі тексту Фадлана у Аміна Разі обряд поховання руса був у той же час і весіллям, за допомогою якого дівчина-рабиня ставала законною дружиною померлого господаря. Про ту ж традицію русів і слов'ян, що живуть на Ітилі, згадав інший арабський мандрівник Аль Масуді: якщо помре чоловік, спалюється разом з ним його дружина... Якщо помре нежонатий, то його одружують після смерті [128, с. 113]. Дівчина, на думку Д. І. Багалія, сама бажала піти за

чоловіком, оскільки тільки так вона могла потрапити до раю – саду, який вона бачить під час ритуалу і в який її кличе покійний чоловік [12, с. 84–89]. Такої ж точки зору дотримуються багато дослідників, які розглядають русів Фадлана як скандинавів. Так, Й.-П. Скійодт, Е. Крістіансен, В. Дучко і М. Д. Вармінд сходяться на думці, що пройшовши описаний обряд ініціації, дівчина-рабиня отримує можливість підвищити свій статус і потрапити до Вальгалли [650, р. 296, 297; 656, р. 145; 689; 700].

Як рабиня дівчина русів інтерпретована в багатьох «західних» перекладах тексту Фадлана і, відповідно, в якості рабині вона розглядається в багатьох «західних» публікаціях на цю тему. Серед пострадянських дослідників такого ж висновку дійшла Т. М. Калініна на підставі аналізу арабської термінології, використаної в тексті Фадлана [182, с. 136]. Однак, як зазначив ще А. П. Ковалівський, контакт з померлими предками, який передував спілкуванню дівчини з майбутнім чоловіком, вказує на те, що вона не могла бути рабинею, оскільки інакше ніхто з оточуючих русів не повинен був би цікавитися її родичами, яких, можливо, саме цей рус-ватажок і вбив при захопленні її в рабство [211, с. 254, 256]. До того ж, як зауважив Т. Й. Грондаль, за скандинавською традицією, особи жіночої статі, а тим більше рабині, не мали права потрапити до Вальгалли, опис якої в скандинавській літературі, до речі, помітно відрізняється від красивого зеленого саду з оповідання Фадлана [664, р. 85].

Обряд контакту з померлими. Одним із найбільш складних для перекладачів став описаний Фадланом ритуал звернення дівчини до померлих. Значні труднощі викликало арабське слово, що описує предмет, через який вона заглядала в потойбічний світ. Я. Расмуссен інтерпретував його як «перила біля отвору в землі» [685, s. 66] (тобто біля колодязя). В англійському варіанті його перекладу це місце інтерпретовано як «річ, яку вони приховали в землі, що нагадує отвір відра» [639, р. 463]. Х. Д. Френ, а слідом за ним А. Я. Гаркаві інтерпретували цю річ як «карниз дверей» [660, s. 17; 484, с. 98]. А. П. Ковалівський переклав її як «обв'язка воріт»: «...привели девушку к чему-то, сделанному ими еще раньше наподобие обвязки ворот» [211, с. 144] («больших ворот» – у більш ранньому його перекладі [444, с. 82]).

Як вже зазначалося, Д. І. Багалій прийняв версію Я. Расмуссена і знайшов в українському фольклорі аналоги спілкування з предками за допомогою колодязів. На його думку, сіверяни вірили, що колодязі були отворами в землі, через які можна бачити потойбічний світ [12, с. 89, 90]. Його гіпотеза базувалася на етнографічних відомостях про колодязних духів «криниць», яких він ототожнив з «русалками» – представниками потойбічного світу. Однак таке ототожнення оскар-

жила етнограф П. Я. Литвинова, яка звернула увагу на відмінності між криницями і русалками та показала, що культ богині Криниці був пов'язаний з народженням, а не смертю [287].

Янгол смерті. Найявність в оповіданні Фадлана старої жінки, яка керувала проведенням ритуалу поховання, ніби вказує на наявність у середовищі русів жрецького прошарку. Зовнішній вигляд цієї жінки вразив арабського мандрівника: «І я побачив, що вона стара богатирка, здоровенна, похмура» [211, с. 144]. А. Я. Гаркаві переклав цю фразу як «и я видел ее черною (темно-красною), толстою (блистающею), с лютым видом» [484, с. 97]. У своєму першому варіанті перекладу А. П. Ковалівський назвав її тут відьмою: «...и я увидел, что она ведьма» [444, с. 81]. Відьмою вона названа також в англійському перекладі Я. Расмуссена: «у неї був вигляд товстої, жовтої, зморшкуватої відьми» (She had the appearance of a thick, yellow, wrinkled witch) [639, p. 462].

Янгол смерті, як названа ця жінка в тексті мандрівника, керувала підготовкою до ритуалу (виготовлення святкового одягу для небіжчика) і проводила основну його частину – вбивство дівчини. Помічниці янгола смерті, які в тексті названі її дочками, також, мабуть, були частиною обряду: вони охороняли дівчину, що наважилася принести себе в жертву, усюди йшли слідом за нею, омивали їй ноги, а на одній із фінальних стадій обряду отримували від неї прощальний подарунок – прикраси з її ніг («два бувших на ній ножних кільця» [211, с. 145]). Янгол смерті також отримувала подарунок від дівчини – браслети з її рук. Якщо розцінювати ці подарунки як оплату за проведення ритуалу, то ангел смерті та її дочки виступають тут у ролі професіоналів, які добре знають своє ремесло. Професіоналкою свого діла назвав янгола смерті також А. П. Ковалівський [211, с. 249]. В. Я. Петрухін бачить в янголі смерті Бабу-Ягу руських казок, тобто відьму-жерця, що була провідником у потойбічний світ [356, с. 212, 213]. Однак, на думку Д. І. Багалія, янгол смерті була не жрицею, а берегинею традицій. Він зауважив, що більшу частину обрядів, за описом Фадлана, руси здійснювали самі, і тому дійшов висновку, що у сіверян не було жерців [12, с. 87, 88, 95]. Окрім того, Д. І. Багалій поставив під сумнів автентичність самого терміна «янгол смерті», який, на його думку, є арабською інтерпретацією якогось іншого слов'янського слова. До цієї ж точки зору, але з позиції скандинавської приналежності русів, дійшли Т. Сасс і М. Л. Вармінд [687]. Проти подібних припущень виступав А. П. Ковалівський, який звернув увагу на той факт, що Фадлан кілька разів повторює, що так янгола смерті називали самі руси [211, с. 249].

Спорудження кургану. Похорон знатного руса в оповіданні Фадлана закінчується спорудженням кургану над спаленим прахом

корабля і небіжчиків. Як зазначалося вище, Д. Я. Самоквасов і Д. І. Багалій наполягали на абсолютній подібності описаного обряду з сіверянським. Однак у такому випадку обряд не до кінця збігається з описом язичницького похорону у літописця: «мертвеца сожжаху и посемя собравше кости вложажу в судину малу и поставяху на столпе на путех» [383, стб. 15]. І. Д. Беляев раціоналізував відмінності двох джерел в описі обряду таким чином: «сіверяни, тимчасові прибульці в Итилі, не могли залишати прах померлого родича відкритим, а тому насипали на нього курган, і для відмітки цього кургану записували на стовпі ім'я похованого» [23, с. 19]. Інакше це зробив Д. І. Багалій. Слідом за Д. Я. Самоквасовим він повторив гіпотезу про три типи сіверянських поховань, в яких описаному у Фадлана відповідає тільки один – найбагатший, у той час як у літописі описується похорон звичайного сіверянина. Крім того, розбіжність із літописом Д. І. Багалій пояснив неправильним тлумаченням слова «стовп». Посилаючись на О. О. Котляревського, який вивів етимологію слова «стовп» від санскритського «stupa» (підвищення, зроблене з землі і каміння, або висока могила) та польського «stupa» (поминки, могила) [266, с. 122], Д. І. Багалій дійшов висновку, що під «стовпом» у літописі слід розуміти курган, що збігається з оповіданням Фадлана. Інші відмінності Д. І. Багалій пов'язав з високим становищем фадланівського руса-сіверянина, аналогії якого безпосередньо на території сіверян можна відшукати хіба що у великих чернігівських курганах [12, с. 77–82].

З іншого боку, багато дослідників вказували на схожість описаного у Фадлана похорону з поховальним обрядом скандинавських країн і руської дружини (що складалася в основному зі скандинавських воїнів) [докладніше про це див.: 32; 164, с. 85; 356, с. 198, 206–207]. Так, В. Я. Петрухін звернув увагу на відображений у «Сазі про інглінгів» закон скандинавського бога Одіна [356, с. 206]: всіх померлих треба спалювати на багатті разом з їхнім майном, а попіл треба кидати в море або заривати в землю, а в пам'ять про славетних людей треба насипати курган, а по всім вартим людям треба ставити надгробний камінь [502, с. 14].

Цікаво також, що за результатами розкопок курганів багатих давньоруських дружинників, що були проведені на північній околиці Чернігова в 1952 р., Д. І. Білфельд дійшов висновку, що ритуал, за яким тут були проведені поховання, багато в чому схожий на похорон знатного руса у Фадлана [32, с. 134]. В усіх похованнях могильника були знайдені останки коней, собак і курей; у деяких поруч із небіжчиком були поховані жінки; в одному з них, осторонь від небіжчика, був похований чоловік (у Фадлана: «говорить його сім'я його дівчатам і його хлопцям: "Хто з вас помре разом з ним?"» [444, с. 81]). У трьох з розкопаних курганів містилися сліди складних

дерев'яних конструкцій (помостів) розміром приблизно 3,5x2,5 м, на яких відбувалося спалення. Д. І. Бліфельд назвав ці поховання дружинними, але також провів паралелі і з літописною «кладою» [32, с. 133] в описі слов'янського обряду поховання: «и по сем творяху кладу велику и взложахуть и накладу мртвеца сожьжаху» [383, стб. 15]. Подібні конструкції є також в описі Фадлана: «...поставлені чотири підвалини з дерева... і навколо них поставлено також щось на зразок великих помостів з дерева» [211, с. 70].

Незважаючи на низку властивих русам рис, які не знаходять аналогів у скандинавських традиціях, у західноєвропейській літературі загально визнаною вважається версія, що руси Ахмада ібн Фадлана – це скандинави. Наявність відмінностей (наприклад, відсутність у скандинавському обряді «янгола смерті» і ритуальних статевих зносин) британські дослідники П. Г. Фут (Peter G. Foote) і Д. М. Уїлсон (David M. Wilson) пояснили іншокультурними впливами (можливо, запозиченнями від волзьких булгар). Наявність розбіжностей, на їхню думку, не доводить, але й не спростовує зв'язки між русами і вікінгами, проте багато інших деталей розповіді Фадлана, що збігаються з реаліями, відбитими в археологічних та літературних джерелах з історії вікінгів, підтверджують їхню тотожність [659, р. 408–411]. Іншу позицію нещодавно зайняв ісландський дослідник Т. Й. Грондаль. Він не стає ні на бік норманістів, ні на бік антинорманістів, а припускає наявність двох груп русів – київських і волго-каспійських – та вважає останню групу складним етнічним утворенням, що увібрала в себе як скандинавські, так і тюркські традиції. Зокрема, традиції ритуального удушення (дівчина руса була вбита за допомогою затягування мотузки навколо її шиї, а також численними ударами кинджала в груди) він знаходить у хозар; аналоги малюнків на тілі «від нігтя до шиї» він бачить у татуюваннях мумій Пазирикського кургану; аналог «обв'язки дверей» – у тюркському та алтайському віруванні в те, що душа повинна видертися в потойбічний світ по стовпу. В той же час Т. Й. Грондаль дійшов висновку, що, за бажанням, до деяких частин обряду, описаних Фадланом, можна знайти безліч паралелей у культурах, які відносяться до різних частин світу та існували в різний час. В одному він впевнений – русь арабського мандрівника і русь київська – різні ідентичності, плутати які не можна [664].

Таким чином, відомості арабського мандрівника Ахмада ібн Фадлана отримали в науковій літературі різні тлумачення, кожне з яких здатне значно вплинути на історіографію як історії вікінгів і слов'ян, так і на історію сіверян. Барвистий і докладний опис русів у цій пам'ятці підштовхнув до формування цікавих гіпотез про історію сіверян, проте деякі зміни в тлумаченні інших джерел (особливо

археологічних) призвели до випадання «Звіту...» Фадлана з джерельної бази з історії сіверян. Приклад «Звіту...» Фадлана наочно демонструє наскільки різноманітними можуть бути інтерпретації тексту, мова якого занадто чужинна для інтерпретаторів як у географічному, так і в культурному сенсі. В контексті ж історіографії історії сіверян доля цього джерела викриває хиткість гіпотез, що ґрунтуються на складних інтерпретаційних ланцюжках, оскільки ототожнення русів з сіверянами, побудоване на порівнянні з іншими джерелами, згодом виявилось сумнівним, оскільки всі складові цієї конструкції (ПВЛ, матеріали чернігівських курганів та сам «Звіт...») з часом зазнали змін в інтерпретаціях свого «тексту».

2.4. «Повість временних літ» як джерело з історії сіверян

ПВЛ є найціннішим і найбільш змістовним писемним джерелом з історії сіверян. Всього ця пам'ятка містить у собі 10 фрагментів (5 – у недатованій частині і 5 – у датованій), у яких згадуються сіверяни. Вперше вони згадуються в ПВЛ в оповіданні про переселення слов'ян з Дунаю, а остання згадка про них належить до 1024 р., коли сіверяни згадуються в контексті оповідання про битву при Листвені (нині с. Малий Листвен). Терміни «сіверяни» і «Сіверська земля» фігурують також у наступних повідомленнях літопису, але в цих випадках мова йде вже про історико-географічну область і її нове («давньоруське») населення, що зберегло назву, але не культурно-етнічну ідентичність своїх попередників [580, с. 165, 166].

До повідомлень про сіверян у недатованій частині літопису відносяться: 1) згадка сіверян у числі слов'ян, що переселилися з Дунаю до Дніпра; 2) розповідь про автономні князіння слов'ян, одне з яких належало сіверянам; 3) згадка сіверян серед тих, хто розмовляє слов'янською мовою; 4) згадка сіверян у складі слов'ян, які жили в мирі між собою; 5) фрагмент про звичаї слов'ян-язичників, де сіверяни в комплексі з іншими східнослов'янськими об'єднаннями протиставляються полянам. Згадки сіверян у датованій частині літопису відносяться до 4 повідомлень, пов'язаних з розвитком відносин слов'ян Подніпров'я з хозарами і Рюриковичами, а також до розповіді про битву під Лиственюм; 6) під 859 р. повідомляється про данину, що сіверяни платили хозарам; 7) під 884 р. – про воєнний похід князя Олега на сіверян і обкладення їх даниною; 8) під 885 р. літописець підбиває підсумки походів Олега і знову повідомляє про підкорення сіверян; 9)

під 907 р. сіверяни згадуються серед народів, що склали армію князя Олега під час походу на Константинополь; 10) розповідь про битву Мстислава і Ярослава Володимировичів у 1024 р., де сіверяни виступили на боці Мстислава і виявилися найбільш постраждалою стороною.

Довгий час в історичній науці було прийнято вважати, що ПВЛ є продовженням більш старших зведень, інформація про які не збереглася. Так, відповідно до гіпотези О. О. Шахматова, попередником ПВЛ було так зване «Початкове зведення», складене наприкінці XI ст. ігуменом Києво-Печерського монастиря Іоанном. Сам О. О. Шахматов і його послідовники вбачали відсилання до цієї пам'ятки в Новгородському першому літописі молодшого ізводу [536, с. 338]. Проте останнім часом ті основи, на які спиралася зазначена гіпотеза, були переглянуті й знайшли нове тлумачення, що піддає сумніву існування «Початкового зведення» [53; 54, с. 73; 548; 682].

Безпосередньо ПВЛ, як було прийнято вважати до певного часу, існувала в трьох редакціях, з яких до нас дійшли тільки друга і третя [536, с. 337]. Вважалося, що текст не збереженої першої редакції був написаний у 1110–1112 рр. монахом Києво-Печерського монастиря Нестором, а згодом переписаний і доповнений іншими літописцями – авторами другої (Сильвестр у 1116 р.) і третьої (літописець князя Мстислава Володимировича 1117 р.) редакцій [536, с. 337; 597, с. 539]. Однак таке уявлення базувалося на гіпотезах А. А. Шахматова, які були переглянуті в нових дослідженнях. Крім того що сама причетність Нестора до авторства ПВЛ була поставлена під сумнів [698], сучасні дослідники все більше схиляються до думки, що гіпотетичних «редакцій» зовсім не існувало, а вся задумка та її виконання належить руці одного автора [9; 547, с. 165]. Цим автором, на думку О. П. Толочко, був ігумен київського Видубицького монастиря Сильвестр, який склав літопис у 1116 р. для Володимира Мономаха [547, с. 165; 699, с. 207]. З точки зору ж О. О. Гіппіуса, ПВЛ була створена в Києво-Печерському монастирі в 1115 р., у 1116 р. у Видубицькому монастирі Сильвестр створив її список, а в 1117 р. на основі Видубицького рукопису був створений «Мстиславів екземпляр», що зазнав деякої редакторської обробки [71; 72]. Таким чином, щодо авторства ПВЛ до цього часу в історіографії не сформувався єдиної думки.

Гіпотетичний початковий текст ПВЛ («перша редакція»), створений до 1116 р. (у 1110–1112 р. – за О. О. Шахматовим або в 1115 р. – за О. О. Гіппіусом), не представлений у жодному зі збережених списків.

Текст Сильвестра («друга редакція» – за О. О. Шахматовим; перший список – за О. О. Гіппіусом; оригінал ПВЛ – за О. П. Толочко), створений у 1116 р., зберігся в складі Лаврентіївського і Радзивілівського літописів. Лаврентіївський список ПВЛ (найбільш ранній зі збережених) був

складений монахом Лаврентієм у 1377 р. для суздальського князя Дмитра Костянтиновича. Лаврентій писав з ветхого списку, що, ймовірно, призвело до великої кількості помилок і пропусків. Радзивіллівський літопис був складений приблизно на початку XIII ст. і зберігся в двох списках XV ст. – Кенігсбергському і Московсько-Академічному, які були зроблені з втраченого рукопису більш раннього часу [542, с. 34–40].

Текст «Мстиславового екземпляру» («третя редакція» – за О. О. Шахматовим), створеного в 1117 р., відображено у складі Іпатіївського літопису. Найстаріший з його збережених списків належить до кінця 20-х рр. XV ст.

Таким чином, навіть найбільш ранній зі списків – Лаврентіївський відстоїть понад на два з половиною століття від протографа і на три з половиною століття від найбільш пізніх подій, що стосуються сіверян. Проблема ускладнює також той факт, що списки, які збереглися, подекуди знаходяться в суперечності між собою. В деяких випадках їхні тексти розходяться лише в несуттєвих орфографічних особливостях, але часом зустрічаються і досить суттєві відмінності, що може призвести до певних ускладнень у розумінні первинного сенсу тексту літопису [55]. Навіть форма передачі етноніма сіверян у літописах не стійка і могла мінятися в межах одного і того ж списку [203]. Так, наприклад, у Вологодсько-Пермському літописі можна знайти 5 варіантів назви сіверян: «сѣверъ», «сѣвери», «севѣры», «сѣвера» та «северяне» (докладніше див. [203]) [400, с. 10–12, 15, 17, 135]. Крім того, текст ПВЛ постійно розвивався в усе нових і нових списках, набуваючи під пером різних авторів нових відтінків відповідно до часу, світогляду, місця написання і політичних поглядів літописців [343, с. 45]. Більш пізні зі збережених літописів у деяких місцях суттєво відрізняються від найстарших. Тому не виключено, що і ці найстарші зі збережених списків могли відрізнятися від своїх протографів. Причиною виникнення різночитань могли бути як низька якість протографів, так і складнощі розуміння їхніх текстів. Так, наприклад, автор Лаврентіївського списку закінчив свою роботу визнанням: «и ныне господа отцы и братия, оже где ся буду описал или переписал, или не дописал, чтите исправливая Бога деяя, а не кляните, занеже книги ветшаны, а ум молод, не дошёл» [383, стб. 488]. Тож уже у автора цього найдавнішого зі збережених списків виникали проблеми з розумінням тексту протографа. Наступні літописці, в свою чергу, мали проблеми з розумінням своїх джерел ПВЛ, на що вказують спроби розтлумачити деякі її складні місця в текстах більш пізніх літописів, наприклад у Густинському літописі чи Літописці Переяславля Суздальського. Тож іноді для поповнення інтерпретаційних ланцюжків тексту ПВЛ є сенс звертатися не тільки до найстаріших, а й до пізніх списків літопису.

Отже, текст ПВЛ за сотні років пройшов досить тернистий шлях численних переписувань та інтерпретацій, що унеможливує роботу з цією пам'яткою без звернення до аналізу різночитань та варіантів інтерпретації окремих місць її тексту. Тож, оскільки в історіографії історії сіверян ПВЛ посідає чільне місце, слід звернути особливу увагу на ті фрагменти цього твору, в яких йдеться про сіверян, на присутні в літописах різночитання цих фрагментів, а також на інтерпретації цих фрагментів у літературі.

Фрагмент про переселення сіверян з Дунаю. В першому фрагменті ПВЛ, у якому згадуються сіверяни, йдеться про розселення слов'ян від Дунаю по всій землі [364, с. 59]. Літописець починає перерахування слов'ян з західних «племен», після чого переходить до східних, першими називаючи слов'ян, які осіли в верхів'ях Дніпра – поляни і древляни. Далі переходить до дреговичів і полочан, після чого рухається на північ і повідомляє про словенів, що побудували Новгород, і тільки після цього повертається до південно-східних кордонів розселення слов'ян і повідомляє про сіверян: «А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами» [288, с. 3].

У всіх літописних списках ця фраза наведена без істотних різночитань. У Лаврентіївському літописі для позначення сіверян використовується етнонім «Съверъ» [383, стб. 6], в Радзивіллівському – «сивера» [409, с. 12], в Іпатіївському – «Съверо» [392, стб. 5]. Подібні різночитання не є чимось незвичайним – вони зустрічаються досить часто навіть у рамках одного літописного списку, а в деяких випадках ім'я сіверян передається з різним написанням навіть у межах одного речення [див., напр.: 392, стб. 17] (варіаціям передачі етноніма сіверян в літописах нами приділена окрема увага [203]).

Важко пояснити той факт, що сіверяни названі в списку переселенців останніми. Можливо, це пов'язано з їхнім крайнім географічним положенням, систематизацією літописцем «племен» за їхнім відношенням до сторін Дніпра (з півдня правого берега на північ, а звідти на південь лівого берега) або ж із тим, що ця група переселилася з Дунаю однією з останніх. Не виключено також, що літописець навмисно поставив сіверян в кінець списку, показуючи своє ставлення до них, що більш яскраво проявилось у подальшому тексті літопису.

Фрагмент про княжіння слов'ян до утворення Київської Русі. Наступна згадка сіверян у літописі пов'язана з описом автономності етнічних груп, які населяли Русь. Після докладної розповіді про перших князів полян автор ПВЛ наводить перелік інших «племен», у яких було своє княжіння: «А у древлян було своє княжіння, а у дреговичів своє, а у слов'ян в Новгороді своє, а інше на річці Полоте, де полочани. Від цих останніх походять кривичі, що сидять у верхів'ях Волги, і в верхів'ї

Двіни, і в верхів'ї Дніпра, їх же місто – Смоленськ. Саме там сидять кривичі, від них же походять і сіверяни. А на Білоозері сидить весь, а на Ростові озері меря, а на Клещині озері також меря» [365, с. 209].

Фраза, яка вказує на походження сіверян від кривичів, наведена тут у російськомовному трактуванні Д. С. Лихачова не даремно – вона відображає окремий погляд на інтерпретацію цього місця літопису, що справив певний вплив на історіографію історії сіверян. Найближчий до цієї інтерпретації варіант міститься в Лаврентіївському і Іпатіївському літописах: «туда бо сѣдять Кривичи таже Сѣверъ ѿ нихъ на Бѣлѣвзерѣ сѣдять Весь» [383, стб. 11]. Відсутність розділових знаків у цьому уривку дає можливість прочитати його як вказівку на походження кривичів від полочан, а сіверян від кривичів. Грунтуючись на такому варіанті трактування тексту літопису, С. М. Соловйов (50-ті рр. ХІХ ст.) припустив шлях міграції слов'ян по західному боку Дніпра на північ, а потім на південь по східному боку цієї річки [494, стб. 45, 47]. І. Д. Беляев (1861) розвинув цю гіпотезу далі і зробив припущення про три колоніальні хвилі новгородців. На його думку, спочатку утворилася новгородська колонія полочан, від них – колонія кривичів і, врешті-решт, від кривичів відокремилася колонія сіверян у Дніпровському Лівобережжі [22, с. 8, 9]. Пізніше виділення зазначених «племен» та їхній зв'язок з новгородцями, вимушеними в небезпечному оточенні більш активно приймати до свого складу представників різних племен, привело до швидкого порушення родоплемінних зв'язків і формування громадських відносин у полочан, кривичів і сіверян [23].

Ще в ХІХ ст. Д. І. Багалій назвав гіпотезу І. Д. Беляева непорозумінням і запропонував тлумачити слово «север» у зазначеному фрагменті як географічний напрямок – «на північ» [12, с. 121, 122], як це зробив свого часу і А. Шльоцер [602, с. 185, 187]. У цьому ж сенсі його вживає під час опису «своїх княжінь» автор Никонівського літопису (ХVІ ст.): «ту дѣ живуть Кривичи, таже на Сѣверъ отъ нихъ сѣдять» [419, с. 4]¹. Втім трактування Д. С. Лихачова продовжує повторюватись у нових перевиданнях, а гіпотеза про походження сіверян від кривичів, заснована на подібній інтерпретації, продовжує своє існування в роботах деяких сучасних дослідників [див. напр.: 20, с. 82].

Д. Є. Махновець у своєму варіанті перекладу зазначеного фрагмента українською мовою виділив повідомлення про сіверян в окреме речення і в коментарі до цього місця припустив, що між «сіверяни» і «від них»,

¹ Слід зазначити, що в Никонівському літопису для слова «сѣверъ» як географічного поняття застосовується слово «полунощь» (напр.: «иже живут в странах полунощных»). Проте в тому ж розумінні в старослов'янській мові могло застосовуватися і слово «сѣверъ».

можливо, не вистачає вказівки напряму («на схід»): «...туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід(?)] од них» [288, с. 6].

Тлумачення «сѣверь» як напрямку здається в цьому випадку більш відповідним дійсності, оскільки територія розселення весі дійсно знаходилася на північ від території кривичів, тоді як сіверяни знаходилися швидше на півдні від кривичів, ніж на сході, як було запропоновано в версії Л. Є. Махновця. Однак якщо прийняти версію, що «сѣверь» у зазначеному фрагменті – це напрямок, а не етнонім, то ми зіткнемося з відсутністю згадки сіверян як «княжіння» в цьому фрагменті. Можливо, труднощі з розумінням цього місця виникли вже на етапі складання найстарших із відомих нам списків, що призвело до плутанини і, можливо, втрати деяких частин тексту протографа.

Фрагмент про мовну ідентифікацію слов'ян Русі. Далі в тексті ПВЛ літописець узагальнює слов'янське населення зайнятої території за мовним принципом: «се бо токмо Словѣнеск ѧзык в Руси: Полане, Деревлане, Ноугородьци, Полочане, Дреговичи, Сѣверь» [383, стб. 12].

Сіверяни називаються в цьому списку передостанніми, за ними йдуть тільки бужани, яких не було в списку слов'ян, що розселилися з Дунаю. Текст цього фрагмента переданий у всіх літописних зведеннях без істотних різничань [383, стб. 11; 392, стб. 8; 409, с. 13]. Але серед інтерпретаторів існують великі розбіжності. Так, Д. С. Лихачов зрозумів слово «язык» як «мова» (рос. «язык») і переклав зазначений уривок як «Вот кто только говорит по-славянски на Руси» [365, с. 209], а Л. Є. Махновець інтерпретував цей термін як «народ»: «Бо се тільки слов'янський народ на Русі» [288, с. 6]. Словникове тлумачення слов'янського «язык» дійсно пропонує обидва варіанти: «мова» і «народ». Тож цей приклад яскраво демонструє ту гру інтерпретацій, на яку вказував Ж. Дерріда [692, s. 1021].

Фрагмент про слов'ян, що живуть у мирі. Наступна згадка сіверян у тексті ПВЛ міститься в оповіданні літописця про «Велику Скіфію»: «І жили між собою в мирі поляни, древляни, сіверяни, радимичі, в'ятичі і хорвати. Дудіби ж жили по Буту, де нині волиняни, а уличі і тиверці сиділи по Дністру і сусідили з Дунаєм. Було їх безліч: сиділи вони перш по Дністру до самого моря, і збереглися міста їх і донині; ось чому греки називали їх «Велика Скіфь»» [365, с. 210].

Наведена тут інтерпретація Д. С. Лихачова і Б. О. Романова відповідає тексту Лаврентіївського літопису [383, стб. 12, 13] і повторюється в інших виданнях модернізованої ПВЛ, у підготовці яких брав участь Д. С. Лихачов [363, с. 146; 362, с. 14]. Майже ідентичний переклад цього фрагмента сучасною російською мовою зробив А. Г. Кузьмін [364, с. 63]. Однак варіанти Іпатіївського й Радзивілівського літописів відрізняються від Лаврентіївського в деяких місцях

цього фрагмента [392, стб. 9, 10; 409, с. 14]. Так, уличі й тиверці в їхніх текстах сиділи не понад Дністром, а вздовж Бугу і Дніпра. Такий варіант відображено тільки в інтерпретації Л. Є. Махновця, що спирався саме на Іпатіївський літопис [288, с. 7, 8]. А. Шльоцер у своєму перекладі літопису поєднав ці різночитання – він поселив уличів і тиверців вздовж Бугу та Дністра, а Дніпро згадав в дужках [602, с. 212].

В Іпатіївському літописі, так само як і в Лаврентіївському, назви річок, на яких «сиділи» зазначені «племена», повторюються двічі. У Радзивілівському літописі це повторення відсутнє, як відсутні також фрази «було їх безліч» і «сусидили з Дунаєм».

Специфіка давньоруського тексту ПВЛ і відсутність пунктуації в рукописах не дозволяють точно визначити, про чії міста каже літописець у кінці розглянутого фрагмента і кого він називає «Велика Скіфь». Здається, що закінчення фрагмента вдало резюмує розповідь про дунайську прабатьківщину слов'ян (було їх безліч, збереглися міста їхні донині, греки називали їх «Велика Скіфь»), як це місце зрозумів, наприклад, П. М. Третьяков [560, с. 213]. Але вказівка на проживання вздовж Дністра (Бугу і Дніпра) саме уличів і тиверців викликає сумніви, чи не має автор на увазі тільки ці «племена». Термін «Велика Скіфь» знову з'являється в літописі під 907 р., але цього разу по відношенню до всього населення Русі, включаючи неслов'янські племена [365, с. 220]. Тож, можливо, що в другому випадку літописець говорить про історико-географічну область, що належала колись скіфам, а в першому випадку виділяє в цій області конкретно слов'янські племена.

Що ж стосується фрази про слов'янські міста, то, перебуваючи в центрі між згадками про дністровських слов'ян і «Велику Скіфь», вона може примикати як до однієї, так і до іншої частини конструкції. Словосполучення «ось чому», присутнє в деяких перекладах, немовби з'єднує початок і кінець цієї конструкції («Було їх безліч» – «ось чому греки називали їх "Велика Скіфь"»). Але в старших літописах це місце виглядає дещо інакше. У Лаврентіївському та Іпатіївському літописах воно передано як «да то сазоваху ѿ Грѣкъ...» [383, стб. 12, 13; 377, стб. 9, 10], а в Радзивілівському: «и зовяхус(я) от грекъ...» [409, с. 14]. Тож словосполучення «ось чому» в цих варіантах відсутнє, хоча воно і з'являється в пізніших літописах (напр. «Грѣкове бо зваху ихъ» в Літописці Переяславля Суздальського [413, с. 5]). Слово «са» є зворотним займенником, що перекладається сучасною мовою як «себе» [491, с. 390, 391], тобто вони самі себе називали «Великою Скіфією». Тож цю фразу, за старшими списками, ймовірно, слід перекладати як «і називали себе, слідом за греками, Велика Скіфія».

Варто також окремо зупинитися на згадці уличів у зазначеному фрагменті. Справа в тому, що в деяких списках літопису цей

етнонім переданий як «Суличі», що породило низку припущень про відношення цього племені до р. Сули. Першим цю гіпотезу висунув А. Шльоцер [603, с. 280], а слідом за ним – М. М. Карамзін [184, с. 188, 249]. Грунтуючись на вивченні варіацій передачі цього етноніма в літописах, а також на матеріалах розкопок Д. Я. Самоковсова в Посуллі, В. З. Завітневич припустив, що пам'ятки цього регіону мають низку суттєвих відмінностей від сіверянських і є свідченнями існування тут племені «суличів», що ймовірно злилися потім з сіверянами [169]. Втім В. В. Мавродін бачив в «суличах» помилку літописця, однак не виключав наявності в Переяславській землі (Посулля) племені, що входило в сіверянський племінний союз [310, с. 72].

Таким чином, вказаний фрагмент тексту ПВЛ має досить великий потенціал для різноманітних інтерпретацій, що викликано важким сприйняттям стародавнього тексту та присутністю великої кількості різночитань у його списках.

Фрагмент про звичаї слов'ян-язичників. Дослідники культури східних слов'ян і, зокрема, сіверян приділяють особливу увагу фрагменту ПВЛ, в якому описуються старі звичаї слов'ян-язичників.

Автор літопису хоч і починає свою розповідь фразою про те, що кожен зі слов'янських народів мав свої звичаї і свій характер, проте із загального конгломерату виділяє тільки полян (яких зображує в кращому світлі) і древлян (яких хоч і наділяє негативними рисами, але все ж згадує окремо). Звичаї ж інших народів літописець узагальнив як «однакові»: «А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, – з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон» [288, с. 6].

Оцінюючи загальний настрій цього уривка, С. М. Соловйов звернув увагу на те, що західні письменники не так похмуро описували звичаї слов'ян-язичників, і пояснив це тим, що літописець з огидою дивився на все, що нагадувало про стародавнє язичництво, тому змалював портрет слов'ян, за винятком полян, «чорними фарбами» [494, с. 62]. Так, наприклад, літописну фразу «брати не бываху вь них» («весіль не бувало в них» за Л. Є. Махновцем) С. М. Соловйов

пропонує розуміти не як відсутність подружніх стосунків, а як їхню невідповідність нормам часу літописця [494, с. 62].

У Лаврентіївському та Іпатіївському літописах фраза «їли все нечисте» має форму «ядуще все нечисто». У Радзивілівському літописі ця фраза містить прийменник «в»: «ядуще все в неч(и)сто». Що літописець мав на увазі під нечистою їжею, можна судити зі схожого фрагмента в його описі звичаїв половців: «...и ядуще мертвечину и всю нечистоту, хомеки и сусолы» [409, с. 15]. Тобто під «нечистою їжею» літописець, напевно, розумів степових гризунів, які для киянина XII ст. вважалися неприйнятними до їжі. Так її інтерпретував і М. В. Ломоносов («едят нечистую зверину» [289, с. 18]). Цікаво, що на одному з сіверянських городищ, біля жертовника було знайдено статуетку гризуна (байбака), що вказує на особливе місце цієї тварини в сіверянській культурі [257, с. 129]. До того ж, і в наш час у степових районах України байбака вживають в їжу. Ці степові гризуни користувалися особливим попитом серед кочових племен, на що звернув увагу й літописець, тож той факт, що й сіверяни вживали його, є ще одним свідомством їхніх близьких культурних контактів зі степом.

Використаний літописцем термін «тризна» ніяк ним не пояснюється. Тому в історіографії присутні неодноразові спроби тлумачення цього терміна за допомогою його етимології. Так, П. Перссон запропонував тлумачити «тризну» як «столбеніти», Г. А. Ільїнський, Л. Саднік, Р. Айцетмюллер і М. Фасмер – як «терзання», М. Будимир провів аналогію зі старосербським «trznī» – місце для поєдинків з нагоди поховання представника військової аристократії. Популярною в історіографії стала версія Е. Малера, відповідно до якої «тризна» – прощальний поминальний бенкет [огляд цих гіпотез див.: 565, с. 130–132]. О. М. Трубачов виводив «тризну» від слов'янського «triz», як називали трирічну худобу, і тлумачив розглянутий термін як «жертвоне заклання тригодової худоби» [565, с. 134, 135]. Продовжуючи думку О. М. Трубачова про числівник «три» в корені «тризни», В. М. Топоров додав до ряду тлумачень цього терміна такі детермінації, як «три види змагання», «жертвопринесення трьох видів тварин» [556]. Своє тлумачення тризни як «потрійна винагорода» додала в цей ланцюжок Р. М. Цейтлін [582, с. 179]. Цікавою в цьому контексті стає спроба І. Д. Беляєва зв'язати літописну «тризну» з описаною у Ахмада ібн Фадлана традицією ділити майно померлого руса на три частини і дві з них пускати на проведення бенкету та підготовку до обряду поховання. Слов'янське слово «тризна», на його думку, спочатку розумілося як поділ на три частини, і лише згодом стало асоціюватися у свідомості слов'ян з ритуальним бенкетом перед похоронами [23, с. 17, 18].

Слово, яке в наведеному тут перекладі інтерпретовано як «вогонь», у Лаврентіївському і Іпатіївському літописах наведене в формі «клада», в той час як у Радзивілівському літописі воно має форму «крада» [383, стб. 13, 14; 377, стб. 10; 409, с. 14]. Тлумачення цього слова викликало особливі труднощі у дослідників тексту ПВЛ. У перекладі А. Г. Кузьміна слово «клада» («крада») інтерпретовано як «костер», але Д. С. Лихачов у своїй версії перекладу тлумачив це слово як «колода»: «...делали большую колоду и возлагали на эту колоду мертвеца и сжигали» [365, с. 211].

М. В. Ломоносов інтерпретував літописне слово «клада» як зруб, на якому спалювали покійного [289, с. 19]. М. М. Карамзін інтерпретував це слово як «большой костер» [183, с. 87]. У Д. І. Багалія також не виникло сумнівів, що під кладою слід розуміти багаття, оскільки, як він зазначив, церковнослов'янською мовою це слово означає «багаття, піч і палаючий жертвний вівтар» [12, с. 75]. Чималу роль у розумінні слова «клада» як багаття зіграв Літописець Переяславля Суздальського, де це слово було замінене переписувачем на словосполучення «громада дров»: «И потомъ склад грамаду дровъ велию, полагаху мрътвеца и съжигаху» [413, с. 6]. Майже в такій саме формі ця фраза передана у В. М. Татищева: «учиня груду велику дров, возложя труп мертвого, сожигали» [535, с. 8]. Втім Д. С. Лихачов, коментуючи фрагмент ПВЛ про обряд поховання, послався на варіант Літописця Переяславля Суздальського, але в своїх перекладах все ж продовжував тлумачити літописне слово «клада» як «колода» [365, с. 228; 363, с. 147]. Цікаво, що Д. І. Бліфельд під час розкопок курганів давньоруських дружинників на околиці Чернігова знайшов під залишками поховальних вогнищ сліди складних дерев'яних конструкцій, схожих на помости. Проводячи аналогії з літописним описом трупоспалення, він припустив, що під «кладою» слід розуміти не просто вогонь, а всю ритуальну конструкцію, на якій проводилося спалення небіжчика [32, с. 133].

Літописець Переяславля Суздальського цікавий також тим, що містить значно розширену і модифіковану версію фрагмента про традиції слов'ян-язичників. Так, наприклад, провину за полігамію слов'янських язичників укладач Літописця переклав виключно на жіночу стать: «Имяхут же и 2 и по 3 жены: зане слабъ суци женскыи обычаи, и нач(а)ша друга прѣд другою червити лице и белимъ трѣти, абы уношя въжелель ея на похоть» [32, с. 133]. Фраза про покладання праху мерця на придорожньому стовпі також має в цій пам'ятці деякі відмінності від інших списків: словосполучення «на путех» («при дорогах»), характерне для Лаврентіївського, Радзивілівського і Іпатіївського літописів, у Літописці Переяславля Суздальського замінено на «на распутии» (тобто «на перехресті»), а за цією фразою

слідую вставка: «и в курганы ссыпаху» [32, с. 133]. Останній елемент не вкладається в загальну композицію тексту, оскільки перед цим було згадано, що прах ставився на стовпах, у судинах, а не зсипався в кургани. Не виключено, що переписувач знав або здогадувався, що під загадковими стовпами малися на увазі кургани, але не ризикнув замінювати слово, а просто додав до нього свою версію. Цікаво в цьому контексті згадати гіпотезу О. О. Котляревського про можливість тлумачення слова «стовп» як «курган» на основі його зв'язку з близькими за звучанням санскритським і польським термінами, перший з яких носить значення «пагорб», а другий – «могила» [266, с. 122].

Головним завданням літописця в наведеному фрагменті, ймовірно, було обґрунтування причин експансії і подальшого домінуючого положення полян у сформованій давньоруській державі. Для цього він протиставив благочестивих полян (які ще не прийняли християнство, але вже нібито були культурно до нього готові) неокультуреним слов'янам-язичникам, яких ще належало підкорити князю Олегу на наступних сторінках літопису. З точки зору Д. С. Лихачова, таке ставлення до «не-полян» пояснюється простим патріотизмом літописця-киянина [366, с. 110]. На думку ж І. М. Данилевського, головною метою літописця в цьому випадку було не піднесення полян над іншими слов'янськими племенами, а протиставлення християнських норм застарілим язичницьким традиціям. «Звірячий» спосіб життя сусідів полян дослідник пов'язав з можливим запозиченням з тексту Старого Завіту: «Не погубляй тех, которые жили по-скотски, но воззри на тех, которые ясно учили закону Твоему» [117, с. 148]. Якщо прийняти цю версію, то літописець у цьому уривку підносить полян як тих, що «ясно учили закону Твоему», а їхніх сусідів як тих, що «жили по-скотски». Фраза, що завершає текст літописця про звичаї слов'ян-язичників («не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон»), на думку І. М. Данилевського, також має коріння в Священному писанні: «Ибо, когда язычники, не имеющие закона, по природе законное делают, то, не имея закона, они сами себе закон» [117, с. 148].

Варто відзначити, що, за свідченням Д. Я. Самоквасова і Д. І. Багалія, майже всі історики їхнього часу вважали, що повідомлення літописця про тваринні звичаї слов'янських племен більшою мірою стосується саме сіверян [467, с. 218; 12, с. 113]. Можливо, причиною цього став той факт, що поховальний обряд слов'ян-язичників, описаний літописцем, знайшов підтвердження в археологічних пам'ятках, що довго розглядалися науковцями як сіверяни [109, с. 109].

Фрагмент про хозарське підданство сіверян. У датованій частині ПВЛ сіверяни вперше згадуються під 859 р. у зв'язку із зазначенням

данинних відносин східних слов'ян та їхніх сусідів із варягами та хозарами: «Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці – стільки від диму» [288, с. 12].

Зазначення розміру данини в різних списках набуває досить різних форм: «по бълѣи вѣверицѣ» (Лаврентіївський літопис) [383, стб. 19]; «по бѣле и вѣверице» (Московсько-Академічний список Радзивілівського літопису) [409, с. 16]; «по бѣле и дѣвечи» (Кьонігсбергський список Радзивілівського літопису) [409, с. 16]; «по бълѣ и вѣверици тако ѿ дыма» (Іпатіївський літопис) [377, стб. 14]; «по белке с дыма и по веверице» (Володимирський літопис) [381, с. 14]; «по бѣлой вѣверицы от дыма» (Густинський літопис, під 846 р.) [412, с. 26]. Літописи Новгородський четвертий і Новгородський за списком Дубровського вказують бѣль і веверицю як данину варягам («отъ моужа по бѣли и веверици»), а в якості хозарської данини вказують «по бѣли вѣкши от дыма» («вѣкшици» в Новгородському четвертому літописі) [411, с. 10; 415, с. 15]. Новгородський Перший літопис Молодшого ізводу містить тільки згадку про варязьку данину: «И дань даяху Варягомъ от мужа по бълѣи вѣверици») [380, с. 106]. Така широка розбіжність різночитань може вказувати на те, що вже переписувачі заплуталися в розумінні тієї інформації, яку залишив їм автор протографа. Головним коренем виникнення різночитань тут є бачення позиції літери «і» (старослов. «и»). В тих варіантах, де літописці зрозуміли її як союз, вийшло «по бълѣ и вѣверицѣ» (по білці та вевериці), а в тих, де як закінчення попереднього слова – вийшло «по бълѣи вѣверицѣ» (по білій вевериці).

А. Г. Кузьмін інтерпретував хозарську данину як «по горностаю и белке от дыма» [364, с. 67]. А. Шльоцер вказував, що бѣль, векша, векшиця і вевериця в слов'янській мові означає одне й те саме – «білку». Тому він вважав, що хозари брали данину білячими шкурками. З точки зору Л. Є. Махновця, білка була занадто мізерною платою для тих часів, тому він схилився до використання тих різночитань, де «і» виконує роль закінчення, пояснюючи, що під білою веверицею, найімовірніше, слід розуміти зимового горностаю [288, с. 12]. На думку В. В. Мавродіна, під словом «бѣль» слід розуміти маленьку східну срібну монетку – «сикль» [310, с. 67]. З огляду на цю думку Д. С. Лихачов переклав вказану фразу як «по серебряной монете и по белке от дыма» [365, с. 214].

Два фрагменти про підкорення сіверян князем Олегом. Під 884 р. автор ПВЛ повідомляє про похід Олега на сіверян: «Пішов Олег на сіверян, і побидив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: “Я їм противник, і вам нічого давати”» [288, с. 13, 14]. Під 885 р. повідомляється: «І володів Олег де-

ревлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать» [288, с. 14].

Ці фрагменти передані однаково в Лаврентіївському і Радзивілівському літописах [383, стб. 24; 409, с. 18]. Відмінною рисою Іпатіївського літопису в даному випадку є відсутність згадки сіверян у списку народів, над якими панував Олег [377, стб. 17]. Літописи Никонівський, Новгородський четвертий і Новгородський за списком Дубровського поєднують розповідь про похід Олега на сіверян із більш раннім за часом походом на древлян і наділяють ці два «племені» єдиною данинною залежністю: «и возложи дан(ь) на них по черне куне» [411, с. 13; 415, с. 16; 419, с. 15].

Звернення Олега до сіверян («Я їм противник, і вам нічого давати»), наведене тут у перекладі Л. Є. Махновця, в літописі читається як «Азь имъ противен, а вам не чему» [409, с. 18]. А. Г. Кузьмін переклав це місце як «Я им противник, а вам – незачем» [364, с. 70], а Д. С. Лихачов – як «Я враг их и вам им платитъ незачем» [364, с. 70]. Автор Густинського літопису (XVII ст.) по-своєму трактує звернення Олега до сіверян: «Повелѣ же не даяти дани Козаром, обѣщая ихъ от Козаровѣ бранити» [412, с. 29].

В. М. Татищев у своїй праці інтерпретував цю фразу як: «аз им противен, а вам не надлежит им дань платитъ» [535, с. 15]. А. Шльоцер – як: «я против хазар, почему вы не должны им ничего платитъ» [603, с. 273]. М. М. Карамзін – як: «я враг им, а не вам» [183, с. 101]. Майже так само його інтерпретував С. М. Соловйов: «я враг хазарам, а вовсе не вам» [494, стб. 117]. І. Д. Беляев, напевно, користувався літописом, близьким за текстом до Густинського, оскільки інтерпретував зазначену фразу як «не платите дань хазарам, я буду защищать вас» [22, с. 24].

Слід зауважити, що О. В. Творогов звернув увагу на відсутність повідомлення про похід Олега на сіверян у літописах, що відносяться деякими дослідниками до гіпотетичного «Початкового зведення». Відштовхуючись від цього факту, він припустив, що зазначений фрагмент є пізнішою вставкою і вигадкою переписувача, наміром якого було підкреслення величі перемог руського князя, який перетворив полян із васалів на сюзеренів [537, с. 16].

Фрагмент про сіверян у складі війська князя Олега у поході на Константинополь. Під 907 р. сіверяни згадуються у літописі як один з народів, що складав військо Олега у поході на Константинополь: «Пішов Олег на Греків... Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися “Велика Скіфія”» [288, с. 16].

Текст цього фрагмента переданий літописцями без істотних різночитань. У версіях літописців, що зазвичай відносяться до

гіпотетичного «Початкового зводу», відсутній перелік «племен» у війську Олега, що дало підставу О. В. Творогову зробити припущення про комплікативний характер цього списку. На його думку, перелік «племен», скопійований автором ПВЛ з інших місць літопису [537, с. 16], зокрема з повідомлень під 882 р. («Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів» [288, с. 13]) і під 885 р. («І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами, радимичами...» [288, с. 14]).

Фрагмент про загибель сіверянського війська у битві при Листвені в 1024 році. Під 1024 р. автор ПВЛ розповідає про конфлікт між братами Ярославом і Мстиславом Володимировичами. Для війни з Мстиславом Ярослав викликав «з-за моря» варягів. Для зустрічі з супротивником Мстислав зібрав свої війська у міста Листвена.

Літописець так описує підготовку до битви: «Мстислав при цім звечора приготував до бою дружину і поставив сіверян у чоло проти варягів, а сам став із дружиною своєю по обох крилах» [288, с. 86]. Таким чином, Мстислав, на думку автора літопису, свідомо поставив сіверян у найнебезпечніше положення – на вістрі атаки. Відзначимо, що у своїй інтерпретації цього фрагмента літопису В. М. Татищев, окрім сіверян у чолі війська, ввів ще й «чернігівців», яких він поставив на одне з крил [535, с. 103], незважаючи на те, що літописцем у цьому фрагменті сіверяни і чернігівські війська використовуються як синоніми. На цю помилку В. М. Татищева вказав у своїй праці М. М. Карамзін [183, с. 201].

На ранок війська Мстислава і Ярослава вступили у бій: «І пішов Мстислав, а Ярослав – насупроти, і зступилися в лоб варяги з сіверянами, і трудилися варяги, рубаючи сіверян, а після цього рушив у наступ Мстислав із дружиною своєю і став сікти варягів, і була січа сильна» [288, с. 86]. Фраза про битву сіверян з варягами у літописах читається як «и трудишаса Варязи съкуще Сѣверъ и по семь наступи Мъстиславъ с дружиною своєю» [377, стб. 135]. Таким чином, Мстислав пожертвував сіверянами, навмисно виставивши їх «у чоло» під основний удар супротивника, а сам вступив у бій лише після того, як варяги втомилися знищувати ці передові загони. Тому наведений вище переклад Л. Є. Махновця, на наш погляд, найбільш точно передає «відтінки» тексту літопису. У перекладах Д. С. Лихачова і А. Г. Кузьміна цей момент виражений не так яскраво: «...и бились варяги, рубя («посекая» у перекладі А. Г. Кузьміна [364, с. 162]) северян, и потом пошел в наступление Мстислав» [365, с. 300]. Тут слово «трудишаса» («строудишаса» в Новгородському четвертому літописі [411, стб. 112]) інтерпретовано як «бились», а словосполучення «и по семь» (тобто «після цього») – як невизначене «и потом». У результаті

такого трактування потускнів ймовірний посил літописця про те, що варяги втомилися («струдились») від бою з сіверянами і лише після цього були атаковані основними силами Мстислава.

В історичних працях XVIII–XIX ст. цей етап битви також подекуди згладжувався. Так, в інтерпретації В. М. Татищева крила війська вступили в бій слідом за сіверянами, і, помітивши, що вони поступаються варягам, Мстислав особисто поспішив до них на допомогу, знявши частину військ з одного з крил [535, с. 103]. М. М. Карамзін взагалі переніс роль сіверян на варягів: «варяги стояли мужественно против северян» [183, с. 17], хоча в літописному повідомленні варяги явно займають більш активну позицію по відношенню до сіверян і швидше сіверяни тут повинні мужньо стояти під натиском досвідчених найманців-варягів. Найбільш близьким до тексту літопису були інтерпретації М. В. Ломоносова і М. М. Щербатова. За їхньою версією, Мстислав дочекався до тих пір, коли війська Ярослава «утрудились» боем з сіверянами, і тільки після цього вступив у бій своїми свіжими силами [289, с. 136; 627, с. 310].

Після тривалої і запеклої битви Ярослав зазнав поразки і покинув поле бою. «Коли ж Мстислав засвіта на другий день побачив, що лежать посічені із своїх сіверяни і варяги Ярославові, він сказав: “Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла”» [288, с. 86].

Літописи Лаврентіївський, Радзивілівський і Іпатіївський повторюють наведений фрагмент про завершення Лиственської битви без істотних різничитань [377, стб. 135, 136; 383, стб. 148, 149; 409, с. 64]. У Софійському першому літописі замість «а дружина своя ціла» читається «а люди моя цѣлы» [410, с. 44], в яких можна побачити протиставлення свій/чужий, де під чужими (не мої люди) розуміються сіверяни. Густинський літопис дає трохи більш розгорнуту версію наслідків битви: «В оутрѣе же прииде Мстиславъ на побоище, и видѣ Варяги и Сѣвери лежаща побити, иныхъ же мало, и рече: “Кто сему не радъ? Се бранъ бысть люта и се токмо лежат побити Варяги и Сѣвери, а моя и Ярославля дружина цѣла”» [412, с. 51]. У цьому варіанті Мстислав радіє збереженню не тільки своїх людей, а й людей свого брата, протиставляючи таким чином з одного боку сіверян і варягів, аз іншого – княжу дружину.

З істориків XVIII–XIX ст., здається, тільки М. М. Щербатов передав зміст, закладений літописцем у вислів Мстислава, без модифікацій [627, с. 310]. В. М. Татищев, щоб пояснити радість Мстислава, додав до слів князя фразу про хоробрість загиблих: «кто сему не рад, видя храбрость мужей сих» [535, с. 103]. М. В. Ломоносов переінакшив слова літописця: за його версією Мстислав «веселился, что его северяне лежат, каждый имея подле себя убитого варяга» [289, с. 137].

М. М. Карамзін назвав слова Мстислава по відношенню до загиблих сіверян негідними «доброго князя»: «ибо Черниговцы, усердно пожертвовав ему жизнью, стояли по крайней мере его сожаления» [183, с. 17, 18]. І. Д. Беляев пояснив радість Мстислава в душі своєї концепції про земську самостійність за часів перших князів [22, с. 99–101]: «Тодішньому князю дійсно найдорожче була дружина, бо вона тільки була його, а земська рать залежала не від князя, а від земщини... земська сіверянська рать була майже чужа, а дружину, приведену з Тмутаракані, він вважав рідну для себе» [22, с. 87]. Такої ж думки дійшов В. В. Мавродін, назвавши сіверян у цьому випадку «гарматним м'ясом» для Мстислава [310, с. 170]. На думку А. В. Григор'єва, вичленення і навіть протиставлення сіверян і дружини князя говорить про те, що на цьому етапі сіверяни все ще були самостійною військовою і політичною організацією [109, с. 218, 220]. Сіверянська земля в цей період, на думку А. В. Григор'єва, підпорядковувалася не Києву, а чернігівському князеві, і його слова, сказані над полеглими в битві сіверянами, якнайкраще передають ставлення руського князя до своїх васалів і союзників [109, с. 218, 220].

У наведеному фрагменті сіверяни в останній раз з'являються в тексті ПВЛ як представники етнічної групи. Літописець передав тут недбайливе, а можливо, навіть негативне ставлення до сіверян з боку їхнього правителя – чернігівського князя, який не тільки не шкодує про смерть представників корінних жителів свого князівства, але навіть радіє цьому, навмисно піддавши їх небезпеці. Складно судити, які мотиви підштовхнули літописця вкласти в уста Мстислава такі слова, але, можливо, це лише частина негативного образу чернігівського князя, складеного київським ченцем, прихильником київського князя (про що ми вже зазначали в § 1.2).

Таким чином, згадки сіверян у літописах досить нечисленні і малоінформативні, хоча їх значно більше, ніж в інших писемних джерелах. Повідомлення про сіверян у вступній частині ПВЛ, у достовірності якої у дослідників виникає найбільше сумнівів, вплетені в загальну картину слов'янського етногенезу, переселення в Подніпров'я, формування відносин з новими сусідами і всередині східнослов'янської гілки. В датованій частині ПВЛ повідомлення про сіверян представляються другорядними і залежними від центральної теми літопису – ролі полян і Рюриковичів в утворенні Київської Русі. До того ж, упереджене ставлення автора ПВЛ, явного прихильника полян, до сіверян позначилося на складанні їх слабо вираженого і якоюсь мірою навіть негативного образу. Сіверяни в ПВЛ постають у ролі пасивного сусіда, звільненого київськими князями від хозарської данини і повернутого в лоно слов'янської спільноти, до того ядра, що дало початок Київській Русі.

Сформований літописцем образ сіверян міг вплинути на висновки дослідників щодо цього племені. Так, як вже зазначалося, за свідченнями Д. Я. Самоквасова та Д. І. Багалія, в ХІХ ст. більшість істориків вважали сіверян найгрубішим зі слов'янських племен [12, с. 113], а в середині ХХ ст. «скромная роль» сіверян в історії Русі спонукала Б. О. Рибакова переглянути прийняті в історіографії величезні кордони цього «племені», що більш підходили, на його погляд, історично активним полянам [459, с. 82].

Безліч різночитань, викривлень і непорозумінь, що містяться в списках ПВД, надала укладачам історичних наративів широкий вибір матеріалу для втілення задуманих ними сценаріїв (emplotment), що виявилось вже на етапі пізніх переписувачів літопису, які додали до тексту протографу своє пояснення висвітлених у ньому подій. В історичній літературі, що спиралася на літопис, яскраво виявився ефект вибіркового підходу до інтерпретаційного ланцюжка. Так, наприклад, відмінності в трактуванні літописного слова «клада» та «тризна» в описі поховального обряду здатні значно вплинути на уявлення про культуру сіверян, а відмінності в інтерпретації розповіді про битву при Листвені здатні надати діаметрально протилежні уявлення про відносини сіверян з Рюриковичами в Давньоруський період [207; 209].

Підбиваючи підсумки огляду інтерпретацій писемних джерел, які лежали в основі формування історіографії історії сіверян, варто зауважити, що численні варіанти інтерпретацій тієї інформації, які містять ці джерела, надали досить широкі можливості для конструювання історичних творів майже за будь-яким заздалегідь спланованим сценарієм (emplotment). Ускладнюється ця ситуація тим, що тексти джерел не залишаються застиглими, а продовжують набувати все нових і нових тлумачень, що відбивають новий історичний досвід та нові погляди дослідників на минуле.

Важливим для розуміння можливих умов конструювання наративів в історіографії історії сіверян є також розвиток джерельного масиву. Іншими словами – час залучення тих чи інших джерел до складання творів з історії сіверян.

Джерела, з яких черпали інформацію автори перших літописів, все ще лишаються невідомими. За весь час літописання створений на самому початку наратив майже не змінювався та до нього не додавалися нові дані з історичних джерел, що вже були відкриті та відомі в Європі. Першим, хто значно розширив джерельну базу з історії сіверян, став М. М. Карамзін (1818). Завдяки йому до наративу сіверянської історії були долучені «Баварський географ», «Хронографія» Феофана Сповідника та «Про управління імперією» Константина Багрянородного. П. Й. Шафарик у творі, що був опублікований 1837 р.

і перекладений російською в 1847 р., уперше у зв'язку з сіверянами згадує «Посібник з географії» Клавдія Птолемея. Д. Я. Самоквасовим (1878) до історії сіверян був долучений «Звіт...» Ахмада ібн Фадлана. В працях П. В. Голубовського (1881) та Д. І. Багалія (1882) були задіяні вже майже всі відомі на той час писемні джерела з історії сіверян. Окрім вже згаданих, вони використали такі джерела, як «Певтингерова таблиця» та «Космографія» Равеннського Аноніма. С. Шехтер (1912) був єдиним, хто згадав сіверян у зв'язку зі своєю інтерпретацією «Кембриджського документа». В. В. Мавродінім (1940) уперше в історіографії історії сіверян була задіяна «Докладна редакція листа Йосифа». Н. Голбом та О. Прицаком було опубліковано (1982) та перекладено російською (1997) «Київський лист», один з термінів якого вони пов'язали з сіверянами. Відомості ПВД були присутні в історіографії історії сіверян з самого початку і широко використовувалися навіть у дослідженнях, що носили археологічний характер.

Тож поступове розширення джерельного масиву з історії сіверян та труднощі з інтерпретацією його інформації стали чинником утворення великої кількості різноманітних та подекуди суперечливих гіпотез щодо минулого сіверян в історіографії. Вже в ХІХ ст. з'являються думки про оманливість писемних джерел і перспективність використання більш стабільного, конкретного та зрозумілого типу джерел, що були б позбавлені упередженості та не розмовляли б із читачем загадками. Забезпечити істориків такими джерелами повинна була нова наука – археологія, на яку покладалися великі надії.

РОЗДІЛ 3

РЕЧОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СІВЕРЯН

Речові джерела стали важливим типом історичних джерел історії сіверян, що ввійшов в інструментарій істориків спочатку як допоміжний засіб, покликаний доповнити створену на основі писемних джерел картину, а потім перетворився в самостійний інструмент відтворення історії слов'янських племен. Формування бази речових джерел з історії сіверян пройшло довгий шлях розвитку від аматорських розкопок окремих курганів до широкомасштабних суцільних обстежень цілих регіонів і багаторічних стаціонарних розкопок на окремих пам'ятках. Разом з кількісним розвитком масиву джерел змінювалася і їх інтерпретація. Якщо на початку розвитку археології жага знань про минуле слов'ян і невгамовне бажання заповнити лакуни в їхній історії підштовхували дослідників до поспішних висновків, заснованих на вузькій джерельній базі, то подальше накопичення речового матеріалу і розвиток археологічної думки дозволили робити більш ґрунтовні висновки, засновані на аналізі ширшого кола джерел, вивчених фахівцями різноманітних напрямків і субдисциплін.

Так само, як і у випадку з писемними джерелами, від розвитку масиву речових джерел і їх інтерпретації істотно залежало формування історіографії історії сіверян. Тому необхідно звернути особливу увагу на процес накопичення уявлень про матеріальну культуру сіверян та ті зміни, що відбувалися в тлумаченнях цієї культури в історіографії.

А. В. Григор'єв розділяє історію археологічного вивчення сіверянських старожитностей на два основні етапи: перший («ранній») охоплює період з ХІХ до початку ХХ ст.; другий – з початку ХХ ст. до сучасного часу (тобто до кінця ХХ ст., коли була створена і опублікована його монографія) [109, с. 6–12]. Погоджуючись з концепцією запропонованої періодизації, вбачається необхідним дещо уточнити рамки цих періодів та ввести деякі внутрішні етапи.

3.1. Початок вивчення сіверянських старожитностей (XIX – перша чверть XX століття)

Виникнення інтересу до археології слов'ян. Ранній етап розвитку речової джерельної бази з історії сіверян характеризувався роботою піонерів вітчизняної археології над виявленням пам'яток різних епох. У першій половині XIX ст. археологія тільки починала набувати статус науки, ще не до кінця відокремившись від «антикваріанізму і колекціонерства» [358, с. 20]. Це був етап, коли вчені мужі займалися археологією, як висловився Д. І. Багалій, «попутно, между прочим» [14, с. 1], маючи на увазі діяльність любителів історії, які не були професійними археологами чи навіть істориками. Оцінку, близьку до цієї, дав періоду становлення вітчизняної археології О. О. Формозов, назвавши основних її діячів дворянами-дилетантами і чиновниками-археологами [578, с. 20].

Перше рекогносцирування на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя провів у 1838 р. В. В. Пассек, який вважав, що розкопки на курганах і городищах зможуть відкрити «новий літопис – не спотворений переписувачами, незаперечний для наших кабінетних скептиків...» [цитовання за: 358, с. 44]. Дослідник оглянув низку курганів і городищ у Харківському, Валківському та Полтавському повітах, у тому числі і Донецьке городище, яке пізніше було віднесено до сіверянського та давньоруського часів [350; 488, с. 61]. У першій половині XIX ст. розкопками курганів у с. Горналь і в м. Рильську займався повітовий вчитель О. І. Дмитрюков, який висловив припущення про слов'янську приналежність цих археологічних пам'яток [120]. Це були перші спроби зібрати речові джерела із історії слов'ян Лівобережжя Дніпра. Тож можна погодитись з думкою О. В. Сухобокова, що вивчення сіверянських старожитностей почалося саме з діяльності цих двох вищеназваних дослідників [522, с. 191].

У 1850-х рр. була опублікована багатотомна праця архієпископа Філарета (Д. Г. Гумілевського) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», в якому містяться описи або згадки більше 40 городищ Харківської губернії, в тому числі таких сіверянських городищ, як Донецьке, Хорошево, Могрицьке і Кам'яне (Снетчино городище) [177, с. 82, 200; 178, стб. 97, 98; 179, стб. 392]. Ця публікація стала основою для подальшого збору інформації про пам'ятки цього регіону [329, с. 10].

Величезний вплив на розвиток інтересу до археології в Російській імперії справили Археологічні з'їзди. До їхнього проведення залучалися представники від навчальних закладів з усієї країни. Багато хто з них поверталися в рідні міста під враженням від нової науки, що

сприяло зростанню популярності археології як хобі [14, с. 2]. Так, географ Ю. І. Морозов, «заразившись», за висловом Д. І. Багалія, любов'ю до археології під час участі в V Археологічному з'їзді в Тифлісі (1881), почав сам займатися пошуком і колекціонуванням старожитностей [14, с. 2; 487, с. 53–59]. У 1891 р. у Харківських губернських відомостях була опублікована його стаття, присвячена городищам Харківської губернії (згодом передрукована в працях XII Археологічного з'їзду, а потім і окремою брошурою) [329]. До згаданих у цій праці пам'яток входить Хорошевське городище, яке пізніше було віднесено до числа сіверянських. Богослов В. З. Завітневич захоплювався історією і проводив розкопки на слов'янських пам'ятках. Він звернув увагу на особливості поховального обряду слов'ян Посулля і на VII Археологічному з'їзді в Ярославлі (1887) виступив із доповіддю, в якій спробував довести існування племені Суличів у басейні р. Сули [169].

Початок професійного підходу до вивчення старожитностей слов'ян Дніпровського лісостепового Лівобережжя. У 1870-х рр. відбувався, за висловом С. О. Жебельова, «розквіт наукової археологічної літератури» [165, с. 137] в Російській імперії та поява істориків-професіоналів, справжніх знавців своєї справи. Особливо це стосувалося досліджень російського середньовіччя і, зокрема, Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Одним із таких вчених, які присвятили себе вивченню слов'янських старожитностей Лівобережжя, був Д. Я. Самоквасов. Під час розкопок городищ і курганів у Суджанському повіті Курської губернії він звернув увагу на однорідність матеріалів курганів і їхній зв'язок з городищами. Це затвердило дослідника в думці про необхідність проведення широкомасштабних розкопок на всій території, яку займали літописні сіверяни, з метою виявлення головних рис їхньої культури [468, с. 5]. У 1872 р. Д. Я. Самоквасов звернувся до губернатора Чернігівської губернії з проханням зробити запит у волості про інформацію щодо місцезнаходження городищ і курганів. На підставі отриманих відповідей ним був складений покажчик городищ Чернігівської губернії [468, с. 7], який згодом справив великий вплив на дослідження П. В. Голубовського і Д. І. Багалія в галузі сіверянської історії. На III Археологічному з'їзді в Києві (1874) Д. Я. Самоквасов виступив з доповіддю про кургани Чернігівської, Курської і Харківської губерній [467]. Виявивши в курганах поховання за обрядом трупопокладення і трупоспалення, дослідник визнав поховання з кремацією такими, що відносяться саме до сіверян, і датував їх кінцем IX – початком XI ст. [467, с. 211, 214]. Думку Д. Я. Самоквасова щодо атрибуції чернігівських курганів до сіверян підтримав у своїй доповіді на тому ж з'їзді Н. А. Константинович [265, с. 183].

Свій внесок у вивчення пам'яток басейнів Сули, Псла і Ворскли зробив також В. Г. Ляскоронський. На XI Археологічному з'їзді в Києві (1899) він виступив з доповіддю про посульські кургани [309], а на XIII, в Катеринославі (1905), – про кургани в басейнах Псла і Ворскли [308]. З досліджених В. Г. Ляскоронським пам'яток багато які згодом були віднесені до сіверянських (Опішнянське, Глинське, Сари, Басівка, Лубни, Ведмеже та інші городища).

Приводом для нової хвилі вивчення землі сіверян став XII Археологічний з'їзд, що проводився в Харкові (1902). Підготовка цього заходу привернула увагу професійних істориків до пам'яток Харківської губернії. Підготовчим комітетом були розроблені програми з проведення розкопок та екскурсій з метою збору старожитностей. Так, дослідженням курганів вздовж річок Ворскли й Осколу займалися К. М. Мельник-Антонович та Д. І. Багалій [320]. В. Ю. Данилевич оглянув городища Донецьке і Хорошево та звернув увагу на схожість кераміки в їхніх культурних шарах [115, с. 227–228]. В. О. Городцов займався розкопками на городищі Ницаха, Донецькому городищі, а також курганных могильниках поблизу них [91; 92; 490]. На основі відкриттів, зроблених під час підготовки до з'їзду, Д. І. Багалієм була доповнена археологічна карта Харківської губернії, початок складання якої було покладено ще під час підготовки до VIII з'їзду в Москві (1890) [13; 15]. Тож результатом масштабної роботи під час підготовки і проведення XII Археологічного з'їзду стало відкриття великої кількості пам'яток різних періодів, що на певний проміжок часу дало поштовх розвитку археології в Харкові [486, с. 15–16].

Під час підготовки XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (1908) Д. Я. Самоквасов запропонував провести роботу над збором інформації про слов'янські кургани VIII–XI ст. з метою визначення особливостей їхнього влаштування та устрою, визначення часу появи слов'ян у Подніпров'ї, а також часу їхнього підкорення хозарами [466, с. 20]. З цією метою самим дослідником, а також графінею П. С. Уваровою і П. М. Єременко, були проаналізовані фонди Імператорської археологічної комісії, Чернігівського губернського статистичного комітету, товариства Нестора літописця й особистого архіву графині П. С. Уварової. З цих фондів були обрані всі матеріали, які свідчать про городища, кургани чи знайдені монетні скарби Чернігівської та Полтавської губерній. Ці матеріали дозволили приступити до більш повноцінних і широкомасштабних розкопок, планування яких було доручено Д. Я. Самоквасову. Своїми особистими коштами він профінансував низку археологічних досліджень, у числі яких були розкопки М. О. Макаренка сіверянських курганів на р. Псел у Гадяцькому повіті Полтавської губернії та І. Я. Стрілецького на городищі і могильнику у м. Снітин на р. Сула [74, с. 92].

У тому ж році (1908) побачила світ монографія Д. Я. Самоквасова «Северянская земля и северяне по городищам и могилам» [468]. У ній автор висловив низку цікавих ідей щодо історії сіверян. За його припущенням, сіверянська земля ділилася на волості, керовані племінними князями, зі столицею спочатку в м. Седнів, а потім у м. Чернігові [468, с. 28–37]. Першість Седніва по відношенню до Чернігова дослідник виводив зі знахідок більш ранніх монет і, частково, – з гіпотези про походження назви міста від слова «сивий» (рос. «седой») [468, с. 37, 38]. Всупереч популярному в його час переконав у тому, що слов'янські міста були пізнім явищем, розвиненим з сіл і хуторів, Д. Я. Самоквасов висунув протилежну ідею. Міста, на його думку, були основою політичного і соціального устрою слов'янських «племінних княжінь» та єдиною формою поселенських структур до виникнення Русі [468, с. 46, 48]. Тільки з приходом Рюриковичів і формуванням класового суспільства, вважав дослідник, зникла необхідність у самообороні і виникли умови, за яких населення покинуло укріплені міста та заснувало безліч сіл і хуторів [468, с. 60]. Генезис слов'ян Д. Я. Самоквасов пов'язав зі скіфами, а русів – з роксоланами і росами [468, с. 63–93]. Виникнення власне сіверянської культури в VIII ст. Д. Я. Самоквасов пояснив вторгненням хозар, під натиском яких роси почали будувати міста, що згодом сформували сіверянське «племінне княжіння» [468, с. 93].

У 1909 р. на публічній лекції в Курську Д. Я. Самоквасов висловився про необхідність археологічного обстеження басейну р. Псел у межах Обоянського повіту Курської губернії, що знайшло підтримку з боку присутніх. Фінансування запропонованого проекту було здійснене за рахунок коштів, зібраних на лекції, та власних коштів дослідника. У серпні того ж року почалися масштабні розкопки, в яких було задіяно від 60 до 75 осіб, що працювали під керівництвом самого Д. Я. Самоквасова. Цією експедицією було розкрито велику кількість курганів, оглянуто та зафіксовано плани городищ Гочевського археологічного комплексу (який, за припущеннями деяких дослідників, міг виникнути на пізньому етапі розвитку «незалежних сіверян») [74, с. 93, 94; 500, с. 167].

Дослідження Д. Я. Самоквасова поклали початок новому погляду на слов'янські старожитності. Ще в 1874 р., на засіданні III Археологічного з'їзду, Д. І. Ловайський заявив, що археологічні відкриття Д. Я. Самоквасова яскраво довели набагато вищий рівень культури сіверян, «ніж припускали звичайно історики, керуючись виключно текстом літопису» [567, с. XXVIII]. Знахідки Д. Я. Самоквасова в чернігівських курганах дозволили, за його власними словами, «відновити домашнє життя язичника сіверянина: його одяг, костюм, озброєння, заняття, домашню обстановку і вірування» [467, с. 219, 223].

Про те, наскільки ці висновки були передчасні й амбітні, можна судити вже з того факту, що навіть у наш час, через більш ніж сотню років, багато які з цих питань, що здавалися Д. Я. Самоквасову вже вирішеними, продовжують лишатися відкритими. Однак віра в могутність нових методів і точність свідощтв матеріальних джерел давала в ті часи родючий ґрунт для подібних міркувань. Крім того, Д. Я. Самоквасов, як і багато хто з його сучасників, часто розглядав сіверян заодно з іншими східнослов'янськими племенами, не роблячи відмінностей в їхній культурі, що значно викривляло систему уявлень про слов'янське минуле.

Втім незважаючи на всі недоліки, дослідження Д. Я. Самоквасова заклали потужний фундамент для вивчення історії сіверян. Вже на ранніх матеріалах його досліджень були побудовані дві перші спеціалізовані монографії з історії сіверян – П. В. Голубовського і Д. І. Багалія [76; 12; 285, с. 184, 185], а впроваджені дослідником археологічні методи дозволили перейти від первинної стадії накопичення й опису матеріалів до їхньої класифікації, аналізу та історичної інтерпретації [75, с. 177].

Таким чином, етап розвитку історіографії історії сіверян у ХІХ – на початку ХХ ст. можна охарактеризувати як час впровадження нових методів і джерел, які надала історикам археологія. Це був час здогадок, побудованих на надзвичайно вузькій базі джерел, які подекуди навіть не відносилися до сіверян, що було викликано недостатнім накопиченням археологічних знань. «Слов'янська» археологія на той час ще не виробила чітких ознак для класифікації археологічних артефактів Подніпров'я. Вагомі обґрунтування для хронології пам'яток і географічних рамок слов'янських племен були ще відсутні. На цьому етапі дослідники багато в чому керувалися відомостями літопису, а оскільки характерні ознаки для археологічної культури сіверян ще не були виділені, обстежені пам'ятки лівобережного Подніпров'я сприймалися як стародавні взагалі [302, с. 9], що не дозволяло дослідникам відрізнити матеріальну культуру різних епох.

3.2. Дослідження сіверянських старожитностей у другій чверті ХХ століття (виділення археологічних культур)

Новий етап у становленні знань про історію сіверян почався в 1925 р. з публікації М. О. Макаренка результатів його досліджень в околицях м. Ромни. Ці матеріали вперше дозволили визначити характерні риси пам'яток, що належали до часу і території літописних сіверян, і виділити їх в окрему археологічну культуру – роменську.

Науковий шлях М. О. Макаренка почався ще в 1905 р. з розкопок у Харківській і Воронежській губерніях [314]. У 1906 р. він проводив дослідження в Роменському повіті Полтавської губернії, де увагу дослідника привернуло городище Монастирище на околиці міста Ромни [313]. До розкопок цього городища дослідник неодноразово повертався (1910, 1912, 1915, 1922, 1924 рр.), проте результати цих довгих і плідних пошуків були опубліковані ним лише в 1925 р. [312]. У результаті цих розкопок були визначені тип житлових будівель і особливості керамічних виробів слов'ян Дніпровського лісостепового Лівобережжя, що дозволило виділити відмінні риси «сіверянської» культури, яка пізніше отримала назву «роменської» (за пам'ятками у м. Ромни). Тож зазначена публікація М. О. Макаренка стала новою опорою для формування уявлень про історію сіверян. Втім сам М. О. Макаренко не поспішав робити чітких висновків щодо етнічної приналежності вивчених ним пам'яток, що здається цілком обгрунтованим, оскільки матеріалів було не так багато, а їх датування ще занадто широке. З тією ж обережністю він підходив до інтерпретації своїх подальших знахідок та знахідок своїх учнів. Так, у публікації результатів огляду городища Крейдище в Сумській області в 1929 р. С. С. Магура, який цілком покладався на думку М. О. Макаренка, керівника розкопок, лише вказав на приналежність пам'ятки до слов'ян і про подібність знайденої тут кераміки до кераміки з Монастирища, але не зробив висновків ні про час, ні про приналежність дослідженого об'єкта до конкретного літописного племені [311]. Така позиція М. О. Макаренка негативно оцінювалась у майбутньому: «дальше предположений и догадок он не пошел» [302, с. 9], – писав про відкривача роменської культури І. І. Ляпушкін у середині ХХ ст. Проте, як показав більш пізній досвід, той поспіх, із яким послідовники М. О. Макаренка почали формувати уявлення про матеріальну культуру сіверян, призвів до дещо передчасних висновків, які згодом виявилися хибними.

Так, у 1928 і 1929 рр. П. П. Єфименком були проведені розкопки городищ біля с. Борщово Воронежської області, де були знайдені матеріали, близькі до тих, що відкрив М. О. Макаренко. Схожість роменських і борщевських¹ городищ спонукала до їх ототожнення і згодом, переважно завдяки І. І. Ляпушкіну, ці дві культури на довгий час стали сприйматись як одна – роменсько-борщевська

¹ Місцеве населення вимовляло назву епонімного села «Борщёво» як «Боршево», внаслідок чого в науковій літературі закріпилася назва «боршевская культура» (див.: [331, с. 144]). Пізніше помилка була помічена і в ужиток дослідників поступово стала входити більш правильна назва «борщёвская культура», проте стара традиція також зберігається. В україномовній літературі цю культуру також довгий час називали «боршевською», але в останній час все більше до ужитку входить більш відповідна форма – «борщевська».

[299, с. 126] та така, що належала літописним сіверянам, незважаючи на існування думки про атрибуцію борщевських пам'яток до в'ятичів [560, с. 239]. Як буде показано нижче, в 80-ті рр. XX ст. було доведено, що роменська та борщевська культури репрезентують різні етнічні групи [331, с. 144–148], але до того часу матеріали борщевської культури активно застосовувалися для визначення рис роменської, оскільки багатий датуючий матеріал борщевських городищ (арабські монети і салтівська кераміка) дав можливість зробити більш точне датування «аналогічної» роменської культури [163, с. 11]. Саме це дозволило зарахувати до числа сіверянських багато відомих на той час, але не інтерпретованих археологічних пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя: Ведмеже, Вашкевичи, Глинське, Крейдище, Донецьке та інші городища [302, с. 9]. Тож увявлення про територію розселення сіверян поступово розширювалось і тепер значно перевищувало літописне формулювання «на Десні, і по Сейму, і по Сулі» [288, с. 3].

Середина XX ст. характеризувалася сплеском масштабних археологічних досліджень на «сіверянських» землях, що було пов'язано, в першу чергу, з роботою Лівобережної експедиції, завдяки якій список пам'яток роменської культури значно розширився.

Так, шари роменської культури були виявлені Б. О. Рибаківим на Гочевському городищі під час позапланових розкопок для Курського обласного музею в 1937 р. [629, с. 143]. У 1938 р. біля с. Петровського (нині с. Зарічне Тростянецького району Сумської області) на р. Ворсклі П. М. Третьяковим було виявлене сіверянське городище з керамікою IX–X ст. [630]. У 1935–1940 рр. дослідження в басейні Десни проводилися співробітниками Трубчівського музею на чолі з директором В. П. Левенком. У результаті були відкриті шари роменської культури на Трубчівському городищі і городищі біля с. Квітунь [282].

У 1936 р. у рамках Лівобережної розпочалася Деснинська експедиція (1936–1940) під керівництвом М. В. Воеводського. Перервані війною, ці дослідження продовжилися у другій половині 40х рр. XX ст. (1945–1948) [592, с. 13]. Деснинською експедицією вперше був застосований метод комплексного дослідження мікрорегіонів, за якого археологічному і геологічному вивченню піддавалися пам'ятки всіх періодів – від кам'яного віку до епохи Київської Русі. Життя на відкритих експедицією городищах Подесіння М. В. Воеводський розділив на 3 стадії: 1) юхнівська культура (IV ст. до н. е. – початок н. е.); 2) пізньороменська культура (VIII–IX ст.); 3) давньоруська культура (X–XIII ст.) [59, с. 37; 61]. Незважаючи на значний часовий пробіг між першими двома стадіями, дослідник бачив певну єдність і спадкоємність між ними [59, с. 37].

У 1940 р. в рамках Деснинської експедиції М. В. Воеводського був сформований окремий Орловський загін під керівництвом

Б. О. Рибаківа, який почав розкопки давньоруського городища Вщиж [60, с. 94]. Після війни закін продовжив дослідження, і в 1948–1949 рр. був відкритий нижній шар пам'ятки, яку Б. О. Рибаків відніс до роменської культури IX–X ст. Керамічні матеріали цього шару, на його думку, ілюструють перехід роменської кераміки в давньоруську [462].

У 1947–1948 рр. Путивльською археологічною експедицією під керівництвом В. І. Довженка і Д. Т. Березовця проводилися розкопки археологічних пам'яток в околицях м. Путивля і у с. Волинцеве, серед яких були і пам'ятки роменського типу [30; 121]. Зокрема, матеріали розкопок поселення у с. Волинцеве дозволили Д. Т. Березовцю датувати його VII–VIII ст. і віднести до ранніх сіверян, тобто ще до формування роменської культури [30, с. 250].

У 1948 р. під керівництвом Д. І. Бліфельда проводилися розкопки на багатошаровому Шестовицькому городищі (Коровель) під м. Черніговом, у результаті яких було відкрито ранньослов'янське житло, яке дослідник відніс до раннього етапу роменської культури [31, с. 126, 127]. В тому ж році розвідки на території м. Любеча (Чернігівська обл.) проводив В. К. Гончаров [77].

Значним прогресом у вивченні сіверянських старожитностей у середині XX ст. історична наука зобов'язана діяльності І. І. Ляпушкіна, який керував Лівобережною експедицією. За результатами суцільного обстеження берегів річок Ворскли і Коломака, І. І. Ляпушкін дійшов висновку, що слов'яни з'явилися тут у VIII ст., і між ними та їхніми попередниками (поселення культури полів поховань) існує двовіковий проміжок. Крім того, він зробив обережне припущення, що місцеве роменське населення неодноразово було змушене залишати свої селища через набіги кочівників [291; 301]. У 1940 р. І. І. Ляпушкін займався розкопками Опішнянського і Глинського городищ, які він пов'язав з раннім етапом розвитку роменської культури [298; 292]. В 1940, 1945 та 1946 рр. дослідником були проведені розвідувальні роботи на ранньослов'янських поселеннях VIII–IX ст. на території Полтави [306]. У 1947–1948 рр. ним були досліджені басейни річок Сейму, Осколу, Сіверського Дінця, Орелі, Ворскли, верхня і середня течія Псла, середня течія Сули, а також лівий берег Дніпра (від Орелі до Трубіжа). Всього Лівобережною експедицією було оглянуто близько 150 пам'яток, що належали різним культурам, багато з яких обстежувалися вперше [305].

Матеріали, отримані в результаті досліджень Лівобережної експедиції, дозволили уточнити межі розселення сіверян у межах Дніпровського лісостепового Лівобережжя, а також зробити низку спостережень щодо характерних ознак роменської культури й особливостей її пам'яток. І. І. Ляпушкін дійшов висновків, що

більшість відомих поселень роменського типу мали укріплення; життя на багатьох з них мало продовження в Давньоруський час; деякі городища були облаштовані в укріпленнях скіфського часу [302, с. 11]. Одноманітність влаштування городищ дозволила говорити про наявність у сіверян стійкого типу поселення, що, на думку І. І. Ляпушкіна, істотно відрізняється від поселень попередньої доби (першої половини I тисячоліття) на тій самій території [302, с. 18]. Багатошаровість роменських поселень змусила по-новому поглянути на їхні колишні інтерпретації. Деякі городища, які до досліджень І. І. Ляпушкіна сприймалися як типово роменські, насправді мали шари різних епох, матеріали з яких найчастіше зараховувалися до ранньослов'янських. Так, наприклад, городище Монастирище, матеріали якого стали еталонними для роменської культури, містили в собі шари епохи бронзи, скіфської та давньоруської культур, а культурні шари Глинського і Донецького городищ виявилися змішаними ранньослов'янськими і давньоруськими відкладеннями [302, с. 20–22].

Подальші археологічні дослідження І. І. Ляпушкіна торкнулися таких еталонних роменських пам'яток, як городища Новотроїцьке [293], Битицьке [297, с. 65–78] й Опішнянське [294, с. 268–304]. Накопичений матеріал дозволив досліднику більш точно встановити межі поширення роменської культури, скласти каталог відомих пам'яток [294, с. 243, 244], аргументувати час існування роменської культури рамками VIII–X ст. [294, с. 375–381], а також дати більш детальну характеристику роменської культури. Тож у результаті діяльності І. І. Ляпушкіна розрізнені пам'ятки Дніпровського лісостепового Лівобережжя набули вигляду єдиної археологічної культури і пов'язувалися тепер з сіверянами [109, с. 9].

Паралельно з діяльністю І. І. Ляпушкіна дослідженням сіверянських старожитностей займався Д. Т. Березовець. Як вже зазначалось, у 1947 і 1948 рр. він проводив археологічні дослідження на території Путивльського району Сумської області [30], під час яких ним були зроблені важливі спостереження щодо матеріалів поселення і могильника біля с. Волинцеве. Отримані матеріали Д. Т. Березовець визначив VII–VIII ст., відніс їх до невідомого раніше етапу розвитку слов'ян Дніпровського лісостепового Лівобережжя і став називати їх старожитностями волинцівського типу [25; 29]. Проте це були лише припущення, що не мали обґрунтування вагомими датуючими знахідками. Ситуація змінилася, коли у вересні 1949 р. поблизу с. Харівка Путивльського району Сумської області, під час орання ґрунту під плуг потрапив глиняний горщик, що містив золоті і срібні вироби. Місце знахідки було обстежене Д. Т. Березовцем, у результаті чого були зна-

йдені частини, що залишилися від розбитої посудини, і розгублений вміст скарбу. Проаналізувавши знахідки, дослідник дійшов висновку про їхню приналежність до населення одного з сусідніх поселень волинцівського типу [24]. Оскільки багато зі знайдених прикрас мали аналогії, що легко датуються, Харівський скарб надовго став основою для хронології волинцівських старожитностей [622, с. 8, 11]. У 1949–1950 рр. Д. Т. Березовець продовжив дослідження в середній течії р. Сейм, під час яких були продовжені розкопки на волинцівському поселенні. Тут були розкопані кілька курганів і поселень, що містили речі волинцівського типу, а також відкриті кілька городищ роменського типу.

Таким чином, внесок Д. Т. Березовця у вивчення старожитностей Дніпровського лісостепового Лівобережжя дозволив пролити світло на деякі особливості розвитку історії сіверян. Матеріали його досліджень дали підстави для виділення окремої культури (волинцівської) або особливого варіанту роменської культури (старожитності волинцівської типу) [65, с. 122]. На думку Д. Т. Березовця, ці пам'ятки є сподувною ланкою між слов'янськими пам'ятками роменського типу (VIII–X ст.) та культурою цього регіону попередньої доби [28, с. 18]. Однак існували й інші точки зору на інтерпретацію волинцівських пам'яток. Так, згідно з думкою Є. В. Махно [319, с. 240, 241] та П. М. Третьякова [560, с. 151, 152], волинцівські старожитності слід пов'язувати з пам'ятками не наступної роменської культури, а тільки з попередніми пам'ятками «полів поховань». Обидва погляди на проблему критикував І. І. Ляпушкін. На його думку, пам'ятки волинцівського типу могли бути синхронними з роменськими, їх з більшою ймовірністю можна було б віднести до одного з племен, що складала сіверянський союз [297, с. 80, 83]. Крім того, вивчивши щоденники і звіти розкопок Д. Т. Березовця у с. Волинцеве та відшукавши в них низку істотних внутрішніх розбіжностей, І. І. Ляпушкін поставив під сумнів всю характеристику волинцівського комплексу, залишену їхнім першим дослідником. Зокрема, він не погодився з твердженням про притаманність цій культурі незахищених поселень і безкурганних могильників і вважав, що в цьому відношенні відмінності між характеристиками волинцівських і роменських пам'яток у дійсності є несуттєвими [303, с. 61, 62].

Таким чином, протягом другої чверті XX ст. були виділені дві культури, що пов'язувалися дослідниками з сіверянами – волинцівська та роменська, та відкрито і обстежено багато пам'яток, що належали до цих культур. Втім у цей час ще залишалося досить багато суттєвих проблем у трактуванні цих культур, оскільки існувало декілька точок зору на місце волинцівської культури в історії сіверян, а також сумніви щодо відношення борщевських пам'яток до роменських.

Своєрідним підбиттям підсумків всієї роботи в галузі «сіверянської» археології, проведеної з XIX ст. до середини XX ст., стала стаття І. І. Ляпушкіна «Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья» (1952). У ній автор дав перший ґрунтовний історіографічний огляд розвитку знань про матеріальну культуру сіверян, підбив попередні підсумки основних дискусійних питань і накреслив шляхи подальшого розвитку дослідницької роботи в цій галузі: розширення знань про сіверянські неукріплені поселення і уточнення територіальних меж розповсюдження їхньої культури [302, с. 7–41]. Накопичений до середини XX ст. комплекс речових джерел з історії сіверян повинен був, на думку І. І. Ляпушкіна, дозволити перейти до нового, більш глибокого рівня дослідження проблеми. Від загальних питань тепер слід було перейти до окремих: топографії і внутрішнього планування поселень, особливостей будівельної справи, періодизації розвитку поховального обряду, розробки внутрішньої хронології історії сіверян. Тобто перспективи подальшого розвитку вивчення історії сіверян І. І. Ляпушкін вбачав у спеціалізації досліджень. Однак можливість перейти до етапу вивчення окремих аспектів сіверянської історії настала дещо пізніше і їй передувало декілька десятиліть досліджень, зосереджених на окремих регіонах Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.

3.3. Дослідження сіверянських старожитностей у другій половині XX – перших десятиліттях XXI століття

Попередній етап екстенсивного дослідження Дніпровського лісостепоного Лівобережжя залучив до масиву речових джерел з історії сіверян величезну кількість пам'яток і накреслив головні риси їхньої матеріальної культури. Тому перед новим поколінням дослідників постала нова задача: поглиблювати та уточнювати знання про археологічні культури, пов'язані з сіверянами, а також зосередитися на спеціальних дослідженнях окремих аспектів цих культур. Тож саме ці дві тенденції (регіоналізація та спеціалізація) стали характерними для наступного етапу розвитку вивчення матеріальної культури сіверян. Втім дослідники не полишали також спроб складання загального уявлення про історію сіверян, що пов'язано, в першу чергу, з діяльністю О. В. Сухобокова (який продовжував історіографічну традицію, започатковану Д. Т. Березовцем) та А. В. Григор'єва (який продовжував історіографічну традицію, започатковану І. І. Ляпушкіним).

Регіональні дослідження

Дослідження на території слов'яно-хозарського прикордоння. У третій чверті XX ст. сіверянські старожитності Харківщини

неодноразово потрапляли в поле зору Б. А. Шрамка. Втім оскільки основним інтересом цього дослідника була археологія скіфського часу, сіверянські знахідки часто були випадковими та здебільшого залишались у річних звітах, лише зрідка потрапляючи до публікацій.

Так, у 1951 р., під час чергових розвідок у пошуках скіфських пам'яток, Б. А. Шрамко оглянув городище біля с. Водяне (Зміївський р-н Харківської обл.), яке ще в 1931 р. було віднесене М. Фуксом до скіфського часу [579, с. 104]. Втім знайдені на пам'ятці залишки жителів і кераміки дали підстави стверджувати про її приналежність не до скіфської, а до роменської культури. Подальші ж розкопки показали, що лише найменша частина городища, зосереджена за внутрішнім валом на невеличкому північному краю мису, була побудована в роменський час. Інша ж, велика частина, обмежена зовнішнім валом, належала до скіфського часу [610 л. 25–27; 614, л. 8, 9]. В 1951–1952 рр. (а потім у 1983 і 1987 рр.) Б. А. Шрамко досліджував Хорошевське городище (Харківський р-н Харківської обл.), де, крім кераміки скіфської культури і періоду Київської Русі була виявлена кераміка роменської культури [610, л. 27, 49; 612, л. 19–21; 613, л. 21–24]. В 1952 р. розкопки на селищі біля Донецького городища показали, що його виникнення належить до роменського часу [614, л. 8, 14, 29]. В 1953 р. під керівництвом Б. А. Шрамка проводилися розвідки в басейні Сіверського Дінця, де в поле зору дослідника потрапило городище біля села Мохнач (Зміївський р-н Харківської обл.), початковою метою розкопок якого було з'ясування обставин життя на пам'ятці в скіфський час. Втім під час розкопок було знайдено набагато більше залишків роменської культури, ніж скіфської [615, л. 11]. Як і на городищі Водяному, укріплення Мохначанського складалися з двох частин, найменша з яких належала до роменського часу, а велика, зовнішня – до скіфського [615, л. 11–15, табл. VII, 10–15]. В 1953–1954 рр. (а потім також у 1970 р.) проводилися розкопки на городищі Коробові Хутори (той самий р-н), де, окрім скіфського шару, були виявлені знахідки роменської культури VIII–X ст. Поруч з цим городищем у 1970 р. було також обстежене селище, що належало до салтівської культури [611, л. 18–25]. В 1954 р. Б. А. Шрамко вперше для території басейну Сіверського Дінця відкрив неукріплене роменське поселення біля с. Задонецьке (той самий р-н) [615, л. 21; 616, л. 16–17].

У 1955–1957, а потім у 1959–1961 рр. Б. А. Шрамко керував розкопками на Донецькому городищі. Експедиції вдалося відкрити матеріали, що належать до двох хронологічних етапів: роменського (VIII–X ст.) та давньоруського (X–XIII ст.). Нечисленність знахідок роменського типу на городищі дала підставу Б. А. Шрамку зробити висновок про добровільне залишення пам'ятки його жителями в роменський

час [608, с. 321]. Знайдене під час розкопок 1959 р. роменське поховання вперше дозволило зробити припущення про поховальний обряд і цього регіону – залишки спалення небіжчика були складені тут у невелику круглу ямку і засипані землею. Розкриті на Донецькому городищі залишки жител дали новий матеріал щодо сіверянського домобудівництва. Зокрема, вперше були простежені віконні прорізи трьох жител, а в одному з жител вдалося виявити залишки ступінчастого входу [608, с. 319]. Вперше була знайдена роменська піч для випалювання глини [607, с. 306]. Цікавою є також знахідка перекинутого глиняного горщика з обвугленими залишками стебел льону, відвар з якого, на думку Б. А. Шрамка, міг застосовуватися в лікувальних цілях [608, с. 321]. Розкопки на Донецькому городищі дали також багатий матеріал для дослідження рибальського промислу його жителів. На думку Б. А. Шрамка, сіверянське населення пам'ятки ловило рибу переважно сітями, рідше – на вудку. Основним уловом були хижі риби – окунь і щука [619, с. 74–76, 83].

Відзначаючи як близьке розташування салтівських і роменських пам'яток одна до одної, так і культурне взаємопроникнення, відбите в знахідках артефактів однієї культури на пам'ятках іншої, Б. А. Шрамко висловив думку про синхронне існування сіверянських і салтівських поселень, а також про їхні мирні та навіть дружні відносини [615, л. 16; 609]. Втім початок цих відносин дослідник, напевно, не вважав мирними, оскільки пояснював виникнення ланцюга сіверянських городищ (Хорошевського, Донецького, Водяного) на хозарському кордоні необхідністю оборонятися від постійних набігів кочовиків [618, с. 51].

Велика частина неопублікованих результатів досліджень Б. А. Шрамка роменських пам'яток¹ була доопрацьована і опублікована значно пізніше, зусиллями його учня О. Г. Дьяченка². Наукова діяльність цього дослідника з вивчення слов'янських пам'яток басейну Сіверського Дінця почалася в другій половині 70-х рр. ХХ ст. у складі слов'янського загону Скіфо-Слов'янської експедиції ХДУ. В 1977 р. ним були обстежені городища Хорошево і Донецьке [132, с. 323]. У 1978 р. він брав участь у розкопках на Донецькому городищі [136]. У 1984 р. під керівництвом Б. А. Шрамка О. Г. Дьяченко захистив дисертаційну роботу, в якій узагальнив результати багаторічних розкопок ранньослов'янських і давньоруських поселень у регіоні (початих ще його керівником у 50-х рр. ХХ ст.) [139]. Перша частина зазначеної роботи присвячена пам'яткам роменської культури в басейні Сіверського

¹ Огляд неопублікованих результатів розкопок Б. А. Шрамка на середньовічних, в тому числі сіверянських, пам'ятках був проведений В. В. Скирдою в 2008 р. [489, с. 124–127].

² Про передачу великої кількості неопублікованих матеріалів згадував як Б. А. Шрамко, так і О. Г. Дьяченко [див.: 324, с. 124, 125; 137, с. 37 (прим.)].

Дінця. В ній автор спробував визначити локальні особливості цієї культури і характер зв'язків її представників з носіями салтівської культури. Так, він визначив особливості планування внутрішньої частини роменських городищ. На його думку, розташування жител тут було «купчастим» (Водяне) або лінійним (Донецьке). Знахідки фрагмента сопла залізоплавильного горна і шлаків на городищі Коробові хутори свідчать про наявність власної металургійної бази сіверсько-донецької групи поселень. Аналіз ковальських поковок дозволив виявити технологічні схеми, до яких вдавалися сіверянські ремісники. Знаряддя, до якості яких не висувалися високі вимоги, виготовлялися зі звичайного кричного заліза, сталі низького сорту або «пакетного» металу; ремісничі інструменти та зброя виготовлялися з середньовуглецевої сталі з застосуванням цементації заготовок. Також застосовувалися зварювання, гартування і відпуск. З язичницькими віруваннями О. Г. Дьяченко пов'язав знайдені ікла вовка й астрагали бобра, а також мініатюрні керамічні вироби. Як і Д. Т. Березовець та О. В. Сухобоков, О. Г. Дьяченко вбачав зв'язок роменської культури з попередньою пенківською [139, с. 6–13].

У 1982 р. О. Г. Дьяченко почав працювати в Білгородському педагогічному інституті ім. М. С. Ольмінського, отже, з цього часу основу увагу він зосередив на пам'ятках Білгородської області. У 1989–2015 рр. розвідувальний загін Слов'яно-Руської археологічної експедиції під керівництвом О. Г. Дьяченка проводив обстеження городищ, селищ і курганів у лісостеповій частині межиріччя Ворскли і середнього Дону [138, с. 54]. В межах цієї експедиції в 1990–1992 рр. проводилися стаціонарні розкопки на Хотмижському городищі, культурні шари якого належать до роменського і давньоруського часів. Стратиграфічний аналіз городища показав, що сіверяни з'явилися тут у IX ст. і жили до початку XI ст. [135, с. 84; 134]. Ця пам'ятка мала три культурні шари, які були відділені один від одного зольним прошарком, що свідчить про відбудову городища після двох пожеж [135, с. 81–84]. Протягом кожного з трьох періодів функціонування пам'ятки на її укріпленому майданчику знаходилося декілька споруд, що, ймовірно, належали соціальній верхівці. Основна ж маса населення проживала на прилеглих селищах-супутниках. У IX – на початку XI ст., на думку О. Г. Дьяченка, Хотмижське городище перетворилося з рядового сіверянського поселення на центр протомиського типу з початком зародження двочастинної структури ранньомиського планування, в якій дитинець супроводжувався відкритим посадом [135, с. 84]. У 1990 р. у трьох кілометрах від Хотмижського городища був досліджений курган № 1 Хотмижського курганного могильника-1. Виявлені в ньому залишки захоронення, на думку О. Г. Дьяченка,

відображають раніше невідомий різновид сіверянського поховального обряду, за якого урна з попередньо очищеними залишками кремації була похована не на горизонті або в насипу, а в ямці під курганом, що може бути ремінісценцією поховального обряду волинцівської культури [138, с. 57, 58]. В 1998 р., у рамках тієї ж експедиції, в басейні Сіверського Дінця було досліджено Кропив'яне городище. Шари цієї пам'ятки були зараховані до скіфської, роменської, давньоруської та руської пізньосередньовічної культур [130; 133; 138, с. 57, 58].

У 90-х рр. XX ст. на проблему слов'яно-хозарського взаємодії на південно-східному кордоні розселення сіверян знову звернули увагу деякі харківські дослідники. Зокрема, цією темою займався М. В. Любичев. Він звернув увагу на стислість і суперечливість літописних повідомлень про контакти сіверян з хозарами і вказав на необхідність звернення до археологічних джерел для розкриття цієї теми (залучившись тим самим до історіографічної традиції, започаткованої В. В. Пассеком та Д. Я. Самоквасовим). На основі глибокого аналізу джерел і літератури М. В. Любичев дійшов висновку, що коріння слов'яно-хозарських зв'язків належить до часу пеньківської культури, вказуючи, таким чином, на наявність певної спадкоємності роменського населення від пеньківського [290].

Приблизно в той самий час дослідженнями середньовічних пам'яток басейну Сіверського Дінця почав займатися інший харківський археолог – В. В. Колода. Основним предметом його інтересу стали старожитності Хозарського каганату, а також особливості взаємодії представників роменської і салтівської культур на слов'яно-хозарському кордоні. Дослідником були продовжені розкопки на таких пам'ятках, як Мохнач, Коробові Хутори та Водяне, що раніше привертала увагу Б. А. Шрамка. На городищі Мохнач у 1999 р. були обстежені оборонні споруди, що склалися з кількох ліній валів, одну з яких В. В. Колода визначив як салтівську, а решту – як роменські. Також тут були відкриті два помешкання, що поєднували в собі будівельні традиції роменської і салтівської культур. У середині жител були знайдені керамічні вироби салтівського і роменського виробництва та один виріб, у якому поєднувалися традиції обох культур (кухонний горщик мав салтівську форму і роменський орнамент) [253]. На тій самій пам'ятці під час розкопок 2000 р. було виявлено житло з залишками артефакту, який В. В. Колода інтерпретував як жертovníк [244; 257, с. 129; 249]. На ньому були виявлені залишки двох ліпних роменських посудин початку XI ст., шматок чорнометалургійного шлаку і верхні щелепи гризуна (бобра або байбака). Трохи вище жертovníка в заповненні житла були виявлені частини щелеп корови і свині, а також зуби коня. Поруч з жертovní-

ком була виявлена статуетка байбака в вертикальній позі очікування [257, с. 129]. У тому ж сезоні був відкритий ще один вал роменського часу, дослідження якого дозволили В. В. Колоді зробити висновки про спадкоємність будівельної техніки «салтівців» і «роменців» на цьому поселенні [245, с. 140].

У 1998–1999 рр. В. К. Міхеевим та В. В. Скирдою, а в 2003–2007 рр. – В. В. Колодою були продовжені дослідження городища Коробові Хутори, розпочаті ще Б. А. Шрамком [230; 231; 241]. Виявилося, що, як і городище біля с. Мохнач, ця пам'ятка також була заселена спочатку представниками салтівської культури (сер. VIII – сер. X ст.), а потім – сіверянами (др. пол. X – сер. XI ст.) [88].

У 2002 р. В. В. Колода розпочав дослідження роменської частини городища Водяне. Було відкрито багато нових матеріалів (у тому числі залізні землеробські знаряддя праці) та уточнене датування дії городища (сер. VIII – поч. XI ст.) [256; 237, с. 69]. Участь у цих розкопках фахівця з палеоботаніки С. А. Горбаненка дозволила вивчити сліди зерен тих рослин, вирощуванням яких займалося місцеве населення. Виявилося, що найбільше тут були поширені жито, ячмінь і просо. Зростання частки більш врожайного, але складного в вирощуванні жита супротив простого, але маловрожайного ячменю, а також широке поширення ротаційних жорен вказує, на думку дослідників, на високий рівень розвитку землеробства жителів пам'ятки [237, с. 72–75]. Дослідження жител городища Водяне засвідчило досить широке розмаїття прийомів домобудівництва і влаштування інтер'єрів жител, що виділяє пам'ятку, порівняно із стандартизованими будівельними прийомами на інших роменських городищах. Це явище В. В. Колода пояснив як впливом іншопольованих сусідів (хозар), так і гіпотетичним заселенням городища не великою організованою групою, а дрібними потоками представників різних роменських громад [225, с. 60].

Значна кількість публікацій В. В. Колоди присвячена питанню взаємин сіверян і хозар на прикордонній території [87; 220; 228; 232; 234; 668 та інші]. В 2015 р. він підбив деякі попередні підсумки своїх досліджень у цьому напрямку. На його думку, значне поповнення речових джерел з історії сіверян і хозар, отримане в результаті досліджень кінця XX – початку XXI ст., дозволяє переглянути історію взаємин цих спільнот. Зокрема, В. В. Колода доходить висновку не тільки про їхнє мирне співіснування і тісні стосунки на певних етапах і в окремих мікрорегіонах (на що вказував Б. А. Шрамко), а й про змішування цих етносів на рівні сімейно-шлюбних відносин [227, с. 62, 63, 65]. Періоди напруги і добросусідства, вважає дослідник, змінювали один одного залежно від балансу сил на кордоні, а також від політичної ситуації

всередині Хозарського каганату. Транзитне положення південно-східної прикордонної зони сприяло швидкому економічному розвитку сіверян, що проявилось в значному накопиченні срібла, а також у можливому розвитку власної грошово-вагової системи [227, с. 79, 80].

Дослідження в Курській області. У 1971–1973 рр. Суджанським загоном під керівництвом А. В. Кузи здійснювалося дослідження однієї з найяскравіших пам'яток роменської культури – Великого Горнальського городища (Суджанський р-н Курської обл.). Під час цих розкопок В. О. Башиловим і А. В. Кузою була зроблена спроба простежити стратиграфію культурних шарів, що дозволило дослідникам виділити на городищі 5 шарів, один з яких належав до скіфського часу, а решта – до роменського. Велика кількість знайдених на пам'ятці імітацій срібних арабських дирхемів дозволила дослідникам припустити наявність тут місцевого центру карбування монет, а уточнення часу існування городища VIII–X ст. дозволило спростувати існуючу думку про життєву активність на цьому городищі до XIII ст. [191; 270, с. 70; 271]. Привнесення нового методу в дослідження пам'ятки дало можливість не тільки виділити етапи її розвитку, що відповідали змінам внутрішнього устрою жителів і речового матеріалу [21, с. 22], але й вплинуло на підхід до подальших археологічних досліджень сіверянських старожитностей, які великою мірою стали розглядатися в динаміці свого розвитку.

У 70–80-х рр. XX ст. узв'язку з будівництвом Курського водосховища проводилися масштабні археологічні розкопки в басейні р. Тускарь. Дослідженням старожитностей роменського часу займався загін Курської експедиції під керівництвом О. А. Узянова. В результаті у цьому регіоні вдалося простежити два археологічні періоди (IX – початок X ст. та середина X ст.) і визначити локальні особливості роменської культури регіону (наземні житла, раннє проникнення глинобитних печей і гончарної кераміки високої якості). Велика кількість імпортованих речей зі срібла і бронзи, знайдених на одному з місцевих городищ (Переверзево-II), дали дослідникам підстави вважати, що одним з основних занять його жителів була торгівля [186; 443; 569; 571; 572].

Подальші дослідження Курської області пов'язані з діяльністю О. В. Кашкіна. В 1979 р. він очолив Центрально-Чорноземний загін Інституту археології РАН, метою якого було обстеження Курської області для складання зводу археологічних пам'яток [187, с. 70]. У перший рік досліджень були проведені розвідки вздовж річок Псел, Сейм і Рать. Тут було відкрито безліч неукріплених роменських поселень, скупчених навколо городищ чи великих селищ [190]. У 1981 р. було відкрито ще кілька кушів роменських поселень у районі

середньої течії р. Сейм, на р. Рать (поблизу Беседінського городища), а також два кущі поселень на р. Реут [185]. У 1982 р. в місці впадіння р. Велика Курка в р. Сейм на заплавної ділянці був виявлений ще один кущ роменських поселень. Під час обстеження правого берега р. Реут були виявлені ще кілька поселень, розташованих гніздами по 3–5. У кожній групі одне поселення обов'язково виділялося розмірами і потужністю культурного шару [189]. В 1984 р. на р. Рать були виявлені поселення навколо роменського городища Титовське [188, с. 54]. Відкриття величезної кількості сіверянських неукріплених поселень у басейні Сейму дозволили О. В. Кашкіну зробити певні висновки щодо тенденцій розташування роменських археологічних комплексів. Він звернув увагу на такі закономірності, як: розташування поселень групами на обмеженій ділянці по 3–5 або по 8–15, якщо їхнім центром було велике городище (але в таких випадках поселення мають менші розміри і розташовуються щільніше одне до одного); розташування тимчасових сезонних поселень (які також були виявлені у великій кількості) переважно на заплавних піщаних дюнах [185; 187, с. 71]. Великі поселенські кущі з великими городищами в центрі О. В. Кашкін назвав сіверянськими мікрорегіональними структурами, деякі з яких на пізньому етапі розвитку сіверян перетворилися, на його думку, в ранньоміські агломерації [11, с. 55], оскільки з семи ознак, виділених А. В. Кузою для визначення давньоруського міста, сіверянському Горнальському городищу, на думку О. В. Кашкіна, відповідають чотири ознаки: площа укріпленої території, наявність ремесел і торгівлі, а також наявність предметів озброєння [11, с. 56].

З кінця 80-х рр. XX ст. археологічними дослідженнями басейну Сейму почав займатися В. В. Єнуков [148; 152; 156]. У 1988 р. Посемська археологічна експедиція, творцем і керівником якої він був, щорічно вела розкопки слов'янських і давньоруських пам'яток Курської області [176, с. 124]. Підбиттям певних підсумків цих досліджень стала монографія «Славяне до Рюриковичей» [148]. У ній автор співвідніс щільне скупчення роменських пам'яток на р. Сейм Курської області з літописним поняттям «Посем'я». Причиною особливого значення і швидкого розвитку регіону, на думку дослідника, стало його розташування на важливих торговельних шляхах, на яких сіверяни-семичи забезпечували не тільки перевалочний пункт для магістральної торгівлі, а й самі брали в ній активну участь, пропонуючи як товар надлишки зерна. Це, на думку В. В. Єнукова, пояснює появу поселенських кущів, де городище, в якому здійснювалася торгівля, було оточене групою землеробських селищ [148, с. 178–200].

Дослідження в Чернігівській області. З 60-х по 80-ті рр. XX ст. дослідженнями на лівому березі Десни в окрузі с. Мезин (Коропський

р-н Чернігівської обл.) займався краєзнавець В. Є. Куриленко. Завдяки його діяльності було відкрито багато пам'яток різних епох, у тому числі таких, що належали до роменської культури, що довело помилковість твердження про незначну заселеність лівого берега Десни сіверянами [275, с. 16].

З 1979 р. почалися спільні розкопки Інститутів археології АН СРСР (керівник А. В. Куза) і АН УРСР (керівник О. П. Моця) в Новгороді-Сіверському. В результаті було виявлено, що на місці давньоруського городища і його посада існувало кілька роменських поселень IX–X ст. Також було доведено, що наприкінці X ст. сіверянське селище (на території якого потім з'явився давньоруський дитинець) було укріплене валом. У насипу валу були виявлені уламки роменського посуду, а поруч із валом – типове для давньоруської культури житло зрубної конструкції з піччю-кам'янкою і гончарною керамікою XI ст. [268, с. 72, 73]. Це дало можливість дослідникам співвіднести зведення захисних споруд на сіверянському селищі з зазначеним у літописі будівництвом нових міст на території сіверян Володимиром Великим у 988 р.: «и нача ставити городы по Деснѣ и по Востри и по Трубешеви и по Сулѣ и по Стутнѣ» [383, стб. 122].

У 1985 р. курганний загін Чернігово-Сіверської археологічної експедиції під керівництвом О. П. Моці проводив розкопки на некрополі біля городища Оргощ, під час яких були виявлені поховання роменського і давньоруського типу. Виникнення літописного Оргоща на шляху від Чернігова до Любеча О. П. Моця пов'язав із поглибленням процесу одержавлення території західних сіверян і відніс цю подію до початку X ст. [638, с. 219].

Тривали дослідження Шестовицького археологічного комплексу. Як зазначалося вище, в 1948 р. Д. І. Бліфельд відкрив ранньослов'янське житло на городищі Коровель поблизу с. Шестовиця. Розкопки на пам'ятці продовжилися в 1983–1985 рр. (керівник В. П. Коваленко), в 1992 р. (Ф. Андрощук), та в 1998 р. (В. П. Коваленко, О. П. Моця та Ю. М. Ситий). У результаті цих масштабних та тривалих розкопок було розкрито понад 1000 м². Дослідження показали, що давньоруському городищу передувало невелике слов'янське селище з нечисленним населенням, яке залишило тонкий і мало насичений культурний шар. Пізніше (2015) була більш точно визначена приналежність населення пам'ятки до волинцівської культури, а період його існування – VIII–IX ст. [212, с. 155]. Сліди пожежі, що були виявлені в різних частинах поселення, вказали на його загибель в останні десятиліття IX ст., після чого на місці цього поселення виникло давньоруське городище, артефакти якого вказують на поліетнічний склад його населення, в основі якого були представники слов'янських і скандинавських

племен [422, с. 237, 245]. Історичні умови виникнення цього городища дослідники пов'язали з літописним повідомленням під 884 р. про підкорення сіверян Олегом. На їхню думку, основною функцією цього дружинного форпосту було збереження контролю над сусіднім Черніговом. Втім деякими з учасників розкопок Шестовицького комплексу в літературі висловлювалася й інша думка щодо ранньослов'янського періоду. Так, Ю. М. Ситий і В. М. Скороход висловили думку про сахновсько-волинцівську приналежність населення селища і про його добровільне залишення в середині VIII ст. внаслідок підпорядкування сіверян Хозарському каганату [532, с. 62, 64]. Також варто відзначити, що чергову пожежу на Коровельському городищі, що сталася в першій чверті XI ст., дослідники пов'язали з іншою літописною подією – протистоянням чернігівського князя Мстислава і київського князя Ярослава. Перед битвою при Листвені, вважають дослідники, Мстислав знищив всі гарнізони київського князя, включаючи Коровельське городище [212, с. 155, 158; 215, с. 55, 60, 61, 63; 532, с. 63].

З кінця першого десятиліття XXI ст. зусиллями І. С. Кедуна та О. Є. Черненко розкопки в Новгороді-Сіверському продовжилися. В 2008 р. дослідження проводилися в урочищі Городок (поблизу давньоруського дитинця), де була виявлена роменська кераміка [195]. У 2009 р. розкопки проводилися на околицях давньоруського посаду, де також була знайдена роменська кераміка [194]. У 2011, 2012 рр. дослідження зосередилися на урочищі Замкова гора (давньоруський дитинець) [193, рис. 2]. У 2014 р. на Замковій горі було відкрито кілька жител різного часу, в одному з яких була виявлена піч, влаштована в перенесеному материковому останці, яка містила фрагменти роменської і давньоруської кераміки [586]. Дослідження ще одного житла були продовжені в 2015 р., внаслідок чого тут також були знайдені залишки печі з керамікою роменського і давньоруського типів [589, с. 232, 233].

Проаналізувавши нові матеріали і результати досліджень попередників у Новгороді-Сіверському, І. С. Кедун і О. Є. Черненко висловилися проти гіпотези А. В. Григор'єва про високий рівень розвитку цієї пам'ятки в роменський час і її запустіння в період освоєння цієї території давньоруськими дружинами [109, с. 58, 199–201]. На думку дослідників (яка в загальних рисах збігається з думкою, що була висловлена А. В. Кузою [268, с. 69, 70]), в роменський період на території майбутнього давньоруського укріплення і його округи існували окремі невеликі роменські селища, злиття яких відбулося в XI ст. після включення Середнього Подесіння в адміністративну систему давньоруської держави [193; 585].

З 2012 р. О. Є. Черненко керує також розкопками в Чернігові. Дослідниця звернула увагу на той факт, що за всі роки розкопок

тут не вдалося виявити роменського культурного шару. Це викликало в неї сумніви в обґрунтованості уявлення про Чернігів як про племінний центр сіверян. Як і у випадку з Новгородом-Сіверським, О. Є. Черненко та І. С. Кедун схиляються до думки, що зростання Чернігова пов'язане з періодом початку поширення влади Рюриковичів на Лівобережне Подніпров'я [585].

З 2014 р. під керівництвом О. Є. Черненко проводяться також дослідження в Мезинському національному природному парку. Тут, на городищі Свердловськ-1, були відкриті шари юхнівської, роменської і давньоруської культур [588]. Цікаво, що в 2015 р. на тому самому городищі в котловані будівлі роменської культури були знайдені кістки домашніх (вівця, коза, свиня) і диких (заєць русак, бобер, кабан, олень, козуля) тварин [589]. Тож наявність кісток бобра вказує на те, що гризунів використовували в їжу не тільки ті сіверяни, які жили в прикордонних зі степом регіонах.

У 2013 р. були проведені обстеження деяких пам'яток на правому березі р. Снов під керівництвом О. П. Моці. На городищі у с. Петрівка були виявлені артефакти роменської культури IX–X ст. Також у тілі валу вдалося зафіксувати конструкції, споруджені в ранньому залізному віці, в часи милоградської культури, і оновлені в IX–X ст. населенням роменської культури [336].

Дослідження в Полтаві і Полтавській області. У 1997 р. у межах вивчення Більського мікрорегіону археологічна експедиція Полтавського центру охорони та дослідження пам'яток археології (ЦОДПА) приступила до стаціонарних розкопок Глинського археологічного комплексу, що складається з двох городищ (Велике і Мале) і декількох селищ-посадів. На Великому городищі було відкрито залишки лінії укріплень і жител роменського часу. На Малому городищі було відкрито роменське житло кінця X – початку XI ст. [273]. Новий етап вивчення Глинського комплексу почався в 2011 р., коли Полтавською археологічною експедицією Інституту археології НАНУ та Глинським загоном Охоронної експедиції ЦОДПА було проведено дослідження на території одного з селищ-посадів комплексу (урочище Леваднюкова гора) [432]. Матеріали розкопок цієї пам'ятки здебільшого належали до давньоруського часу, але було знайдено також невелику кількість кераміки роменського типу [326, с. 110; 433, с. 111].

Інтенсивне і тривале дослідження роменсько-давньоруського комплексу в історичному центрі Полтави почалося в 90-х рр. XX ст. під керівництвом О. Б. Супруненка, хоча його відкриття і перші дослідження належать ще до межі XIX–XX ст. [124, с. 6–8]. Численними розвідками і розкопками було відкрито безліч матеріалів, у тому числі пізньороменського періоду [124, с. 24–27, 30; 322; 503]. Перелом-

ним моментом став 2007 р., коли велика команда, що складалася з фахівців різних напрямків (у якості спеціаліста в галузі роменських старожитностей виступав Ю. О. Путоловко) під керівництвом О. Б. Супруненка, почала розкопки на 6 пунктах посаду літописної Лтави. В результаті розкопок було підтверджено існування тут життя в скіфські, роменські і давньоруські часи. З сіверянських знахідок вирізняються сліди суцільної житлової забудови на Інститутській горі [122, с. 41–45, 48–51, 60–72, 86–111], а також інші знахідки житлово-господарських споруд роменско-давньоруського часу [122, с. 86–111; 124, с. 40; 441]. Звернули на себе увагу дослідників також дві унікальні для роменських комплексів ліпні посудини з нанесеними на них зображеннями, що були інтерпретовані як свастика або птах (на одній посудині) і зигзаг або змія (на іншій) [122, с. 56–59 рис. 38].

У 2012 р. О. Б. Супруненко та Ю. О. Путоловко проводили розкопки в іншому історичному місці Полтави – на Івановій горі. Тут була відкрита житлово-господарська споруда роменської культури середини IX ст., що дозволило дослідникам поглибити хронологію сіверянських старожитностей у Полтаві до більш ранніх етапів розвитку роменської культури. Були відкриті залишки ще декількох господарських і житлових будівель, а також численні господарські ями роменського і давньоруського часу [505, с. 52–72, 133]. Знахідки значної кількості об'єктів, пов'язаних з ремеслами, дозволили зробити припущення про ремісничу спеціалізацію дослідженої ділянки [506, с. 40–49, 51, 152, 153]. Цікаві такі неординарні знахідки, як хрестоподібна сережка (належить до вотивних предметів «русько-скандинавського» кола, що свідчить про розвиток відносин між сіверянами і русами) [506, с. 127], і залишки печі зі слідами додавання зернівок жита в глину під час конструкції її склепінь (це явище дослідники пов'язали з обрядовими діями сіверян) [506, с. 29–33].

Отже, інтенсивні розкопки в старому центрі Полтави на межі XX–XXI ст. підтвердили генетичний зв'язок цього міста з сіверянським поселенням [124, с. 10]. Наявність тут великого посаду площею близько 45 га і городища вказує на важливу роль пам'ятки в роменський час. На думку дослідників, у X–XI ст. полтавська поселенська структура була ранньоміським центром, осередком економічного життя Нижньоворсклинського мікрорегіону [122, с. 6]. Співіснування рис роменської і давньоруської культур (житла і кераміка) в XI ст. свідчить, як вважають дослідники, про «тривалий процес так званого інкорпорування, а точніше, “вростання” тогочасної місцевої слов'янської спільноти до лона загальноруської матеріальної культури, розтягнутий у цьому віддаленому куточку порубіжжя Русі, фактично, на століття» [123, с. 110].

Дослідження окремих проблем археології сіверян. Крім регіоналізації, з другої половини ХХ ст. у вивченні матеріальної культури сіверян відбувається також загострення уваги на окремих її питаннях.

Так, у 50-х рр. ХХ ст. М. П. Кучера сконцентрувався на спеціальному дослідженні середньовічних городищ і оборонних укріплень. Ним були вивчені десятки пам'яток, ще сотні були відкриті під час розвідок. У 70-ті рр. ХХ ст. він підготував монографію, присвячену узагальненням накопичених знань про східнослов'янські середньовічні городища лісостепової зони, однак опублікована вона була вже після смерті автора в 1999 р. [555, с. 137, 139]. Окрім загальних питань тематики, в цій праці приділено увагу особливостям городищ окремих спільнот цього регіону. Так, характерними майже виключно для роменських городищ М. П. Кучера назвав: тип складних городищ, утворених із декількох природно ізольованих ділянок місцевості (останців, мисів і останцеподібних мисів); застосування ескарпування верхньої і нижньої частини схилів височини, на якій розташовувалося городище; влаштування земляних укріплень не по периметру майданчика городища, а у верхній частині схилів височини [279, с. 56–61]. Наявність неукріплених поселень поруч із городищами дослідник не вважав обов'язковим правилом для роменських пам'яток [279, с. 114]. З другої половини першого десятиліття ХХІ ст. проблемою узагальнення накопичених відомостей про будівельну справу сіверян займається Ю. О. Пуголовок. Щодо сіверянських оборонних споруд, він дійшов висновків, що найпоширенішими у них були невеликі городища (до 0,6 га); у плані вони найчастіше є одноструктурними, однак відомі й багатоструктурні (розташовані на декількох топографічних частинах), крім ескарпування, застосовувалося псевдоескарпування схилів та ін. [431, с. 165–193, 259–264].

Особливим інтересом з боку дослідників користувалася тема домобудівництва слов'ян. Так, у 1975 р. П. О. Раппопорт у своїй капітальній праці «Древнерусское жилище» систематизував усі накопичені археологічні матеріали про східнослов'янські оселі. Для жител VIII–X ст. він зазначив переважання напівземлянок, а як характерну особливість жител конкретно Дніпровського лісостепового Лівобережжя назвав стовпову конструкцію їх стін [446, с. 27–45, 117–121]. У 1984 р. до теми домобудівництва волинцівського та ранньороменського етапів звернулася С. П. Юренко. Вона узагальнила дані 145 досліджених на той час жител і дійшла висновку, що: найбільш архаїчним типом житла сіверян була землянка; найпоширенішим – напівземлянка, опущена в материковий ґрунт на 0,6–1,4 м; форма жител – прямокутна або квадратна; їх площа – від 6 до 30 м²; стіни жител орієнтовані кутами або сторонами по сторонах світу.

Серед характерних рис внутрішнього устрою жител С. П. Юренко зазначила наявність: господарських ям-льохів; материкових виступів (які служили, на її думку, верстаками або меблями); опалювальних споруд у вигляді печей (останцевих, глинобитних або вирізаних у підкладках) і відкритих вогнищ [633]. У першому десятилітті XXI ст. дослідженням середньовічних жител у басейні р. Сейму займалася О. М. Єнукова. Властивими для сіверянського періоду (IX–X ст.) типами конструкцій жител вона назвала однокамерні котловани, перекриті великим за розмірами зрубом, поставивши під сумнів думку про каркасну конструкцію стін жител. Наприкінці X – початку XI ст., на думку дослідниці, в традиціях домобудівництва населення Посем'я набувають поширення наземні зрубні будинки. Втім нетипові для роменської культури знахідки в цих оселях дозволили припустити про несіверянське походження їхніх мешканців [159–161]. Узагальнюючи накопичені до нашого часу археологічні дані про сіверянське домобудівництво, Ю. О. Пуголовок виділив його основні риси. Найпоширенішим типом житлових будинків сіверян, на його думку, є частково заглиблене в ґрунт житло, стіни котловану якого облицьовувалися деревом; найпоширенішим були однокамерні житла, проте зустрічаються і двокамерні; однією з особливостей розвитку сіверянського домобудівництва є поява двоярусних жител у середині X ст., що пов'язується або з виділенням соціальної верхівки, або з розпадом родоплемінного ладу і появою необхідності ефективного використання ділянки землі, закріпленої за окремою сім'єю [431, с. 193–217, 264–268; 436; 440; 441]. Аналізуючи сировинну базу сіверян, Ю. О. Пуголовок дійшов висновку, що основним матеріалом для будівництва була деревина, хоча глина, камінь і солома також використовувалися. В наборі знаряддя для обробки дерева головним інструментом була сокира – з її допомогою відбувалася заготівля деревини, її тесання та розколювання [431, с. 288–291; 434; 437]. Щодо розташування жител на сіверянських поселеннях, Ю. О. Пуголовок дійшов до висновку, що планування підкорялося певним закономірностям, які мінялися з розвитком суспільства: на ранньому етапі проводилася лінійна забудова; на наступному – лінійно-рядова; на пізньороменському етапі план розташування жител був уже близький до вуличного [431, с. 165–193, 224–239; 438]. Також дослідник висловив припущення про існування в сіверянському суспільстві табу на будівництво нових будинків на місці старих [438, с. 324].

Ще більш вузькою темою в проблематиці слов'янських жител є вивчення опалювальних споруд у них. Найпоширенішими типами опалювальних споруд жител східних слов'ян VIII–X ст. П. О. Раппопорт назвав глиняні печі і печі-кам'янки. Характерними саме для

Дніпровського лісостепового Лівобережжя він назвав печі, влаштовані в глиняному останці котловану житла. В роботі П. О. Раппопорта такі печі отримали назву «прямокутна глиняна піч» [446, с. 146, 147] завдяки своїй прямокутній формі, проте в історіографії частіше зустрічається визначення «останцева піч». Рідкісними, але присутніми в зазначеному регіоні він назвав печі, вирізані в стінках котловану, і відкриті вогнища [446, с. 146]. На поширення у сіверян опалювальних споруд, у вигляді останцевих, глинобитних або вирізаних у підкладках печей, а також відкритих вогнищ звертала увагу і С. П. Юренко [633]. Наприкінці 80-х рр. XX ст. А. Т. Сміленко звернула увагу на різноманітні стійкі форми опалювальних споруд, що відповідають різним археологічним культурам східних слов'ян. Вона провела статистичний аналіз масиву накопиченої інформації і розділила опалювальні споруди на 12 груп, визначивши для кожного «літописного племені» свій характерний тип [492, с. 106, 111]. Для сіверян це були останцева (61,2 %) та глиняна (24,6 %) печі [492, с. 106, 111, 112]. У першому десятилітті XX ст. до теми стосовно печей сіверян Посем'я звернулася О. М. Єнукова. Вона виділила такі групи печей: останцеві, останцеві в нижній частині з доповненням із глини у верхній частині, глинобитні та кам'яні. Глинобитні печі, на її думку, були особливо поширеними в XI ст. [160]. На думку Ю. О. Пуголова, така різноманітність опалювальних споруд дозволяє виділити в загальній сіверянській масі деякі локальні групи. Так, наприклад, в окрузі Брянська поширені печі-кам'янки, а на південно-східному пограниччі в парі з сіверянськими печами використовувалися характерні для хозар відкриті вогнища [431, с. 290].

Наприкінці 70-х рр. XX ст. Н. О. Школьнікова звернулася до питання аналізу і класифікації скляних прикрас Подніпров'я кінця I тисячоліття н. е. Зібрані нею дані дозволили виділити три осередки скупчення скляних прикрас, серед яких особливе місце як за кількістю знахідок, так і за їх походженням (візантійський імпорт), зайняла земля сіверян (басейни річок Десна, Сула, Ворскла, Псел і Сейм) [601, с. 97, 101–103], що ще раз підкреслило своєрідність сіверян на тлі сусідніх слов'янських спільнот. До теми диференціації комплексу прикрас сіверянських пам'яток за їхнім походженням звертався А. В. Григор'єв. Він виділив такі групи прикрас, як салтівські, фіно-угорські, придунайські та місцевого виробництва. Велика розмаїтість дунайських прикрас, характерна для раннього етапу розвитку роменської культури, вказує, на думку А. В. Григор'єва, на короткочасний, але могутній імпульс проникнення речей цього типу в Подніпров'я [99, с. 50–54].

У 80-х рр. XX ст. О. П. Моця звернувся до питання поховального обряду стародавнього населення території України. Для волинцівської

культури, на його думку, характерні трупоспалення на стороні з подальшим похованням праху в посудині на незначній глибині на ґрунтових некрополях. На роменському етапі урни з прахом спаленого небіжчика стали ховати в курганных насипах. Наприкінці I тисячоліття трупоспалення було перенесене на місце майбутнього поховання, в чому О. П. Моця бачить зміну ідеології, викликану процесом розкладання родових відносин і розпадом великих сімей на дрібні, що ускладнило проведення широкомасштабних обрядів і призвело до їхньої спрощеної форми [334, с. 57; 335; 348, с. 28]. Так само бачить розвиток похоронного обряду сіверян А. В. Григор'єв, за винятком того, що перший етап він відносить не до волинцівської, а до роменської культури [100, с. 68]. На початку IX ст., вважає А. В. Григор'єв, на сіверянській землі склалася стійка стандартизована традиція поховального обряду, пов'язана зі зникненням рис соціальної диференціації, що, на думку дослідника, може говорити про формування «ідеології, согласно которой определялось равенство людей перед смертью» [100, с. 68]. Наприкінці X – початку XI ст. провідним похоронним обрядом Дніпровського лісостепового Лівобережжя стає трупопокладення на горизонті. Зміна обряду відбулася різко і без перехідних варіантів, що, на думку А. В. Григор'єва, вказує на привнесення цього обряду ззовні і на відсутність його зв'язку з місцевими сіверянськими традиціями [100, с. 69]. Спеціальне дослідження поховальних обрядів Середнього Подесіння, в тому числі волинцівського та роменського періодів, провели в 2011 р. Є. О. Шинаков, В. Н. Гур'янов і А. А. Чубур. На їхню думку, в волинцівський час місцеве населення ховало своїх покійників у курганах за обрядом трупоспалення на стороні. Втім обробці вогнем піддавався також майбутній майданчик поховання, з метою чого на ньому влаштовувалася ритуальна огорожа круглої (літописна «крада») або квадратної («домовина») форми. Після проведення ритуалу і насипання кургану зверху на ньому влаштовувалися поминки (літописна «тризна»), а потім курган знову досипали, на що вказують уламки посудин у верхній частині насипу. На роменському етапі обряд поховання поступово спрощується: спочатку обряд спалювання переноситься на місце майбутнього кургану, потім небіжчика стали вносити в ритуальну огорожу, що вже догорала, пізніше його стали укладати на зольну підсипку, а на більш пізніх етапах померлого ховали в могильних ямах, влаштованих у зольному прошарку. Зрештою, застосування вогню зовсім зникає з поховального обряду жителів Середнього Подесіння, що дослідники пов'язали з впливом християнства [599, с. 26].

З 90-х рр. XX ст. увагу дослідників стала привертати проблема вивчення водозбірних споруд у середньовічних населених пунктах

східних слов'ян. Так, теми призначення резервуара для збору води на сіверянському городищі Новотроїцькому торкнулися О. М. Веремейчик та І. А. Готун. Грунтуючись на фактах тривалого збереження культу колодязів у слов'ян, вони припустили можливу культову роль подібних споруд і у сіверян [48], на що вказували ще в XIX ст. П. Я. Литвинова та Д. І. Багалій [287; 12, с. 89, 90]. До теми водозбірних споруд на слов'янських городищах звертався також М. П. Кучера. Зокрема, на його думку, найкращим прикладом таких споруд є водозбірна яма (10–12 м у діаметрі і 1,5 м у глибину) на сіверянському городищі у с. Зарічне на р. Ворскла. Наявність схожих резервуарів дослідник зазначив на низці інших сіверянських городищ. Їхню появу він відніс до X ст., а найбільше поширення – до XI ст. Функцією цих споруд М. П. Кучера вважав накопичення дощової і талої води для використання під час тривалих облог [278, с. 94, 98, 99]. У 2011 р. деякі підсумки попередніх досліджень водозбірних резервуарів середньовічних городищ Дніпровського лісостепового Лівобережжя підбив В. С. Жигола. На його думку, більшість сіверянських городищ із резервуарами мають давньоруські шари, але влаштування водозбірних споруд на багатьох з них належить саме до роменського періоду; городища з резервуарами були місцевими центрами, поруч з якими розташовувалися інші поселення, що не мали колодязів; резервуари розташовувалися далеко від потенційно небезпечних під час облоги зон [166, с. 49, 50]. Все це підтверджує висунуту М. П. Кучерою гіпотезу про влаштування резервуарів для забезпечення водою обложених городищ.

З початку XXI ст. дослідженнями особливостей сільського господарства і палеоетноботанікою східних слов'ян (у тому числі сіверян) займався С. А. Горбаненко. Щодо сільського господарства сіверян він зробив такі спостереження: майже половину оброблюваних ними злакових зернових культур становлять низькопродуктивні зернові (просо, ячмінь плівчастий і пшениця двозернянка); з розвитком землеробства відбувається поширення продуктивних зернових (пшениця голозерна, жито); знахідки бур'янів свідчать про тривале використання полів; озимі бур'яни – про застосування дво- або трипільної системи землеробства; деякі знахідки свідчать про використання знарядь плугового типу [84, с. 257–261]. В 2010 р. С. А. Горбаненко та Г. А. Пашкевич систематизували й узагальнили накопичені палеоботанічні матеріали слов'янських пам'яток, 14 з яких належать до волинцівсько-роменської культури. Встановлено, що переважаючим продуктом землеробства сіверян за кількістю зернівок було просо звичайне, а за загальною вагою – ячмінь плівчастий [86, с. 187–193]. У 2013 р. С. А. Горбаненком та В. В. Колодою був прове-

дений детальний аналіз особливостей сільського господарства на південному слов'яно-хозарському кордоні. Дослідники дійшли висновку, що: землеробські знаряддя праці тут мали такі самі прогресивні форми, що й на інших сіверянських територіях; серед злакових культурних рослин переважав плівчастий ячмінь; тваринництво мало високий рівень розвитку (приселище, з розвинутою кормовою базою); важливе місце в господарстві займало полювання. Порівняльний аналіз сільськогосподарських атрибутів сіверян і хозар показав переважно самостійне їх становлення з невисокою часткою впливу салтівських технологій на роменські. Тваринництво слов'янського і хозарського населення розвивалося самостійно і також, як і землеробство, було на більш високому рівні у хозар [87, с. 117–159, 161–180]. До схожих висновків, але щодо землеробства східного слов'яно-хозарського прикордоння дійшли М. В. Веретюшкіна і О. О. Балашов. На їхню думку, незважаючи на умови постійного контакту, слов'яни і хозари зберегли свої господарсько-культурні типи [51; 52, с. 206–218]. Разом з М. В. Веретюшкіною С. А. Горбаненко проводив також дослідження сільського господарства деяких сіверянських пам'яток Курської області (Шуклінський комплекс у Посем'ї). Знайдені тут відбитки голозерної пшениці і широколопасні наральники свідчать про високий рівень розвитку землеробства в цьому регіоні, а компактне розташування зернових ям – про спеціальне заготовлення зерна з метою продажу. Знайдений тут скарб дирхемів свідчить на користь такого припущення [49; 50].

Спеціальним дослідженням сіверянських монетних скарбів займалися В. В. Єнуков та В. П. Лебедев. У 2010 р. вони проаналізували вміст Волобуєвського скарбу (Курська обл.), а в 2011 спільно з В. В. Колодою – Безлюдівського скарбу (Харківська обл.). Порівнюючи отримані результати з накопиченими даними за іншими сіверянськими скарбами, дослідники дійшли висновку, що вони мають загальні риси. Переважна більшість монет цих скарбів – обрізані наслідування куфічних дирхемів, які за датуванням і ваговою нормою можна розділити на 4 групи з тенденцією до зменшення питомої ваги. Концентрація саме на землі сіверян великої кількості обрізаних наслідувань дирхемів, що володіють загальними характеристиками і загальними тенденціями зміни ваги, на думку дослідників, може вказувати на формування у сіверян внутрішньої грошової системи: «дирхеми, спеціально обрізані в кружок, послужили основою власної грошово-вагової системи, ставши еквівалентом товарів і послуг» [150; 251, с. 6–28].

Отже, у другій половині ХХ – перших десятиліттях ХХІ ст. спостерігалися регіоналізація і спеціалізація досліджень матеріальної

культури сіверян, що дозволило скласти більш детальні та різнобічні уявлення про історію цієї спільноти. Втім на фоні поступового звуження предметного поля досліджень матеріальної культури сіверян не лишалися без уваги і питання загальної інтерпретації накопиченого матеріалу з історії сіверян, а також неодноразово реінтерпретувалися ті матеріальні джерела, на основі яких складалися уявлення про хронологічні та географічні межі археологічних культур, що пов'язувалися з сіверянами.

Діяльність О. В. Сухобокова і А. В. Григор'єва з накопичення, інтерпретації та узагальнення інформації про матеріальну культуру сіверян. Естафету Д. Т. Березовця в дослідженнях сіверянських старожитностей прийняв його учень О. В. Сухобоков. У 1968 р. він очолив Лівобережний загін ранньослов'янської експедиції. Ним були досліджені десятки археологічних пам'яток, серед яких і сіверянські [259, с. 5]. Наслідки цих досліджень були відображені в дисертаційній роботі та монографії О. В. Сухобокова (1973, 1975) [521]. На сторінках цих праць автор продовжив розвиток ідей Д. Т. Березовця – він підтримав думки вчителя про генетичний зв'язок культур Лівобережжя (назвавши населення Дніпровського Лівобережжя V–VII ст. протосіверянским), а також про добровільне входження сіверян у Київську державу [259, с. 6].

У 1974 р. Лівобережний загін ранньослов'янської експедиції був реорганізований у Лівобережну слов'яно-руську експедицію під керівництвом О. В. Сухобокова. Ним були продовжені розпочаті розкопки, а також зроблені нові, що проводилися переважно в Сумській області: городище Ницаха (1974, 1986–1988), ранньороменське Опішнянське городище (1974–1975), роменско-давньоруське городище, селище і могильник біля села Кам'яне (1976–1978), поселення Волинцеве (1980–1981), ранньослов'янське поселення Засулля (1980), роменське городище Лухтовка (1983), волинцівське Битицьке городище (1985–1989), городище Монастирище (1999) та інші [259, с. 5].

Під час розкопок на археологічному комплексі у с. Ницаха було знайдено безліч різноманітних ковальських виробів роменського часу, серед яких велика кількість належить до інструментів для обробки дерева (сокири, тесла і долота), що дозволило дослідникам зробити висновок про важливе місце цього ремесла в господарстві жителів пам'ятки. Увагу дослідників привернуло також житло з двома печами: типовою для роменської (останцевою) та давньоруської (обкладеною каменем глинобитною) культур [516, с. 53–65].

Розкопки на городищі Монастирище дозволили уточнити деякі особливості конструкції оборонних споруд [528; 262, с. 161, 162], а аналіз знахідок, пов'язаних із металургійним виробництвом, дозволив

зробити висновок про проведення сіверянами серйозних геологічних розвідок у пошуках сировини, яка видобувалася в декількох кілометрах від городища [263]. Підсумки розкопок на городищі Монастирище, на думку О. В. Сухобокова, яскраво проілюстрували спадковість роменської культури від волинцівської, а також показали органічне вливання роменської культури в давньоруську [528]. Втім у пізнішій публікації, посилаючись на ті ж розкопки, він указав на малу кількість давньоруських знахідок на городищі Монастирище і наполіг на приналежності цієї пам'ятки виключно до роменської культури [512, с. 35].

Загальні результати досліджень Лівобережних ранньослов'янської та слов'яно-руської експедицій були відображені в монографії та докторській дисертації О. В. Сухобокова (1992, 1993) [511]. На матеріалі численних матеріалів О. В. Сухобоков показав спадкоємність культур цього регіону і зробив висновок про єдину «сіверянську» культуру Лівобережжя VIII – початку XI ст.

Також слід зазначити, що в 2012 р. (через 4 роки після смерті автора) вийшла друком монографія О. В. Сухобокова, присвячена історії населення Середнього Псла в X–XIII ст. на основі матеріалів розкопок городища і селища у с. Кам'яне [510]. Роменсько-давньоруський синкретизм культури населення цього комплексу, як вважав дослідник, яскраво продемонстрував хибність судження А. В. Григор'єва про войовниче протистояння і загибель сіверян під ударами давньоруських дружин [510, с. 306].

Опонентом О. В. Сухобокова в інтерпретації матеріальної культури сіверян та послідовником думок І. І. Ляпушкіна виступав у той час А. В. Григор'єв.

У 1988 р. на основі матеріалів, отриманих під час розкопок в окрузі Новгород-Сіверського, А. В. Григор'єв опублікував статтю, присвячену узагальненню знань про роменську культуру в Середньому Подесінні [102]. В ній автор виступив із критикою гіпотези Д. Т. Березовця і О. В. Сухобокова щодо інтерпретації волинцівської культури як попередниці роменської. Вказавши на нові відкриття великої кількості роменських поселень, А. В. Григор'єв спробував спростувати твердження О. В. Сухобокова про зміну топографії сіверянських поселень від неукріплених на волинцівському етапі до городищ на роменському. Інші фактори, що виділялися опонентами як критерії відмінності вказаних культур (обряд поховання, особливості керамічного виробництва тощо), дослідник вважав дуже нечисленими і недостатньо вивченими для того, щоб стати опорою для виділення двох окремих культур з однієї. Підтримавши теорію І. І. Ляпушкіна про синхронність волинцівських і роменських пам'яток,

А. В. Григор'єв запропонував зовсім відмовитися від вживання терміна «волинцівська культура», замінивши його терміном «старожитності волинцівського типу» (рос. «древности волинцевского типа») [102, с. 66–69].

На основі поширення різних типів кераміки на роменських пам'ятках А. В. Григор'єв виділив три періоди розвитку роменської культури: I – присутність на роменських пам'ятках кераміки волинцівського типу (др. пол. VIII – поч. IX ст.); II – кераміка тільки роменського типу (поч. IX – сер. X ст.); III – присутність давньоруської кераміки (сер. X – поч. XI ст.). Спираючись на стратиграфію поселення у с. Горбово, він розділив останній період на три етапи, що відповідають поступовому збільшенню частки давньоруської кераміки: I – 20 % (кін. IX – перша чверть X ст.); II – 50 % (друга і третя чверті X ст.); III – 70–80 % (остання чверть X – поч. XI ст.) [102, с. 70, 71].

Узагальнивши результати досліджень пам'яток роменської культури Середнього Подесіння, А. В. Григор'єв окреслив деякі деталі картини розвитку історії сіверян у цьому регіоні. На його думку, на ранньому етапі розвитку сіверянські поселення концентрувалися в нижній течії Десни, зачіпаючи її середню течію лише в місці впадіння в неї р. Сейм. На другому етапі відбувається повільне заселення сіверянами територій вгору за течією Десни. Третій етап характеризувався припливом сіверянського населення в Середнє Подесіння, що було викликано завоюванням руськими князями нижньої течії річки. Зростання частки давньоруської кераміки на сіверянських пам'ятках середньої течії Десни, на думку дослідника, відображає етапи підкорення цієї території руськими князями [102, с. 71–74].

В іншій своїй публікації А. В. Григор'єв піддав критиці гіпотезу Д. Т. Березовця і О. В. Сухобокова щодо походження прикрас з деяких сіверянських скарбів. Заперечуючи думку опонентів про походження виробів з місцевого волинцівського ремісничого центру, він наставляє на тому, що прикраси потрапили на сіверянську землю з Подунав'я під час міграції слов'ян звідти в Подніпров'я [99, с. 51–53]. Динаміка розвитку комплексу прикрас сіверян, на його думку, свідчить про: одночасну появу на роменських пам'ятках численної кількості речей дунайського походження (міграція сіверян із Подунав'я); швидку втрату складних способів у виробництві прикрас і перехід на їх спрощене виробництво (пристосування до нової сировинної бази); поширення прикрас давньоруського типу; зникнення сіверянських традицій у виробництві прикрас на власне сіверянських землях та їхню появу в землях радимичів і в'ятичів (спорідненість культур або міграція частини сіверян на північ) [99, с. 53, 54].

У 1991, 1994 рр. А. В. Григор'єв працював над узагальнюючою монографією з історії сіверян, у якій він знову звернувся до методу розгляду археологічних матеріалів у їхній динаміці, що, за словами самого автора, «позволяет рассматривать роменскую культуру не как статическое явление, а как развивающуюся, постоянно совершенствующуюся систему» [109, с. 161]. Ця монографія була опублікована лише в 2000 р. [109]. У ній автор звернувся до питань періодизації роменської культури і розвитку її основних рис, а також спробував реконструювати історію сіверян у VIII – першій половині XI ст. Ця публікація демонструє деякі зміни в уявленнях А. В. Григор'єва про періодизацію роменської культури. Він виділив новий «архаїчний» період (пер. пол. VII – сер. VIII ст.), що був поставлений ним перед періодом «старожитностей волинцівського типу» (сер. VIII – поч. IX ст.), слідом за яким, на його думку, настав період «чистих» роменських старожитностей (IX ст.). Таким чином, дослідник уже не вважав волинцівські пам'ятки синхронними роменській культурі слідами одного з локальних сіверянських племен. Тепер він розглядав їх як етап розвитку роменської культури. Завершальний період розвитку цієї культури, який автор раніше пов'язував із впливом матеріалів давньоруського типу, також отримав розвиток у зазначеній публікації і тепер складався з двох етапів. Перший з них характеризувався появою нової конструкції опалювальних споруд в оселях сіверян (пер. пол. X ст.), а другий – розповсюдженням давньоруських матеріалів (др. пол. X – пер. пол. XI ст.) [109, с. 13–51].

Відзначимо, що одним із лейтмотивів зазначеної монографії А. В. Григор'єва стала думка автора про зміну першості, що в справі відтворення історії сіверян перейшла від відомостей літописів до даних археології [109, с. 224]. Дійсно, час написання зазначеної монографії припав на період появи великої кількості спеціалізованих публікацій із різних аспектів археології сіверян, що поглибило знання про цю спільноту.

Поглиблення уявлень про географічні та хронологічні рамки «сіверянських» археологічних культур. У другій половині XX ст., під час численних відкриттів нових пам'яток на території сіверян, а також поглиблення знань про вже відомі пам'ятки, сталася значна трансформація уявлень про волинцівську і роменську археологічні культури.

Значні зміни відбулися в уявленнях про географічні межі волинцівської культури. Ще в 1956 р. В. А. Падіним були відкриті волинцівські старожитності на поселенні в урочищі Макча (Брянська обл.). Матеріали цих розкопок, що були опубліковані в 1969 р., дозволили відсунути кордон поширення пам'яток

волинцівської культури значно північніше, ніж це уявлялося раніше [349, с. 218]. Наприкінці 70-х рр. XX ст. під час розвідок в окрузі Києва Р. С. Орлов відкрив кераміку волинцівського типу на поселенні біля с. Ходосівка, що дозволило перемістити західні кордони поширення волинцівської культури за межі Дніпровського Лівобережжя [345]. Дослідженням цієї пам'ятки в подальшому займалася В. О. Петрашенко [354]. Вона також займалася розкопками городища Монастир'юк і на поселеннях біля сіл Григорівка та Бучак, де були відкриті шари волинцівської культури [216; 353; 354, с. 32]. З початку 80-х рр. XX ст. почалися багаторічні дослідження Н. С. Абашиної на Обухівському археологічному комплексі на правому березі Дніпра, де також були відкриті шари волинцівської культури [1–3].

У 80-х рр. XX ст. волинцівська культура стала предметом інтересу С. П. Юренко [631; 632; 634; 635]. У 1985 р. на основі аналізу керамічного комплексу дослідниця датувала волинцівські старожитності VII–VIII ст. і виділила три періоди їхнього розвитку: 1) середина VII ст.; 2) межа VII–VIII – початок VIII ст.; 3) друга половина VIII ст. [631, с. 122–124]. Однак варто зазначити, що в доповіді на міжнародному конгресі археологів-славістів, що проходив у тому ж році (хоча матеріали були опубліковані в 1988 р. і могли бути відредаговані вже після виступу і обговорення), і спираючись на ті самі джерела, дослідниця висловила інший погляд на датування. Тут ранній горизонт волинцівської культури датується кінцем VI – початком VII ст.; середній – другою половиною VII – межею VII–VIII ст.; пізній – до середини VIII ст. [634, с. 248].

У той час ще досить широку підтримку мала думка І. І. Ляпушкіна про волинцівські старожитності як локальний варіант роменської культури. С. П. Юренко ж відстоювала позицію Д. Т. Березовця, відповідно до якої волинцівські старожитності мають всі ознаки, що відповідають визначенню «археологічна культура», а це дає підстави розглядати їх як самостійне явище. Безперечною дослідниця вважає і спадкоємність роменської культури від волинцівської, яку вона вважала слов'янською, але ускладненою інокультурними впливами і субстратними проявами [634, с. 249, 250].

З другої половини 80-х рр. XX ст. проблемою волинцівської культури почала займатися О. О. Щеглова [66; 342; 620–625 та інші]. У 1986 р. нею була запропонована періодизація волинцівських старожитностей, заснована на розвитку керамічного комплексу. Вона включає в себе 4 етапи: 1) кераміка з пенківськими і колочинськими рисами; 2) поява гончарної лощеної кераміки і низького посуду (сирниці і миски); 3) власне волинцівська кераміка; 4) кераміка з рисами роменської культури [623, с. 20–21]. Тож визначені цією дослідницею характерні риси першого і останнього етапів підтвердити

гіпотези Д. Т. Березовця та О. В. Сухобокова про генетичний зв'язок роменської культури як із волинцівською, так і з її попередницею.

У 1999 р. накопичений матеріал волинцівських старожитностей підштовхнув О. В. Сухобокова знову повернутися до цієї теми. Він повторив свою думку про місцеве походження волинцівців і їхній генетичний зв'язок з роменцями, а також назвав часи існування цих спільнот етапами формування єдиної волинцівсько-роменської культури, хронологічні рамки якої він обмежив кінцем VII – першою половиною XI ст. (волинцівський етап: кін. VII – сер. VIII ст.; роменський – др. пол. VIII – середина XI ст.). Генезис своєрідних рис волинцівського етапу О. В. Сухобоков пов'язував з іноетнічним імпульсом, сліди якого простежувалися вже на попередньому, пеньківському періоді [513, с. 34, 35].

А. В. Григор'єв також розглядав сіверянські старожитності як єдину археологічну культуру, однак він не погодився з запропонованими О. В. Сухобоковим хронологічними рамками і періодизацією цієї культури. За А. В. Григор'євим, з першої половини VII по середину VIII ст. тривав «архаїчний» період розвитку роменської культури, слідом за ним почався період «старожитностей волинцівського типу», які були поширені в середині VIII – на початку IX ст. [109, с. 13–51]. У 1993, 1996–1999 рр. А. В. Григор'єв займався дослідженнями пам'яток в'ятичів у басейні р. Упа (Тульська обл.). Зокрема, ним (спільно з В. П. Гриценко) було вивчено поселення у с. Торхово, де були знайдені «старожитності волинцівського типу». Стратиграфічні спостереження на пам'ятці дозволили визначити час її існування IX – початком X ст., що дало А. В. Григор'єву підстави для висунення нової верхньої хронологічної межі існування волинцівських старожитностей. На його думку, певні трагічні події, що відбулися в X ст. у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, призвели до занепаду «волинцівців» і міграції частини з них на землі Хозарського каганату, де вони продовжували існувати з X по XI ст. [103]. Цю ж думку А. В. Григор'єв повторив у 2005 р. у монографії, присвяченій в'ятичам Оксько-Донського межиріччя [110, с. 169].

До проблеми хронології волинцівської культури звертався також В. В. Приймак. У 1994 р. він переглянув ті джерела, на які спиралася у своїх побудовах О. О. Щеглова, підкріпивши їх новими даними, і дійшов висновку, що волинцівські пам'ятки слід датувати VIII – початком IX ст. [426, с. 6–9]. На початку XXI ст. він передатував також матеріали, на які спиралася С. П. Юренко (VIII–IX ст.) і дійшов висновку про датування волинцівської культури замість початку VIII – початком IX ст. [425, с. 441], а потім звужив датування до другої чверті (або третини) VIII – межі VIII–IX ст. [428, с. 45]. Відзначимо, що,

підбиваючи підсумки історіографічного огляду розвитку знань про волинцівську культуру в 2012 р., Я. В. Володарець-Урбанович та Ю. О. Пуголовк визнали найбільш переконливим датування волинцівської культури VIII – початком IX ст. [65, с. 124].

Отже, інтерпретація культури ранніх сіверян неодноразово зазнавала змін з часу свого відкриття Д. Т. Березовцем і до цього часу лишається доволі дискусійною темою. Але і уявлення про подальший, багато більш вивчений етап історії сіверян також було піддано ґрунтовній критиці. Так, з початку другої половини XX ст. А. М. Москаленко займалася дослідженнями в Подонні, а отримані нею на пам'ятках борщевського типу матеріали показали їхню своєрідність на загальному тлі культури, яка тоді ще носила назву роменсько-борщевської [332]. У зв'язку з цим виникло питання про невідповідність усталеної назви цієї культури [521, с. 144, 146, 152]. Остаточню цю думку була оформлена А. М. Москаленко в 1981 р. [331]. Підбивши підсумки багаторічних розкопок у Подонні, дослідниця дійшла висновку, що культура цього регіону має свої особливі риси і не може бути однозначно ідентифікована з жодним з літописних племен [331, с. 144]. На її думку, поняття «роменсько-борщевська культура» більше не мала права на існування, оскільки охоплювала риси, властиві не тільки сіверянам, але й радимичам, в'ятичам і донським слов'янам [331, с. 144–148]. Введений А. М. Москаленко термін «донські слов'яни» був підхоплений її послідовниками. Зокрема, цей термін був використаний її учнем А. З. Вінніковим у публікації зробленого ним аналізу борщевської кераміки, де автор указав на загальну схожість кераміки донських слов'ян з іншими слов'янськими регіонами, але, разом з тим, і на наявність характерних рис, сформованих взаємодією слов'янського населення (що мігрувало сюди), і представників салтівської культури [56]. Однак, незважаючи на те, що питання здавалося вирішеним, термін «роменсько-борщевська культура» продовжував використовуватися. Зокрема, через 11 років після оприлюднення зазначеної думки А. М. Москаленко, О. В. Сухобоков відзначав широке вживання цього терміна [511, с. 36], який іноді зустрічається і в наш час.

Тож, підбиваючи підсумки огляду розвитку вивчення матеріальної культури сіверян у другій половині XX – перших десятиліттях XXI ст., можна дійти висновків, що на цьому етапі дослідження мали більш вузький характер (предметно і географічно), ніж на попередньому. Зосередження уваги на окремих регіонах (у першу чергу на тих, що мало досліджувалися до середини XX ст.) дозволило накреслити більш детальну картину життя на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі в ранньому середньовіччі та виявити локальні відмінності культури, що вважається сіверянською. Спеціальне вивчення

окремих груп матеріальних джерел з історії сіверян відкрило нові подробиці сіверянської спільноти. Втім не зникла і суперечливість в інтерпретації деяких джерел, а також «сіверянських» культур загалом, що, в першу чергу, виявилось в продовженні протидіючих історіографічних традицій, які були започатковані на попередньому етапі Д. Т. Березовцем та І. І. Ляпушкіним і підтримані на цьому етапі О. В. Сухобоковим та А. В. Григор'євим.

Отже, поступовий перехід першості від писемних до речових типів джерел у складанні нарративу історії сіверян дійсно розширив та поглибив уявлення про цю спільноту. Однак, незважаючи на великі надії, що покладалися на точність і неупередженість археології, інтерпретація речових джерел виявилася не менш залежною від особистості дослідника і його приналежності до тієї чи іншої історіографічної традиції, а також не менш вразливою і потребуючою постійних ревізій та уточнень, як і інтерпретація писемних джерел.

Розпочавшись у XIX ст., процес складання уявлень про матеріальну культуру пройшов багато етапів свого розвитку. Його можна розділити на два основні періоди: 1) XIX – перша чверть XX ст.; 2) з другої чверті XX ст. до нашого часу. В кожному з цих періодів виділяються окремі етапи.

Перший період можна назвати підготовчим, оскільки він характеризувався початком пошуку і накопичення знань про слов'ян Дніпровського лісостепоного Лівобережжя без чіткого уявлення про характерні риси їхньої матеріальної культури. В ньому можна виділити два етапи. Особливістю першого (до 70–80-х рр. XIX ст.) є залучення до процесу археологічних досліджень здебільшого аматорів. Другий етап співвідноситься з розквітом археологічної науки в країні, проведенням археологічних з'їздів, розробкою методів археологічних досліджень. Утім, незважаючи на великі надії археологів цього періоду щодо подолання залежності від писемних джерел, вони все ще продовжували залишатися фундаментом для більшості творів з історії слов'ян та багато в чому визначали трактування речових джерел.

Другий період характеризувався виділенням волинцівської та роменської археологічних культур і, як результат, свідомим вивченням сіверянських старожитностей. Визначити чіткі хронологічні межі цього періоду досить важко, оскільки його початок пов'язаний із виділенням характерних рис роменської (роменсько-борщевської) культури, що сталося протягом другої чверті XX ст., але здебільшого завдяки матеріалам розкопок, що були здійснені в першій чверті XX ст. Тому, на наш погляд, нижньою межею другого періоду слід вважати 1925 р., коли були опубліковані результати досліджень М. О. Макаренка на пам'ятках біля м. Ромни, що стали головним

поштовхом виділення роменської культури. Верхню межу другого періоду слід умовно обмежити нашим часом, оскільки дослідження тривають, у зв'язку з чим масив речових джерел з історії сіверян продовжує зростати, а його інтерпретації – розвиватися.

У другому періоді виділяються три етапи, що мають дещо розмиті хронологічні рамки і подекуди накладаються один на одного. Перший етап (1925 – сер. XX ст.) характеризувався виділенням «сіверянських» археологічних культур. Головна відмінність другого етапу (40-ві–70-ті рр. XX ст.) – масштабна експедиційна діяльність, якою було охоплене все Лівобережжя Дніпра – виявилася незадовго до Другої світової війни, але повною мірою розгорнулася після її закінчення. Цей етап пов'язаний з діяльністю дослідників, які багато в чому визначили вектор розвитку історіографії історії сіверян: І. І. Ляпушкіна, Д. Т. Березовця, О. В. Сухобокова, А. В. Григор'єва та інших. Якщо на першому етапі «сіверянські» археологічні культури були виділені, то другий етап дав масу матеріалу для більш точного визначення їхніх характеристик. Верхню межу цього етапу можна умовно позначити кінцем третьої – початком останньої чверті XX ст., однак віддуння цих масштабних досліджень продовжувалися і в подальший час у вигляді публікацій, заснованих на накопичених у цей період матеріалах, та продовженні досліджень на деяких еталонних пам'ятках, що були початі раніше. Третій етап (друга половина XX – перші десятиліття XXI ст.) пов'язаний із загасанням масштабних експедицій та поступовим розвитком вивчення мікрорегіонів і поглибленням спеціалізації досліджень. На цьому етапі увага археологів зосередилася на окремих географічних областях, здебільшого тих, яким не дісталася належної уваги на попередніх етапах. Особливо активно вивчалися Посем'я і слов'яно-хозарське прикордоння. На цьому етапі вдалося виявити деякі локальні особливості роменської культури і відокремити її від борщевської, а також дати більш детальну характеристику волинцівської культури.

На тлі запропонованої періодизації можна також виділити певні відрізки, що відповідають змінам в інтерпретаціях археологічних джерел. Так, перший період повністю збігається з «некритичним» залученням речових джерел до наративу з історії сіверян; з другої чверті по 80-ті рр. XX ст. триває інтерпретація роменсько-борщевських пам'яток як сіверянських; з середини 50-х рр. XX ст. починається залучення волинцівських пам'яток до джерельної бази з історії сіверян (та існування двох традицій їх інтерпретації); в 80-х рр. борщевська культура була визнана несіверянською і з цього часу починається етап трактування як сіверянських лише волинцівської та роменської культур.

Шлях, подоланий археологією сіверянських пам'яток у другий період (1925 р. – наш час) – це не тільки час становлення уявлень про

головні риси археологічних культур, а й поступова трансформація оцінки сіверянських старожитностей в історіографії. На самому початку зазначеного періоду, описуючи розкопки городища Монастирище, М. О. Макаренко зазначив, що відкриті ним матеріали підтверджують поширену думку про примітивність культури сіверян [312, с. 22]. Розкопки І. І. Ляпушкіна спочатку теж давали йому підстави називати пам'ятки роменсько-борщевської культури неясковими [302, с. 28], проте пізніше він відмовився від своєї переконаності в примітивності культури сіверян [293, с. 170]. Подальші ж відкриття великої кількості пам'яток і поглиблення спеціальних знань про різні аспекти побуту сіверян дали можливість переконатися у високому рівні розвитку цієї спільноти.

Порівнюючи свідоцтва речових джерел з тими, що відображені в писемних джерелах, можна зробити кілька спостережень і висновків:

1. Стосовно згадок сіверян в античних джерелах і гіпотез щодо їхньої атрибуції безпосередньо до сіверян або їхніх предків матеріальні джерела не дають чіткої відповіді. Незважаючи на датування «сіверянських» культур (волинцівської і роменської) VII–X ст., щодо витоків цих культур у дослідників сформувався різні думки, в тому числі й такі, які визнають спорідненість сіверян зазначеного періоду з більш ранніми культурами, що лишає широке поле для інтерпретувань відповідних джерел і конструювання за їхньою допомогою історичних творів.

2. Гіпотеза про дунайське походження сіверян, пов'язана зі згадуванням «цвірян» і «церіван» у «Баварському географі» і «северів» у Феофана Сповідника, знаходить підтвердження в деяких варіантах інтерпретації сіверянської матеріальної культури. Однак існує й інша точка зору, відповідно до якої виникнення цієї культури відбулося на місцевій підоснові.

3. Верифікація за археологічними джерелами повідомлення хозарського правителя Йосифа про підданство С-в-р (гіпотетично сіверян) Хозарському каганату в середині X ст. стикається з низкою проблем. Перша з них – проблема атрибуції салтівської культури до Хозарського каганату. Ця держава була поліетнічною і навіть після втрати прямого контролю над землями сіверян останні могли зберігати контакти з прикордонними племенами (носіями салтівської культури) і ще довго залишатися реципієнтами хозарських культурних впливів. Друга проблема – спірність сіверянської політичної єдності. Археологічні дослідження показали культурні відмінності деяких мікрорегіонів сіверянської землі, що, в першу чергу, виявлялося у ступені розповсюдження впливів сусідніх культур. Наприклад, якщо хозарський вплив у нижньому Подесінні досить швидко змінюється

давньоруським, то у віддалених регіонах сіверянської землі воно загасає набагато пізніше. Отже, археологічні дані не суперечать, але і не підтверджують гіпотези про продовження політичної залежності деяких сіверянських регіонів від хозарів у середині X ст.

4. Територія, яку займали сіверяни за ПВД (по Десні, Сейму і Сулі), набагато менша за ту, що витікає з ототожнення цієї спільноти з волинцівсько-роменською археологічною культурою. Втім, як показав досвід (відділення борщевської культури або гіпотези про належність Переяславщини та Чернігівщини до полян), наявність локальних відмінностей цієї культури може в майбутньому призвести до суттєвих змін в уявленнях про територіальні межі сіверян та навіть повернути їх до літописної формули, на що вказував О. К. Зайцев ще в 1975 р. [170, с. 63, комм. № 35].

5. Зазначення літописцем вживання слов'янами-язичниками «нечистої» їжі («адуще все нечисто»), під якою, вочевидь, слід розуміти гризунів («хоmekы и сусоль»), до певної міри підтверджується рідкісними знахідками кісток бобра і байбака на сіверянських поселеннях. Однак основною їжею сіверян все ж були продукти землеробства, скотарства і рибальства.

6. Літописний фрагмент про язичницький поховальний обряд слов'ян ще в ХІХ ст. був прив'язаний дослідниками саме до сіверян, оскільки вони спалювали померлих на стороні («склад грамаду дровь велию, полагаху мрътвеца и съжигаху»), а потім збирали прах у поховальну урну («и посемь собравше кости вложаху в судину малу») і ховали в земляних насипах («и в курганы ссыпаху»). Ця інформація підтверджувалася археологією і в результаті подальших досліджень, але на набагато більшій території, ніж зазначено в літописі.

7. Поховання в курганах Чернігівщини, що довгий час вважалися сіверянськими і порівнювалися з поховальним обрядом, що був описаний в «Звіті...» Фадлана, поступово стали трактуватися археологами як норманські.

8. Повідомлення літописця про похід Олега на сіверян у 884 р. відбивається археологічно у вигляді слідів пожеж на багатьох городищах цього часу.

Отже, долучення до наукового обігу археологічних джерел і поступове поповнення їхнього масиву дозволили значно поглибити знання про історію сіверян і уявлення про їхню культуру і побут. Ця наука дозволила зазирнути в ті аспекти життя населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя, які не були відображені в писемних джерелах. Завдяки археології культура сіверян виявилася набагато більш розвиненою, а їхні територіальні межі ширшими, ніж це було представлено укладачами літописів.

ВИСНОВКИ

З того часу як історична думка торкнулася теми минулого сіверян, в літературі було зроблено чимало зусиль скласти уявлення про цю спільноту і її історію. Тому історіографія цієї проблематики складається зараз із величезної кількості творів, які належать дослідникам різних галузей, що має дозволити побачити культуру та побут сіверян під різними кутами зору. Але різноманітність висловлених в літературі думок стосовно історії сіверян, а тим паче наявність великої кількості взаємовиключних поглядів на неї, заплутує читача і ускладнює для нових дослідників шлях до подальшого розвитку знань про минуле сіверян. Тож для того щоб краще розібратися в ситуації, що склалася в історіографії, в цій роботі було проаналізовано накопичений масив джерел та літератури з історії сіверян. Для цього були класифіковані і згруповані за певними ознаками історіографічні джерела; в них були виявлені такі, що сформували чи продовжили певні історіографічні традиції; виявлені деякі закономірності формування таких історіографічних традицій; встановлена періодизація використання історичних джерел (час залучення та вилучення тих чи інших джерел з обігу в конкретній проблемно-тематичній історіографії); продемонстрована наявність великої кількості варіантів інтерпретацій тієї інформації, яку несуть у собі джерела, що й надало можливість виникнення численних конструкцій історії сіверян.

Підбиваючи підсумки проведеної роботи, можна дійти наступних висновків:

1. Уточнення наявних у джерелознавстві історичної науки визначень терміна «історіографічне джерело» та пристосування їх саме до проблемно-тематичних історіографічних досліджень дозволило запропонувати ефективні підходи до класифікації масиву історіографічних джерел з історії сіверян: за предметним принципом; за відношенням предмета історіографічного дослідження до предмета досліджуваного твору; за рівнем спеціалізації; за інтенціональністю. Це дозволило розділити історіографічні джерела на групи та розглядати їх окремо, застосовуючи до них відповідні підходи і методи. Завдяки

цьому були виділені історіографічні джерела, що являють собою узагальнюючі твори з історії сіверян; спеціалізовані дослідження, що вплинули на загальний образ сіверян в історіографії; спеціалізовані дослідження, що, навпаки, – стали об'єктом впливу з боку узагальнюючих творів; історіографічні джерела, що містять інтерпретації окремих типів джерел з історії сіверян (писемні та речові).

2. Визначення та групування інтенцій головних історіографічних джерел з історії сіверян дозволило виявити тенденції розвитку історіографії цієї проблематики і визначити характерні історіографічні традиції в ній. Дві найпомітніші та найпоследовніші з них стосуються питань легітимації права на спадкоємність від архаїчних слов'янських спільнот. Перша традиція базується на твердженні про утворення «руської» спільноти за часів Київської Русі та про право на спадщину цієї культури за князівською династичною лінією (вона започаткована ще в літописах та протягом століть зазнала деяких змін). Прихильники другої традиції відстоюють тезу про стародавність слов'янської ідентичності на теренах України, а також прямиий последовний зв'язок сучасних українців з архаїчними суспільствами, що населяли цю територію в далекому минулому. Серед інших історіографічних традицій, які частково є складовими частинами згаданих вище традицій, слід зазначити «устародавнювання», протиставлення інформаційного потенціалу речових і писемних джерел, ототожнення русів і сіверян та дві протилежні традиції трактування джерел щодо залучення сіверян до Київської Русі (насильне або добровільне).

3. Визначення часу залучення історичних джерел до історіографії історії сіверян дало можливість зрозуміти, на основі якої джерельної бази могли вибудовуватися наративи в той чи інший час.

Джерела, які лежали в основі ПВД, лишаються невідомими, тому цей твір отримав статус одночасно джерела та історичного оповідання. Цей наратив повторювався майже без змін до початку ХІХ ст. Протягом ХІХ ст. джерельна база з історії сіверян зазнала значного розширення – до неї були включені майже всі писемні пам'ятки, відомі сучасній історіографії з цієї проблематики. Лише декілька писемних джерел, що, втім, не мали значного впливу на формування образу сіверян в історіографії, були залучені в ХХ ст. Процес накопичення речових джерел з історії сіверян та залучення їх до історіографії включав два основні періоди: перший (ХІХ – перша чверть ХХ ст.) характеризувався початком накопичення археологічної інформації про сіверян та її інтерпретації без чіткого уявлення про характерні риси матеріальної культури досліджуваної спільноти; другий період (друга чверть ХХ ст. – наш час) характеризується усвідомленим вивченням «сіверянських» пам'яток, що було пов'язано з виділенням волинців-

ської і роменської археологічних культур. У цих періодах можна також виділити певні відрізки часу, що відповідають змінам в інтерпретаціях речових джерел чи археологічних культур взагалі. Так, перший період повністю збігається з «некритичним» залученням речових джерел до творів з історії сіверян; з другої чверті по 80-ті рр. XX ст. триває інтерпретація роменсько-борщевських пам'яток як сіверянських; з середини 50-х рр. XX ст. починається залучення волинцівських пам'яток до джерельної бази з історії сіверян (та існування двох традицій їх інтерпретації: як окремої культури та як локального варіанту роменської); в 80-х рр. XX ст. борщевська культура була визнана не сіверянською і її пам'ятки почали поступово вилучатися з використання в складанні наративів історії цієї спільноти; в цей же час волинцівські пам'ятки почали більш впевнено класифікуватися як культура, що передувала роменській (тобто як ранні сіверяни).

Отже, хронологічно «задіяність» джерельного масиву в історіографії історії сіверян умовно ділиться на два основні етапи, що характеризувалися верховенством типів джерел – спочатку писемних, а потім речових. Широким кордоном, що умовно розділяє ці етапи, є час становлення археологічних знань з історії сіверян (з останньої чверті XIX ст. до другої чверті XX ст.).

Звертає на себе увагу також розрив між джерелознавством та історіописанням. Наприклад, висловлена в 1932 р. думка про недовіру до документів колекції А. С. Фірковича на довгий час виключила «докладну редакцію листа царя Йосифа» з наукового обігу, незважаючи на наявність протилежної і доволі обґрунтованої думки. Такі приклади присутні й у трактуванні речових джерел. Наприклад, незважаючи на обґрунтовану ще в 80-х рр. XX ст. істотну різницю між роменською та борщевською культурами та приналежність останньої не до сіверян, а до іншого, невідомого літописцям слов'янського племені, роменсько-борщевська археологічна культура продовжувала протягом десятиліть позиціонуватися в історіографії як «сіверянська». В цьому, на нашу думку, проявилася головна проблема взаємодії дослідників з історичним джерелом – сприйняття критики та інтерпретації джерела як лінійного процесу, що має початок та кінець. Важливим є також фактор орієнтації на магістральні узагальнюючі публікації та залишення без уваги думок, висловлених у спеціалізованих або не широко відомих творах. Насправді, інтерпретація джерела не може мати фінальної, остаточної форми, адже інформація введеного в науковий обіг джерела не залишається фіксованою, а продовжує постійно розвиватися та реінтерпретуватися, і цей процес ніколи не завершиться, оскільки залежить від багатьох факторів, що постійно змінюються.

4. В розвитку інтерпретацій інформації історичних джерел в історіографії історії сіверян більшою мірою схильними до змін були трактування тієї інформації, що стосувалася територіальних кордонів сіверян, уявлення про рівень їхнього розвитку, форму соціальної організації, стосунки з сусідами та умови входження до Київської держави. Так, територія сіверян, що визначалася літописцями як «по Десні, Сейму і Сулі», завдяки археологічним дослідженням була значно розширена в декілька етапів, що було пов'язано з розвитком уявлень про «сіверянські» археологічні культури. Неодноразово змінювалося в історіографії уявлення про рівень розвитку сіверян та про те, що вони являли собою в соціально-політичному сенсі (з'явившись в історіографії як невелике плем'я з родовими відносинами, сіверяни в результаті трансформувалися в поліетнічний племінний союз чи навіть в протодержаву). Трактування стосунків сіверян із сусідами та умов їхнього входження до Київської держави поступово змінювалися, що було пов'язано як з накопиченням матеріалів, так і зі змінами поглядів на відносини слов'ян з хозарами, сіверян із полянами, та на роль сіверян у виникненні Київської Русі. Ці мікросуви у поглядах на окремі питання справили значний вплив на формування загального образу сіверян в історіографії.

Таким чином, аналіз джерельного та історіографічного масивів з історії сіверян показав наявність декількох історіографічних традицій, дві найпомітніші й найпоширеніші з яких багато в чому конкурують та суперечать одна іншій. Існування в історіографії історії сіверян великої кількості взаємовиключних поглядів на одні й ті ж питання можливе через велику варіативності інтерпретацій інформації історичних джерел. Сприйняття дослідниками минулого як лінійного закономірного розвитку, що може бути остаточно реконструйованим завдяки «правильним» інтерпретаціям джерел, приводить або до прийняття ними точки зору однієї з існуючих історіографічних традицій, або до створення нової гіпотези (потенційно нової історіографічної традиції). Така ситуація може призвести до гальмування розвитку історичної думки, оскільки кожна зі сторін логічна і послідовна, бо вибудовує свої наративи з певних (логічних і заснованих на досвіді) варіантів інтерпретацій джерел, а тому кожна сторона вважає себе правою, а протилежну – помилковою. В той же час постійне оновлення «досвіду» (виникнення нових джерел чи нових інтерпретацій відомих джерел) приводить до необхідності постійно переглядати та переосмислювати бачення феноменів історії сіверян та, відповідно, заново переписувати наратив їхнього минулого. Розкладання ж конструкції історії сіверян на складові частини і відношення до них як до динамічних форм, що постійно змінюються

та реінтерпретуються, може відкрити шлях до вільного та відносно неупередженого подальшого розвитку уявлень про сіверян.

Як перспектива подальшого розвитку історіографії історії сіверян бачиться здійснення ширшого співробітництва в міждисциплінарній дослідницькій площині. Це, до певної міри, не лише дозволило б поєднати напрацювання представників різних галузей знань, але й накреслити міждисциплінарну програму майбутніх досліджень. Вочевидь, потрібні також подальші історіографічні розвідки, оскільки саме таким чином можна визначити різновиди явної та прихованої інтенціональності в попередніх наукових працях, надати новим дослідникам чіткі характеристики певних історіографічних традицій, які неодмінно стають основою тих чи інших наукових студій.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашина Н. С. Обухів. *Енциклопедія Історії України*. Т. 7: Мі-О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2010. С. 513, 514.
2. Абашина Н. С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стутні. *Археологія*. 1986. № 53. С. 72–87.
3. Абашина Н. С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів-2. *Археологія давніх слов'ян : дослідження і матеріали*. Київ, 2004. С. 277–300.
4. Агафонова Н. В. Прочитання топонімів «Сіверщина» та «Чернігів» в контексті парадигми «пічонаги і половці-автохтони». *Сіверщина в історії України*. Київ ; Глухів, 2016. № 9. С. 143–147.
5. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). Москва : Наука, 1969. 324 с.
6. Алексеева Т. И. Сравнительная краниологическая характеристика славянских групп средневековья на территории, населенной русскими. *Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным*. Москва, 1965. С. 248–255.
7. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1973. 330 с.
8. Античная география. Книга для чтения / сост. М. С. Боднарский. Москва : Географгиз, 1953. 374 с.
9. Арістов В. До питання про «хронологічну симетрію» Повісті временних літ. *RUTHENICA : щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ, 2012. Т. 11. С. 162–165.
10. Артамонов М. И. История хазар. Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 522 с.
11. Археологическая карта России. Ч. 1: Курская область / под ред. Ю. А. Краснова ; авт.-сост. А. В. Кашкин. Москва : Ин-т археологии РАН. 1998. 304 с.
12. Багалей Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. Киев : Унив. тип. (И. И. Завадского), 1882. 310 с.
13. Багалей Д. И. Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии. *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* Москва, 1905. Т. 1. С. 1–92, разд. паг.

14. Багалея Д. И. Памяти Ю. И. Морозова. *Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии*. Харьков, 1901. С. 1–4.
15. Багалея Д. И. Предисловие к Археологической карте. *Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* Москва, 1905. Т. 1. С. I–IV.
16. Багновская Н. М. О происхождении этнонима «севера». *Сборники конференций НИЦ Социосфера*. 2014. № 59. С. 6–11.
17. Багновская Н. М. Северская земля: этнодинамика населения в VIII–XVIII в. : монография. Москва : ИНФРА-М, 2016. 214 с.
18. Багновская Н. М. Этнодинамика населения Северной земли. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. Т. 1. № 2. С. 7–10.
19. Багновская Н. М. Роль северюков в формировании восточно-славянских этносов. *Кубанские исторические чтения : материалы III Всерос. с междунар. участием науч.-практ. конф.* (Краснодар, 20 июня 2012 г.). Краснодар, 2012. С. 64–68.
20. Багновская Н. М. Северская земля: историко-этническое формирование и развитие населения в VIII–XVIII вв. : дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Рос. экон. академия им. Г. В. Плеханова. Москва, 2002. 291 с.
21. Башилов В. А., Куза А. В. Стратиграфические исследования на Большом Горнальском городище. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Москва, 1977. Вып. 150. С. 17–23.
22. Беляев И. Д. Рассказы из русской истории. Москва : Унив. тип., 1861. Кн. 1. 396 с.
23. Беляев И. Д. Русские земли до прибытия князя Рюрика в Новгород. *Временник Имп. о-ва истории древностей российских*. Москва, 1850. Т. 8. С. 1–102.
24. Березовець Д. Т. Харівський скарб. *Археологія*. 1952. № 6. С. 109–119.
25. Березовець Д. Т. Археологические памятники летописных северян. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Киев, 1953. Вып. 2. С. 25–26.
26. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949–1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1955. Т. 5. С. 49–66.
27. Березовець Д. Т. Новые раскопки в с. Волынцево. *Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг.* Киев, 1967. Т. 1. С. 167–169.
28. Березовець Д. Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ин-т археологии АН СССР. Москва, 1969. 35 с.
29. Березовець Д. Т. До питання про літописних северян. *Археологія*. Київ, 1953. Т. 8. С. 28–44.
30. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3. С. 242–250.
31. Бліфельд Д. І. Дослідження в с. Шестовицях. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3. С. 123–131.
32. Бліфельд Д. І. Древньоруський могильник в Чернігові. *Археологія*. Київ, 1965. Т. 18. С. 105–138.

33. Богданов А. П. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии. *Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Антропологическая выставка.* 1879. № 3. С. 360–361.
34. Богданов А. П. Курганные жители Северянской земли в Черниговской губернии (доклад 31 июля 1879 г.). *Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии.* 1879. Т. 25, ч. 1. С. 350–361.
35. Богданов А. П. Курганные черепа области древних северян. Суджанское длинноголовое население по р. Пслу. *Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. Антропологическая выставка.* 1878. № 2. С. 182–190.
36. Богдашина Е. Н. Позитивизм в исторической науке на Украине (60-е гг. XIX – 20-е гг. XX вв.). Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 588 с.
37. Богдашина О. М. Д. І. Багалій у сучасній українській історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки / ХНУ імені В. Н. Каразіна ; [редкол. : Чорний Д. М. (відп. ред.) та ін.].* Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 25. С. 98–107.
38. Богдашина О. М. Пізній романтизм vs ранній позитивізм: особливості сприйняття новітніх ідей М. І. Костомаровим (1860-ті – 1880-ті рр.). *Харківський історіографічний збірник.* Харків, 2017. Вип. 17. С. 4–15.
39. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні: сучасні образи класичної моделі історіюписання. *Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіюписання: матеріали круглого столу* (Харків, 29 листоп. 2016 р.) / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2016. С. 5–13.
40. Богдашина О. М. Роль В. Б. Антоновича у формуванні та поширенні української національної ідеї у Російській імперії. *Дриновський збірник.* Софія – Харків : Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова, 2018. Т. 11. С. 213–220.
41. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій. *Український історичний журнал.* 2008. № 1. С. 88–112.
42. Бородин О. Р. «Космография» Равеннского Анонима (К вопросу о ее месте в истории географической науки). *Византийский временник.* Москва, 1982. Т. 43. С. 54–63.
43. Бородин Л. И. АХІОМАТА MINORA: Памяти Виталия Васильевича Подгаецкого. *Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер».* 2005 (апрель). № 33. С. 221–225.
44. Ващенко В. В. М. Грушевський: економія життя як модель історіографії. *Україна модерна.* 2005. Ч. 9. С. 125–151.
45. Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2002. 408 с.

46. Ващенко В. В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетровськ, 2009. 41 с.
47. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. Москва, 1991. VIII стр., 1370 стб. (Репринт V-го изд. 1899 г.).
48. Веремейчик О. М., Готун І. А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях. *Археологія*. 1995. № 4. С. 82–94.
49. Веретюшкина М. В., Горбаненко С. А. Материалы по земледелию из Горнали (по результатам 2013 г.). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре* : сб. ст. и материалов / ред.-сост. А. И. Раздорский. Курск, 2015. С. 82–89.
50. Веретюшкина М. В., Горбаненко С. А. Земледелие населения Посемья в X в. (на примере археологического комплекса у д. Шуклинка). *Древности Днепроовского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой)* : сб. науч. тр. Курск, 2012. Вып. 4 : Материалы и исследования по археологии Днепроовского Левобережья. С. 209–219.
51. Веретюшкина М. В. К вопросу о контактах населения Северной земли и Хазарии (на примере находок наконечников пахотных орудий). *Ученые записки* : электрон. науч. журн. Курск. гос. ун-та. 2010. № 4 (16). URL : <http://scientific-notes.ru/pdf/017-04.pdf>. (дата обращения: 07.10.2017).
52. Веретюшкина М. В., Балашов А. А. Контакты северян и населения Хазарии (по материалам земледелия). *Дивногорский сборник : труды музея-заповедника «Дивногорье»* / под ред. А. З. Винникова. Воронеж, 2016. Вып. 6. С. 206–220.
53. Вилкул Т. Л. Повесть временных лет и хронограф. *Palaeoslavica*. 2007. Vol. XV, № 2. P. 56–116.
54. Вілкул Т. «В лѣто 6360. Поча ся прозывают руская земля». Початкові статті повісті временних літ та новгородського літопису. *Княжа доба: історія і культура*. 2014. Вип. 8. С. 73–104.
55. Вілкул Т. Л. Текстологія Повісті временних літ: Контрольні тексти. Книга Буття у Промові Філософа. *Україна у Центрально-східній Європі*. Київ, 2011. Вип. 11. С. 269–283.
56. Винников А. З. Керамика донских славян конца I тысячелетия н. э. *Советская археология*. 1982. № 3. С. 165–180.
57. Вовк О. Б. Історіографічне джерело. *Історіографічний словник* / за ред. С. І. Посохова. Харків, 2004. С. 90–92.
58. Вовк О. Б. Терминологические проблемы историографии: историографический факт и историографический источник. *Категоріальний апарат історичної науки*. Харківський історіографічний збірник. Харків : НМЦ СД, 2000. Вип. 4. С. 51–52.
59. Воеводский М. В. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. 1948. Вып. 20. С. 36–44.

60. Воеводский М. В. Деснинская археологическая экспедиция 1940 г. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. 1946. Вып. 13. С. 89–94.
61. Воеводский М. В. Городища Верхней Десны. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. 1949. Вып. 24. С. 67–77.
62. Воеводський М. Городища Десни (дослідження Деснянської експедиції 1945–1946 рр.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1949. Т. 1. С. 105–111.
63. Волин И. С. О разнотипности историографических источников. *Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки*. Калинин, 1980. С. 122–123.
64. Володарець-Урбанович Я. В. Проблема функціонування гончарних осередків VII–IX ст. басейну Дніпра. *Від венедів до Русі* : зб. наук. пр. на пошану д-ра іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття / Ін-т археології НАН України. Київ ; Харків, 2014. С. 325–338.
65. Володарець-Урбанович Я. В., Путоловок Ю. О. До історії вивчення волинцевських старожитностей. *Археологія*. 2012. № 4. С. 122–131.
66. Гавритухин И. О., Щеглова О. А. Хронология начальных фаз памятников волянцевского круга. *Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, 1996. С. 133–136.
67. Галкина Е. С. Кочевая периферия восточных славян и Древней Руси: этносоциальные процессы и политогенез : дис. д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2006. 641 с.
68. Гаркави А. Хазарские письма: (По рукописям Императорской публичной библиотеки). *Еврейская библиотека: историко-литературный сборник*. Санкт-Петербург, 1879. Т. 7. С. 143–165.
69. Гаркави А. Я., Страк Г. М. О коллекции восточных рукописей А. С. Фирковича, находящихся в Чуфут-Кале. *Журнал М-ва народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1875. Март. Ч. 178 : Современная летопись. С. 5–49.
70. Гвозденко К. С. Церемония княжеской интронизации на Руси в домонгольский период. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2009. № 1 (35). С. 17–35.
71. Гишпиус А. А. К проблеме редакций Повести временных лет. I. *Славяноведение*. 2007. № 5. С. 20–44.
72. Гишпиус А. А. К проблеме редакций Повести временных лет. II. *Славяноведение*. 2008. № 2. С. 3–24.
73. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. Москва ; Иерусалим : Гешарим, 1997. 240 с.
74. Голотвин А. Н. Д. Я. Самоквасов и изучение славяно-русских древностей. Воронеж : Научная книга, 2014. 196 с.
75. Голотвин А. Н. Д. Я. Самоквасов и развитие славяно-русской археологии. *Вестник Воронеж. гос. ун-та. Серия : Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2007. № 2, ч. 2. С. 173–178.

76. Голубовский П. История Северской земли до половины XIV столетия. Киев : В унив. тип. И. И. Завадского, 1881. 203 с.
77. Гончаров В. К. Розкопки древнього Любеча. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3. С. 132–138.
78. Горбаненко С. А. До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. *Археологія*. 2003. № 2. С. 113–122.
79. Горбаненко С. А. Земледелие и животноводство славян Левобережья Днепра во второй половине тысячелетия нашей эры. *Интеграция археологических и этнографических исследований*. Новосибирск ; Омск, 2008. С. 213–217.
80. Горбаненко С. А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве. *Археологія*. 2005. № 1. С. 75–81.
81. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. Київ : Академперіодика, 2007. 198 с.
82. Горбаненко С. А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. *Археологія*. 2006. № 3. С. 73–79.
83. Горбаненко С. А. Зернове господарство сіверян. *Археологія*. 2014. № 1. С. 113–123.
84. Горбаненко С. А. Зерновое хозяйство северян. *Revista Arheologică*. 2013. Serie nouă. Vol. IX, № 2. P. 256–272.
85. Горбаненко С. А. Материалы к карте культурных растений волынцевско-роменского периода. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2001. № 1. С. 38–41.
86. Горбаненко С. А. Пашкевич Г. О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.). Київ : Академперіодика, 2010. 316 с.: 30 табл., 117 рис.
87. Горбаненко С. А., Колода В. В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі / Ін-т археології НАН України. Київ, 2013. 236 с.
88. Горбаненко С. А., Колода В. В., Пашкевич Г. О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори. *Археологія*. 2009. № 3. С. 82–92.
89. Горбаненко С. А., Путоловк Ю. О. Про один маловідомий культ у сіверян. *In Slavonia terra*. Київ, 2016. Вип. 1. С. 207–228.
90. Городецкий Е. Н. О многозначности понятий «историографический факт» и «историографический источник». *Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки*. Калинин, 1980. С. 118–121.
91. Городцов В. А. Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда, Харьковской губернии. *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* Москва, 1905. Т. 1. С. 226–340, разд. паг., табл.
92. Городцов В. А. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда. *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* Москва : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1905. Т. 1. С. 110–144., разд. паг.
93. Горский А. А. Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства. *Древнейшие государства Восточной Европы : материалы исследования*. 1995 год. Москва, 1997. С. 271–283.

94. Горский А. А. Русь: От славянского Расселения до Московского царства. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 390 с.
95. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепрового Левобережья. Ленинград : Наука; Ленинград. отд-ние., 1981. 136 с.
96. Гравере Р. У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов. *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва, 1999. С. 205–219.
97. Гравере Р. У. Одонтология восточнославянских народов. *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва, 1999. С. 80–94.
98. Григорьев А. В. Население междуречья Днепра и Дона в VIII – первой половине XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2010 год. Предпосылки и пути образования Древнерусского государства. Москва, 2012. С. 94–127.
99. Григорьев А. В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры. *Проблемы археологии Южной Руси : материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*, Чернигов, 26–28 сент. 1988 г. Киев, 1990. С. 50–56.
100. Григорьев А. В. Некоторые тенденции в развитии погребального обряда северян VIII – нач. XI вв. *Проблемы археологии Сумщины : тез. докл. обл. науч.-практ. конф.*, (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 68–69.
101. Григорьев А. В. О границе Руси и Северы в Подесенье. *Слов'яни і Русь у науковій стадиції Д. Я. Самоквасова*. Чернігів, 1993. С. 98–99.
102. Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв. : сб. науч. тр.* Киев, 1988. С. 65–74.
103. Григорьев А. В. О финальном этапе вольтинцевских древностей. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. : зб. наук. праць*. Київ, 2004. С. 23–25.
104. Григорьев А. В. Поселение у села Горбово. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. 1983. Вып. 175. С. 67–73.
105. Григорьев А. В. Раскоп X на городище «Замок» г. Новгород-Северского. *Міста Давньої Русі : зб. наук. пр. пам'яті А. В. Кузи*. Київ, 2014. С. 398–403.
106. Григорьев А. В. Раскопки славянских памятников в Тульской области. *Археологические открытия 1999 года*. Москва, 2000. С. 76–77.
107. Григорьев А. В. Сарачев И. Г. О времени гибели роменской культуры. *Труды VI Междунар. конгресса славянской археологии*. 1999. Т. 5. С. 341–353.
108. Григорьев А. В. Северяне. *Большая российская энциклопедия*. Т. 29. Москва, 2015, С. 657.
109. Григорьев А. В. Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула : Гриф и К°, 2000. 263 с.
110. Григорьев А. В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тыс. н. э. Тула : Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2005. 207 с.

111. Григорьев А. В. Укрепления городища у с. Горбово. *Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів, 1992. С. 40–44.
112. Григорьев А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции. *Археологические открытия 1984 г.* Москва, 1986. С. 229–230.
113. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : [навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.]. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
114. Грушевський М. С. Історія України-руси : в 11 т. 12 кн. Т. 1 / гол. ред. П. С. Сохань. Київ : Наук. думка, 1991. 736 с.
115. Данилевич В. Е. Донецкое и Хорошево городища. *Сборник Харьк. ист.-филол. о-ва*. 1902. Т. 13. С. 227–229.
116. Данилевич В. Е. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии. *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* Москва, 1905. Т. 1. С. 374–384, разд. паг.
117. Данилевский И. Н. Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов. Москва : Аспект-Пресс, 2004. 383 с.
118. Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948. 389 с.
119. Державин Н. С. История Болгарии. Т. 1 : Происхождение болгарского народа и образование первого Болгарского государства на Балканском полуострове. Москва : Изд-во АН СССР, 1945. 257 с.
120. Дмитриуков А. Городища и курганы, находящиеся в Суджанском и Рыльском уездах. *Вестник Имп. геогр. о-ва*. Ч. 11 : Географические известия и смеси. Санкт-Петербург, 1854. С. 26–37.
121. Довженко В. Й. Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3. С. 251–270.
122. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко, В. В. Шерстюк. Київ ; Полтава, 2009. Ч. 1. 140 с.
123. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, К. М. Мироненко та ін. Полтава, 2009. Ч. 2. 132 с.: іл., 6 кол. вкл.
124. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк. Київ ; Полтава, 2008. 136 с.
125. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра. I. Археологическая карта. II. Погребальные обряды. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 76 с., табл., рис., карты. (Археология СССР. Свод археологических источников / под общ. ред. Б. А. Рыбакова).
126. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. Т. 1 : Античные источники / сост. А. В. Подосинов ; под ред. Т. Н. Джаксон,

И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 352 с.

127. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. Т. 2 : Византийские источники / сост. М. В. Бибиков ; под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 384 с.

128. Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия. Т. 3 : Восточные источники / сост. части I Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова ; части II – В. Я. Петрухин ; под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 264 с.

129. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. Т. 4 : Западноевропейские источники / сост. А. В. Назаренко ; под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 512 с.

130. Дьяченко А. Г. Древнерусский город на р. Корень. *Материалы международной научно-практической конференции «Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура»*. Белгород, 1998. С. 19–22.

131. Дьяченко А. Г. Городище Крапивное – город-крепость на юго-восточном пограничье Руси. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі : Матеріали Міжнар. польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.)*. Київ ; Чернігів, 2012. С. 102–105.

132. Дьяченко А. Г. Исследования славянских памятников в бассейне Северского Донца. *Археологические открытия 1977 года*. Москва, 1978. С. 322–323.

133. Дьяченко А. Г. К проекту охранной зоны Первого Крапивенского городища IX–XIII вв. *Белгородская область: прошлое, настоящее и будущее : материалы обл. науч.-практ. конф. (г. Белгород, 22 декабря 2010 г.)*. Белгород, 2011. Ч. 1. С. 156–160.

134. Дьяченко А. Г. Древнерусский город Хотмысль в верховьях Ворсклы (вторая половина XII – середина XIII вв.). *Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного укр. археолога проф. Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища : зб. наук. пр. і матеріалів конф. / відп. ред. О. Б. Супруненко*. Київ ; Полтава, 2016. С. 188–199.

135. Дьяченко А. Г. Культурная динамика и хронология роменского поселения на Хотмыжском городище. *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья : (материалы науч. конф.)*. Воронеж, 2008. С. 80–85.

136. Дьяченко А. Г. Новые исследования Донецкого городища. *Археологические открытия 1978 года*. Москва, 1979. С. 329–330.

137. Дьяченко А. Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX – начале X вв. *Археология славянского*

юго-востока : [материалы к Межвуз. науч. конф.] / Воронеж. пед. ин-т. Воронеж, 1991. С. 37–43.

138. Дьяченко А. Г. Памятники раннего железного века и эпохи средневековья в лесостепном междуречье Ворсклы и среднего Дона. *Русский сборник*. Брянск, 2016. С. 54–73.

139. Дьяченко А. Г. Славянские памятники VIII – середины XIII вв. в бассейне Северского Донца : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1983. 23 с.

140. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Київ : Наук. думка, 1965. 129 с.

141. Д'яченко Олександр Григорович. *Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2012 рр.)*. Харків, 2012. С. 95–97.

142. Дьяченко А. Г. Хотомыжское городище. *Археологические исследования в центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке* : тез. и докл. II Межвуз. науч. конф. (Белгород, февр. 1990 г.) / отв. ред. А. Г. Дьяченко. Белгород, 1990. С. 28–30.

143. Дяченко В. Д. Антропологічний склад населення Києва і його околиці у середньовіччя (XI–XIII ст.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.* Київ, 1993. С. 151–167.

144. Дяченко В. Д., Покас П. М., Сухобоков О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев, 1984. С. 4–26.

145. Дяченко В. Д., Покас П. М. Антропологические материалы из могильника у с. Каменное. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Київ, 2016. С. 311–334.

146. Дяченко О. Г. Городище Коробові Хутори і його місце серед ранньосередньовічних пам'яток басейну Сіверського Дінця. *Вісник Харк. ун-ту*. 1979. № 182, вип. 2. С. 97–105.

147. Дяченко О. Г. Ранньослов'янське поселення VIII–X ст. на городищі поблизу с. Водяне. *Вісник Харк. ун-ту*. 1980. № 201 : Історія. Вип. 12. С. 86–93: мап.

148. Енуков В. В. Славяне до Рюриковичей : монографія. Курск : Учитель, 2005. 350 с. (Курский край: научно-популярная серия: в 20 т., т. 3).

149. Енуков В. В., Енукова О. Н. Исследования Горнальского археологического комплекса в 2012–2013 гг. *Міста Давньої Русі* : зб. наук. праць пам'яті А. В. Кузи. Київ, 2014. С. 169–180.

150. Енуков В. В., Лебедев В. П. Волобуевский клад куфических дирхемов X в. из Курского Посемья. *Российская археология*. 2010. № 1. С. 94–103.

151. Енуков В. В. К вопросу о «больших» селищах роменской культуры. *Археология восточноевропейской лесостепи* : материалы II Междунар. науч. конф. (Воронеж, 18–20 декабря 2015 г.). Воронеж, 2016. С. 287–291.

152. Енуков В. В. Роменское население Посемья в древнерусское время. *Запад – Россия – Восток: Археология. История. Философия. Юриспруденция*. 2012. № 2. С. 1–24.
153. Енуков В. В., Енукова О. Н. Жилище северянина-костореза из Каменного. *Ученые записки* : электрон. науч. журн. Курск. гос. ун-та. 2014. № 1 (29). Ч. 1. URL: <http://scientific-notes.ru/pdf/034-001.pdf> (дата обращения: 20.09.2017).
154. Енуков В. В., Енукова О. Н. Исследования Горнальского археологического комплекса в 2012–2013 гг. *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре* : сб. ст. и материалов / Курск. гос. ун-т. Курск, 2015. С. 62–81.
155. Енуков В. В., Енукова О. Н. О домостроительстве донских славян (по материалам городища Титчиха). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства* : материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968). Санкт-Петербург, 2012. С. 140–147.
156. Енуков В. В., Енукова О. Н. Оборонительные сооружения славян Посемья (по материалам Ратского городища). *Археология и история Юго-востока Древней Руси* : материалы науч. конф. Воронеж, 1993. С. 47–50.
157. Енуков В. В., Енукова О. Н. Домостроительные традиции населения Животинного городища. *Винников А. З. Юго-восточная окраина славянского мира в VIII – нач. XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж)*. Воронеж, 2014. Прил. 4. С. 368–379.
158. Енуков В. В., Енукова О. Н. Северская земля на путях становления Руси. *Начало Русской государственности в IX веке и её возрождение в первой четверти XVII века* : материалы Междунар. науч. конф. 25–27 ноября 2012 года. Брянск, 2012. С. 23–32.
159. Енукова О. Н. Домостроительство населения Сейма и Псла в IX–XIII вв. Курск : Изд-во Курск. гос. ун-та, 2007. 220 с. (Труды НИИ археологии юго-востока Руси Курского гос. ун-та, вып. 1).
160. Енукова О. Н. История домостроительства населения междуречья Сейма и Псла в IX–XIII вв. : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Курск, 2006. 399 с.
161. Енукова О. Н. К вопросу о реконструкции роменского жилья (на материалах постройки Липинского городища). *Днепро-донское междуречье в эпоху раннего средневековья*. Воронеж, 2005. С. 46–53.
162. *Енциклопедія історії України* : в 5 т. Т. 1 : А–В. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук, думка, 2003. 688 с., іл.
163. Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1948. 127 с.
164. Жарнов Ю. Э. Животные в погребальном обряде курганов периода становления древнерусского государства. *Советская археология*. 1991. № 2. С. 76–89.

165. Жебелев С. А. Введение в археологию. Петроград : Наука и школа, 1923. Ч. 1 : История археологического знания. 199 с.
166. Жигола В. С. Середньовічні городища Дніпровського Лівобережжя із залишками водозбірних споруд. *Археологія*. 2011. № 3. С. 43–52.
167. Житецкий И. А. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки). *Киевская старина*. 1883. Т. 6. С. 1–29; 399–452.
168. Жих М. И. Заметки о раннеславянской этнонимии (Славяне в Среднем Поволжье в I тыс. н.э.). *Исторический формат*. 2015. № 4. С. 129–150.
169. Завитневич В. Существовало ли славянское племя Суличи? *Труды VII Археологического съезда в Ярославле 1887*. Москва, 1890. Т. 1. С. 98–103.
170. Зайцев А. К. Черниговское княжество. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* Москва, 1975. С. 57–117.
171. Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты. Москва : Высшая школа, 1987. 160 с.
172. Златарски В. История на Българската държава през средните векове. София : Захарий Стоянов; Св. Климент Охридский, 2007. Т. 1. Първо Българско царство. Ч. 1. Епоха на хунобългарското надмощие. 485 с.
173. Иванов В. В., Топоров В. Н. О древних славянских этнонимах (Основные проблемы и перспективы). *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси* : сб. науч. тр. Киев, 1980. С. 11–45.
174. Ишполитов Г. М. Историографический факт и исторический источник как категории исторической науки: непростая диалектика. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2013. Т. 15. № 1. С. 184–195.
175. Ишполитов Г. М. Классификация источников в проблемно-тематических историографических исследованиях и некоторые подходы к их анализу. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2011. Т. 13, № 3. С. 502–505.
176. Историки Курского края : биографический словарь / сост., отв. ред. С. П. Щавелёв. Курск : Изд-во Курского гос. мед. ун-та, 2009. 468 с.
177. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 1 : Краткий обзор, епархии и монастыри / Филарет (Гумилевский). Москва : Тип. В. Готье, 1852. 236 с.
178. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 2 : Уезды Харьковский и Валковский / Филарет (Гумилевский). Москва : Тип. В. Готье, 1857. 602 стб.
179. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 3 : Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский / Филарет (Гумилевский). Москва : Тип. В. Готье, 1857. 604 стб.
180. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 4 : Чугуевские округа военного поселения, уезды – Змиевской и Волчанский / Филарет (Гумилевский). Харьков : Унив. тип., 1857. 462 стб.

181. История Болгарии : в 2 т. / под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Балеева. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т. 1. 575 с.
182. Калинина Т. М. Термин «люди дома» («ахл ал-байт») у Ибн Фадлана по отношению к обществу русов. *Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исследования. 1992–1993 годы.* Москва, 1995. С. 134–139.
183. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. / под ред. А. Н. Сахарова. Москва : Наука, 1991. Т. 2–3. 832 с.
184. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. / под ред. А. Н. Сахарова. Москва : Наука, 1989. Т. 1. 640 с.
185. Кашкин А. В., Узянов А. А. Обследование бассейна р. Сейм. *Археологические открытия 1981.* Москва, 1983. С. 60.
186. Кашкин А. В., Узянов А. А. Путивльское и Курское Посемье в IX–XIII вв. (Сравнительная характеристика по археологическим данным). «Слово о полку Игореве» и Путивльщина : тез. докл. и сообщ. областной историко-краевед. науч. конф., посвящ. 800-летию «Слова о полку Игореве». Путивль, 1987. С. 15–16.
187. Кашкин А. В. 10 лет работы Центрально-Чернозёмного отряда. *Краткие сообщения Института археологии.* Москва, 1993. № 210. С. 69–77.
188. Кашкин А. В. Разведки по рекам Десна, Ипуть и Сейм. *Археологические открытия 1984 г.* Москва, 1986. С. 53–54.
189. Кашкин А. В. Разведки по Сейму от Курска до Курчатова. *Археологические открытия 1982 г.* Москва, 1984. С. 58.
190. Кашкин А. В. Разведки по Сейму, Пслу, Рати. *Археологические открытия 1979 г.* Москва, 1980. С. 54–55.
191. Кашкин А. В., Куза А. В., Узянов А. А. Работы Суджанского отряда. *Археологические открытия 1973 г.* Москва, 1974. С. 54–55.
192. Кашкин А. В., Узянов А. А. Масловский комплекс памятников роменской культуры на среднем Сейме. *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми та перспективи : тези доп. та повідом. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю роменського краєзн. музею (листоп. 1990 р.).* Суми ; Ромни, 1990. С. 68–69.
193. Кедун І. С., Черненко О. Є. До питання про початковий період історії Новгород-Сіверського. *Археологія і давня історія України.* 2013. Вип. 11. С 82–89.
194. Кедун І. С. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ, 2010. С. 187.
195. Кедун І. С. Розкопки в м. Новгород-Сіверський у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* Київ, 2009. С. 104.
196. Кириченко М. И. Общность функций древнерусских городов с топонимом «Переяславль». *Актуальні проблеми вітчизняної історії. Збірник наукових праць.* Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. Вип. 14. С. 16–23.
197. Кириченко М. І. Етнізм «сіверяни» в письмових джерелах IX століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.*

Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2018. № 27. С. 6–11.

198. Кириченко М. Розвиток уявлень про соціальну організацію сіверян в історіографії. *Матеріали XXXVI Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство в системі історичного знання» (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька)*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 48–53.

199. Кириченко М. Savrica и Sorices Певтингеровой карты и их интерпретация как северян в историографии. *IV Міждисциплінарні гуманітарні читання : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., (28 жовтня 2015 р.) / Ін-т історії України НАН України*. Київ, 2015. С. 11–13.

200. Кириченко М. Антропологические исследования в историографии истории северян. *Емінак : наук. щоквартальник*. 2018. № 3 (23) (липень-вересень). Т. 1. С. 113–117.

201. Кириченко М. Племенной союз северян в рукописях Каирской генизы. *Scriptorium nostrum : електрон. іст. журнал / гол. ред. В. Андреев*. Херсон, 2018. Вип. 1 (10). С. 235–245.

202. Кириченко М. Славянский племенной союз северян в античных источниках. *Науковий вісник Миколаїв. нац. ун-ту імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : зб. наук. пр. / за ред. М. Шитюка*. 2018. № 1 (45), (червень). С. 95–101.

203. Кириченко М. Форми передачі етноніму «сіверяни» в літописах. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2017. Vol. 3. Iss. 3. P. 60–71.

204. Кириченко М. И. Место «старейших» северянских городов в христианизации Руси. *Актуальні питання богослов'я та історії Церкви (до 1900-річчя преставлення св. ап. і єв. Іоанна Богослова) : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (5 жовтня 2017 р., м. Харків)*. Харків, 2017. С. 107–109.

205. Кириченко М. И. Повесть временных лет как источник по истории северян. *Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ, 2016. Вип. 104 (1). С. 8–11.

206. Кириченко М. И. Повесть временных лет как источник по истории северян. *Каразінські читання (історичні науки) : тез. доп. 69-ї Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 29 квітня 2016 р.) / ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2016. С. 31–32.

207. Кириченко М. И. Северяне в датированной части Повести временных лет. *Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ, 2016. Вип. 106 (3). С. 22–25.

208. Кириченко М. И. Северяне в еврейско-хазарской переписке: проблемы историографии. *Сіверщина в історії України : зб. наук. пр.* Київ ; Глухів, 2016. Вип. 9. С. 140–143.

209. Кириченко М. И. Северяне в недатированной части Повести временных лет. *Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич*. Київ, 2016. Вип. 105 (2). С. 12–15.

210. Кобычев В. П. В поисках прародины славян. Москва : Наука, 1973. 168 с.
211. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков : Изд-во ХГУ им. А. М. Горького, 1956. 349 с.
212. Коваленко В., Скороход В. Городище Коровель. *Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область*. Вип. 1: Чернігівський район / упоряд. Е. Ілляшенко, О. Коваленко, А. Подкур, О. Потапенко, С. Пустовіт. Чернігів, 2015. С. 155–158.
213. Коваленко В. П. Орлов Р. С. Работы Новгород-Северской экспедиции. *Археологические открытия 1979 г.* Москва, 1980. С. 282–283.
214. Коваленко В. П. Чернигово-северская земля и введение христианства. *Проблемы археологии Сулицыны* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 84–85.
215. Коваленко В. П., Моця А. П., Сытый Ю. М. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. *Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів, 2003. С. 51–83.
216. Козюба В. К. До 60-річчя Валентини Олексіївни Петрашенко. *Археологія*. 2011. № 1. С. 133–138.
217. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1932. XXXVIII, 134, 4 табл.
218. Колода В. В. Взаимовлияние северянской и алано-болгарской керамической традиций конца I тысячелетия в Днепровском лесостепном Левобережье. *Славяно-русские древности Днепровского Левобережья*. Курск, 2008. С. 106–112.
219. Колода В. В. Влияние хазаро-арабо-византийских отношений на контакты славян Руси с населением Хазарии. *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время*. Ростов-на-Дону, 2009. С. 232–240.
220. Колода В. В. Гончарная керамика волинцевской культуры: Историческая судьба ранних северян и их межэтнические контакты. *Дивногорский археологический сборник : труды музея-заповедника «Дивногорье»*. Воронеж, 2009. Вип. 1: Археология. С. 164–178.
221. Колода В. В. Дослідження 2012 р. на городищі Мохнач. *Археологічні дослідження в Україні в 2012 р.* Київ ; Луцьк, 2013. С. 338–339.
222. Колода В. В. Ещё один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине. *Археологічні дослідження в Україні 2002–2003 рр.* Київ, 2004. Вип. 6. С. 169–171.
223. Колода В. В. Жилища роменского городища Водяное. *Проблемы истории и археологии Украины* : материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9–10 ноября, 2012 г.). Харьков, 2012. С. 68–69.
224. Колода В. В. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач. *Верхнедонский археологический сборник*. Липецк, 2010. Вип. 5. С. 149–163.

225. Колода В. В. Житла роменського городища Водяне. *Археологія*. 2015. № 4. С. 46–61.
226. Колода В. В. Контакты северян и населения Хазарии в верхнем течении Северского Донца (аспекты взаимовлияния и последствия). *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э.* : материалы к V Междунар. археол. конф. (25–28 ноября 2013 г., Самара). Самара, 2013. С. 32–36.
227. Колода В. В. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце этнокультурный аспект. *Поволжская археология*. 2015. № 4 (14). С. 54–91.
228. Колода В. В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца). *Черноземная лесостепь – контактная зона. Проблемы археологии и истории*. Белгород, 2001. С. 53–59.
229. Колода В. В. О проявлении этнического синкретизма в среде лесостепного салтовского населения (на примере материалов раскопа-4 селища Коробовы Хутора). *Древности 2006–2008* : харьков. ист.-археол. ежегодник. Харьков, 2008. С. 125–136.
230. Колода В. В. Работы 2003 г. на городище Коробовы Хутора и в его округе. *Археологічні дослідження в Україні 2002–2003 рр.* Київ, 2004. Вип. 6. С. 167–169.
231. Колода В. В. Работы 2004 г. на городище и селище Коробовы Хутора. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Київ ; Запоріжжя, 2005. Вип. 7. С. 171–173.
232. Колода В. В. Развитие слов'яно-хазарських стосунків на Дніпровському лівобережжі. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство*. Харків, 2005. Ч. 5. С. 14–36.
233. Колода В. В. Славяно-кочевнические отношения сквозь призму планиграфии городищ контактной зоны Днепра – Северского Донца (возможности пространственно-временного анализа). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі* : матеріали Міжнар. польового семінару, присвяч. 100-літтю від дня народж. В. Й. Довженка (Чернігів; Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). Київ ; Чернігів, 2012. С. 171–178.
234. Колода В. В. Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Донця. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2005. № 1–2. С. 72–81.
235. Колода В. В. Техника создания славянских оборонительных линий на городище Мохнач как отражение межэтнических контактов в раннем средневековье. *Древности Юга России : Памяти А. Г. Атавина*. Москва, 2008. С. 311–323.
236. Колода В. В. Южная линия обороны городища в с. Мохнач (к проблеме славяно-хазарских отношений). *Проблемы источниковедения всеобщей истории*. Белгород, 2002. Ч. 1. С. 109–120.

237. Колода В. В., Горбаненко С. А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині. *Археологія*. 2004. № 3. С. 68–77.

238. Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство населения славяно-хазарской контактной зоны (на примере городища Водяное). *Дивногорский сборник*. 2012. Вып. 3. С. 163–176.

239. Колода В. В., Колода Т. А. Керамика раннеславянского времени городища Водяное на Харьковщине. *Stratum plus*. 2005–2009. № 5. С. 249–264.

240. Колода В. В., Фоменко Г. Н. Остеологические материалы из славянских жилищ на городище Мохнач. *Материалы V Междунар. науч. конф. (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.)*. Харьков, 2004. С. 82–84.

241. Колода В. В. Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований. *Проблемы истории и археологии Украины : материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рожд. акад. В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 окт. 2008 г.)*. Харьков, 2008. С. 75–76.

242. Колода В. В. Гончарная керамика вольтинцевской культуры как отражение межэтнических контактов и исторической судьбы ранних северян. *Восточнославянский мир Днепро-донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья : материалы науч. конф.* Воронеж, 2008. С. 90–92.

243. Колода В. В. Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине. *Археологічні дослідження в Україні 2002–2003*. Вип. 6. Київ, 2004. С. 169–171.

244. Колода В. В. Житло з жертвеником на Мохначанському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2001. № 1. С. 42–46.

245. Колода В. В. Исследование Мохначанского городища. *Археологічні дослідження в Україні 2000–2001 рр.* Київ, 2002. С. 137–140.

246. Колода В. В. Исследования на городище Мохнач. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.* Київ ; Полтава, 2011. С. 190–191.

247. Колода В. В. К вопросу о наследии Хазарского каганата и его роли в истории восточных славян. *Хазары – Евреи и славяне*. Москва, 2005. Т. 16. С. 338–345.

248. Колода В. В. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории восточных славян. *Хазары: Второй междунар. colloquium : тез.* Москва, 2002. С. 56–58.

249. Колода В. В. Культурные комплексы Мохначанского городища. *Проблеми історії та археології України : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 10-річчю незалежності України (2001, Харків)*. Харків, 2001. С. 122–123.

250. Колода В. В. Культурно-хронологическая интерпретация Северского городища близ с. Меловая на Донце. *Древности 2005 : харьков. ист.-археол. ежегодник*. Харків, 2005. С. 187–195.

251. Колода В. В., Лебедев В. П., Енуков В. В. Безлюдовский клад и его место в денежно-весовой системе Северской земли. *Безлюдовский клад X в.:*

материалы и исследования. : сб. науч. ст. Сер. : Археология евразийских степей. Казань, 2014. Вып. 18. С. 6–160.

252. Колода В. В. Мохначанская находка: клад или закладная жертва? *Клады: состав, хронология, интерпретация* : материалы темат. науч. конф. (Санкт-Петербург, 26–29 нояб. 2002 г.). Санкт-Петербург, 2002. С. 112–116.

253. Колода В. В. Новые исследования Мохначанского городища. *Археологічні дослідження в Україні 1998–1999*. Київ, 2000. С. 98–100.

254. Колода В. В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца). *Чернозёмная лесостепь – контактная зона. Проблемы археологии и истории*. Белгород, 2001. С. 53–59.

255. Колода В. В. Памятники черной металлургии волинцевской культуры. *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я* : матеріали наук. конф. Білопілля, 1994. С. 8–12.

256. Колода В. В. Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине. *Археологічні дослідження в Україні 2001–2002*. Київ, 2003. С. 126–129.

257. Колода В. В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г. *Археологічні дослідження в Україні 1999–2000*. Київ, 2001. С. 129–131.

258. Колода В. В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динамка заселення його округи. *Археологія*. 2007. № 2. С. 9–15.

259. Комар А. В. Памяти Олега Васильевича Сухобокова (26.10.1937 – 21.07.2008). *Наукові записки з української історії* : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С. 3–9.

260. Комар А. В. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы: 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*. Москва, 2012. С. 128–191.

261. Комар А. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. *Русь и мир кочевников (вторая половина IX–XVI вв.)* : материалы VII Междунар. науч. конф. (Пльзень, 23–26 ноября 2016 г.). Краков, 2017. С. 31–43.

262. Комар А. В., Сухобоков О. В. Городище «Монастирище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* : зб. наук. пр. Київ, 2004. С. 159–173.

263. Комар О. В. Металургійні комплекси роменської культури з городища Монастирище. *Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв*. Київ, 2013. С. 87–99.

264. Константин Багрянородный. Об управлении империей / пер. под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва : Наука, 1991. 496 с.

265. Константинович Н. А. О курганах Черниговского уезда. *Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. Київ, 1878. Т. 1. С. 181–184.

266. Котляревский А. О. погребальных обычаях языческих славян. Москва : Синод. тип, 1868. 252, 38 с.

267. Куза А. В. Большое городище у с. Горналь. *Древнерусские города*. Москва, 1981. С. 6–39.
268. Куза А. В. Важнейшие города Руси. *Археология СССР (с древнейших времен до средневековья)* : в 20 т. Москва, 1985. Т. 15 : Древняя Русь. Город, замок, село. С. 66–93.
269. Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. Москва, 1996. 256 с.
270. Куза А. В. Некоторые уточнения в стратиграфии Большого Горнальского городища. *Проблемы археологии Сумщины* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф., (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 70–72.
271. Куза А. В. Работа Суджанского отряда. *Археологические открытия 1972 года*. Москва, 1973. С. 70.
272. Кулаковский Ю. А. История Византии : в 3 т. 2-е изд. Санкт-Петербург : Алетейя, 1996. Т. 3. 352 с.
273. Кулатова І. М., Гейко А. В., Золотницька Т. М. Дослідження Глинського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 1997–1998 рр.* Київ, 1998. С. 91–92.
274. Куник А. Тохатмыш и Фиркович. По поводу спора о двух искаженных еврейских надписях и двух вымышленных летоисчислениях. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1876. 64 с. (Прил. к Зап. Имп. Академии наук. т. XXVII, № 3).
275. Куриленко В. Е. Памятники археологии на стыке Черниговской и Сумской областей у с. Мезин. *Проблемы археологии Сумщины* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 15–16.
276. Курта Ф. Археология идентичностей в Восточной Европе (VI – первая половина VII в.). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2008. № 2 (4). С. 133–154.
277. Кучера М. П. Переяславское княжество. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* Москва, 1975. С. 118–143.
278. Кучера М. П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X–XIII ст. *Археологія*. 2000. № 2. С. 94–100.
279. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–X ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : Вид-во ІА НАНУ, 1999. 252 с.
280. Кучин Ю. С. Этнические образования славян Восточной Европы IX–XII вв. в отечественной историографии (сер. XX – нач. XXI вв.) : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Моск. гос. обл. ун-т. Москва, 2015. 310 с.
281. Латышев В. В., Малицкий Н. В. Сочинение Константина Багрянородного «Об управлении государством». *Известия ГАИМК*. Москва ; Ленинград, 1934. Вып. 91.
282. Левенок В. П. Археологические работы Трубчевского музея. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва ; Ленинград, 1941. № 10. С. 95–99.

283. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью : с прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». Москва : Языки русской культуры, 2000. 288, XXXII, 256 с. (Полное собрание русских летописей, т. IX).

284. Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского ; предисл. О. М. Бодянского. Москва : Унив. тип. (М. Катков), 1884. IV, IV, 5–370 с.

285. Линниченко И. П. Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV ст. : сб. соч. студ. ун-та св. Владимира. Вып. II ; Багалеи Д. История Северной земли до половины XIV ст. с картой и рисунками. Историческая монография : сб. соч. студ. ун-та св. Владимира. Вып. IV. Киев, 1882. *Журнал М-ва народного просвещения*. 1883. Ч. 227. С. 163–203.

286. Литаврин Г. Г. Феофан Исповедник. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 2: (VII–IX вв.) / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, 1995. С. 248–349.

287. Литвинова П. Криница – богиня плодородия у северян. *Киевская старина*. 1884. Т. 8, № 4. С. 695–697.

288. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. XVI, 591 с.

289. Ломоносов М. В. Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1766. 140 с.

290. Любичев М. В. Контакты славян Днепро-донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в кон. VII – нач. VIII вв. *Древности 1994* : харьков. ист.-археол. ежегодник. Харків, 1994. С. 87–100.

291. Ляпушкин И. И. Археологические памятники в бассейне р. Ворсклы. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва ; Ленинград, 1948. № 19. С. 27–37.

292. Ляпушкин И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (гор. Полтава С. Бельск). *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва ; Ленинград, 1947. Вып. 17. С. 122–132.

293. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1958. 327 с.

294. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1961. 383 с.

295. Ляпушкин И. И. Из истории Левобережной Украины в эпоху железа. (По материалам полевых исследований 1938, 1940, 1945 и 1946 гг. в бассейне р. Ворсклы). *Советская археология*. 1949. № 11. С. 385–395.

296. Ляпушкин И. И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них. *Советская археология*. 1951. № 15. С. 17–43.

297. Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волянцевского типа. *Советская археология*. 1959. № 29–30. С. 58–83.

298. Ляпушкин И. И. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII–X вв. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва ; Ленинград, 1946. № 12. С. 117–127.

299. Ляпушкин И. И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры. *Советская археология*. 1947. № 9. С. 121–136.

300. Ляпушкин И. И. О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII–X вв. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва, 1957. № 68. С. 3–13.

301. Ляпушкин И. И. Поселение эпохи железа в бассейне реки Ворсклы. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва ; Ленинград, 1947. № 21. С. 96–98.

302. Ляпушкин И. И. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья. *Советская археология*. 1952. № 16. С. 7–43.

303. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX вв.). Историко-археологические очерки. Ленинград : Наука, 1968. 192 с.

304. Ляпушкин И. И. Славянские памятники второй половины I тысячелетия н.э. верхнего течения р. Десны. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва, 1959. Вып. 74. С. 81–86.

305. Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947–1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3. С. 285–306.

306. Ляпушкін І. І. Старослов'янське поселення VIII–XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшукув 1940, 1945 і 1946 рр.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1949. Т. I. С. 58–75.

307. Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1897. 486, XIII с.

308. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, по течению рек Псла и Ворсклы. *Труды 13-го Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г.* Москва, 1907. Т. 1. С. 158–198.

309. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и змиевы валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Т. 1. Москва, 1901. С. 404–457.

310. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). Санкт-Петербург : Наука, 2002. 416 с.

311. Магура С. Археологічні досліді на Сумщині року 1929-го. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1930. Ч. 1. С. 33–36.

312. Макаренко М. Городище «Монастирище». Київ : Київ-друк, 1925. 23 с.

313. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия Имп. Археол. комиссии*. Санкт-Петербург, 1907. Вып. 22. С. 38–90.

314. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. *Известия Имп. Археол. комиссии*. Санкт-Петербург, 1907. Вып. 19. С. 117–156.
315. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. Київ : Либідь, 1997. 464 с.
316. Малиновська Н. М. Життєвий шлях і науковий доробок А. П. Ковалівського (1895–1969 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2008. 201 с.
317. Маловичко С. И. Проблема классификации источников в предметном поле источниковедения историографии. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2015. № 2. С. 36–44.
318. Маловичко С. И., Румянцева М. Ф. История как строгая наука vs социально ориентированное историописание. Орехово-Зуево : Изд-во МГОПИ, 2013. 252 с.
319. Махно Є. В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3. С. 231–241.
320. Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 г. *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* Москва, 1905. Т. 1. С. 673–702.
321. Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название «русь» в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.). *Вопросы истории*. 1989. № 8. С. 24–38.
322. Мироненко К. М. До питання про хронологічні особливості керамічного матеріалу з роменсько-літописної Лтави. *Древности* : харьков. іст.-археол. ежегодник. 2004. Т. 5. С. 75–78.
323. Михеев В. К., Дьяченко А. Г. Археология железного века Восточной Европы: Древние славяне. Белгород : Белгород. пед. ин-т, 1989. 97 с.
324. Михеев В. К., Шрамко Б. А. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990. гг.). *Вестн. Харьков. ун-та*. 1991. № 357. С. 104–130.
325. Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. *Вестник древней истории*. 1941. № 1 (14). С. 230–280.
326. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2016 році / Пуголовок Ю. О., Володарець-Урбанович Я. В., Горбаненко С. А., Сергеева М. С. *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ, 2017. С. 105–121.
327. Мовсесян А. А. К вопросу о генетических предпосылках формирования древнерусской народности. *Вопросы антропологии*. 1990. № 84. С. 31–46.
328. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск : Ин-т археологии РАН, 1996. 159 с.
329. Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии. Харьков : Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1901. 20 с.

330. Москаленко А. Н. Городище Титчиха: Из истории древнерусских поселений на Дону. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1965. 310 с.
331. Москаленко А. Н. Славяне на Дону (боршевская культура). Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 1981. 160 с.
332. Москаленко А. Н. К вопросу о погребальном обряде древнерусского населения среднего и верхнего Дона. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1970. № 176. С. 108–109.
333. Моця А. П. Погребальные памятники VIII–XIII веков в междуречье Десны и Ворсклы. *Проблемы археологии Сумщины* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 81–82.
334. Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. Київ : Наук. думка, 1987. 168 с.
335. Моця А. П. Трупосождение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда. *Славяне и Русь*. Київ, 1980. С. 115–122.
336. Моця О. П., Бондар О. М., Ситий Ю. М., Скороход В. М. Розвідки правого берега р. Снов. *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ, 2014. С. 281–282.
337. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Москва : Наука, 1993. 240 с.
338. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва : Языки русской культуры, 2001. 781 с.
339. Нидерле Л. Славянские древности / пер. с чеш. Т. Ковалевой и М. Хазанова ; предисл. П. Н. Третьякова ; ред. А. Л. Монгайт. Москва : Иностр. лит., 1956. 450 с.
340. Ницше Ф. Полное собрание сочинений : в 13 т. Т. 1/2 : Несвоевременные размышления. Из наследия 1872–1873 гг. / пер. с нем. В. Бакусева, В. Небезиной, И. Эбаноидзе и др. ; под общ. ред. И. А. Эбаноидзе. Москва, 2013. С. 83–172.
341. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва : Наука, 1990. 264 с.
342. Обломский А. М., Щеглова О. А. Некоторые особенности культуры памятников волынцевского типа и спорные вопросы их происхождения. *Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, 1996. С. 131–133.
343. Опарина А. В. ПВЛ и взаимоотношение ее списков. *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева*. 2012. № 4. С. 45–50.
344. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей : в 4 ч. Ч. 4 : О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах, с описанием всех именованных козаков, также история Малой России и купно о Курляндии и Литве. Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН, 1799. 385 с.

345. Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. *Археологія*. 1972. № 5. С. 96–106.
346. Орлов Р. С. Химический состав украшений Битицкого клада 1984 года. *Проблемы археологии Сумщины* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 100–101.
347. Острячко А. Н. Источниковедение историографии в свете междисциплинарных исследований. *Кринізнауства і спеціальні гiстаричні дисциплiни* : наук. зб. Мінск : БДУ, 2011. Вып. 6. С. 35–40.
348. Огрощенко В. В., Моця О. П. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.). *Археологія*. 1989. № 2. С. 20–31.
349. Падин В. А. Раскопки поселения в урочище Макча близ Трубчевска. *Советская археология*. 1969. № 4. С. 208–218.
350. Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского, Полтавского уездов. *Русский исторический сборник*. Москва, 1839. Т. 3, кн. 2. С. 201–229.
351. Патканов К. Из нового списка Географии, приписываемой Моисею Хоренскому. *Журнал М-ва народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1883. Ч. 226. С. 21–32.
352. Пеняк П. С. О ремесленном производстве на славянских поселениях Днепрового Левобережья. *Проблемы археологии Сумщины* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 76–77.
353. Петрашенко В. А. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье. *Проблемы археологии Южной Руси* : материалы истор. археолог. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». Київ, 1990. С. 47–50.
354. Петрашенко В. О. Волинцевська культура на Правобережжі Подніпров'я (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*. 1989. № 2. С. 32–43.
355. Петрухин В. Я. «Русь и все языки». Аспекты исторических взаимосвязей : Историко-археологические очерки. Москва : Языки славянских культур, 2011. 384 с.
356. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. Смоленск : Русич ; Москва : Гнозис, 1995. 320 с.
357. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? *Україна Модерна*. Львів, 2000. Ч. 5. С. 289–316.
358. Платонова Н. И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. Санкт-Петербург : Нестор-история, 2010. 316 с.
359. Плахонін А. Г. Сіверяни. *Енциклопедія Історії України*. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил.–С. С. 572.
360. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва : Наука, 1989. 288 с.
361. Плетнева С. А. О связях аланоболгарских племен Подонья со славянами. *Советская археология*. 1962. № 1. С. 83–94.

362. Повесть временных лет / пер. с древнерус. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова ; коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Санкт-Петербург : Вита Нова, 2012. 512 с., 186 ил.
363. Повесть временных лет / подг. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург : Наука, 1996. 669 с.
364. Повесть временных лет / сост., примеч. А. Г. Кузьмина, В. В. Фомина ; вступ. ст. и пер. А. Г. Кузьмина ; отв. ред. О. А. Платонов. Москва : Институт рус. цивилизации, Родная страна, 2014. 544 с.
365. Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод / подг. текста Д. С. Лихачева ; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. 405 с.
366. Повесть временных лет. Ч. 2. Приложения / ст. и коммент. Д. С. Лихачева / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. 556 с.
367. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньорус., післясл., комент. В. В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. 558 с.
368. Подосинов А. В. «Космография» Равеннского Анонима. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 2 : VII–IX вв. / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, 1995. С. 401–405.
369. Подосинов А. В. Северо-восточная Европа в «Космографии» Равеннского Анонима. *Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Папуто* / под ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой. Москва, 1999. С. 227–236.
370. Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарий. Москва : Индрик, 2002. 488 с: 16 ил.
371. Покас П. М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел. *Археологія*. 1987. № 58. С. 94–98.
372. Покас П. М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв*. Київ : Наук. думка, 1988. С. 118–127.
373. Полное собрание русских летописей. Т. 11 : Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1897. 254 с.
374. Полное собрание русских летописей. Т. 12 : Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1901. 266 с.
375. Полное собрание русских летописей. Т. 18 : Симеоновская летопись. Москва : Знак, 2007. 328 с.
376. Полное собрание русских летописей. Т. 19 : История о Казанском царстве / под ред. Г. З. Кунцевича. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1903. 529 с.

377. Полное собрание русских летописей. Т. 2 : Ипатьевская летопись. Вып. 1. Издание третье. Петроград : Первая петроград. трудовая артель печатников, 1923. 320 стб.
378. Полное собрание русских летописей. Т. 20. 1-я половина. Ч. 1. : Львовская летопись / под ред. С. А. Андрианова. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1910. 418 с.
379. Полное собрание русских летописей. Т. 23 : Ермолинская летопись / под ред. Ф. И. Покровского. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1910. 342 с.
380. Полное собрание русских летописей. Т. 3 : Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва : Изд-во АН СССР, 1950. 568 с.
381. Полное собрание русских летописей. Т. 30 : Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись / отв. ред. М. Н. Тихомиров. Москва : Наука, 1965. 240 с.
382. Полное собрание русских летописей. Т. 8 : Продолжение летописи по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург : Тип. Эдуарда Праца, 1859. 301 с.
383. Полное собрание русских летописей. Т. 1 : Лаврентьевская летопись. Вып. 1 : Повесть временных лет. Ленинград, 1926. 540 стб., 30 с.
384. Полное собрание русских летописей. Т. 1. 4-е изд. Москва : Языки Русской Культуры, 1997. 496 с.
385. Полное собрание русских летописей. Т. 10 : Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутренних дел, 1885. 244 с.
386. Полное собрание русских летописей. Т. 13. 1-я половина : Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1904. 302 с.
387. Полное собрание русских летописей. Т. 13. 2-я половина : I. Дополнения к Никоновской летописи. II. Так называемая царственная книга. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1906. 303, 532 с.
388. Полное собрание русских летописей. Т. 14. 1-я половина : I. Повесть о честном житии царя и великого князя Феодора Ивановича всея Руси. II. Новый летописец. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1910. 154 с.
389. Полное собрание русских летописей. Т. 15 : Рогожский летописец. Тверской сборник. Москва : Языки русской культуры, 2000. 432 с., разд. паг.
390. Полное собрание русских летописей. Т. 16 : Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки / под ред. А. Ф. Бычкова и К. Н. Бестужева-Рюмина. Санкт-Петербург, 1889. 320 с.
391. Полное собрание русских летописей. Т. 17 : Западнорусские летописи / под ред. С. Л. Пташицкого и А. А. Шахматова. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1907. 612, 618–648 с.
392. Полное собрание русских летописей. Т. 2 : Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. 938 стб., 108 с.

393. Полное собрание русских летописей. Т. 20. 2-я половина. Ч. 2 : Львовская летопись / под ред. С. А. Андрианова. Санкт-Петербург : Типография М. А. Александрова, 1914. С. 420–686.
394. Полное собрание русских летописей. Т. 21. 1-я половина. Ч. 1 : Книга Степенная царского родословия / под ред. П. Г. Васенко. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1908. 342 с.
395. Полное собрание русских летописей. Т. 21. 2-я половина. Ч. 2 : Книга Степенная царского родословия / под ред. П. Г. Васенко. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1913. С. 344–708.
396. Полное собрание русских летописей. Т. 22 : Русский хронограф. Вып. 1 : Хронограф редакции 1512 года / ред. С. П. Розанова. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1911. 580 с.
397. Полное собрание русских летописей. Т. 22 : Русский хронограф. Вып. 2 : Хронограф западно-русской редакции. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1914. 302 с.
398. Полное собрание русских летописей. Т. 24 : Летопись по Типографскому списку. Петроград : Вторая гос. тип., 1921. 272 с.
399. Полное собрание русских летописей. Т. 25 : Московский летописный свод конца XV века / под ред. М. Н. Тихомирова. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1949. 464 с.
400. Полное собрание русских летописей. Т. 26 : Вологодско-пермская летопись. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1959. 412 с.
401. Полное собрание русских летописей. Т. 27 : Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. 418 с.
402. Полное собрание русских летописей. Т. 28 : Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1963. 411 с.
403. Полное собрание русских летописей. Т. 29 : Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965. 390 с.
404. Полное собрание русских летописей. Т. 31 : Летописцы последней четверти XVII в. Москва : Наука, 1968. 263 с.
405. Полное собрание русских летописей. Т. 33 : Холмогорская летопись. Двинский летописец. Ленинград : Наука, 1977. 250 с.
406. Полное собрание русских летописей. Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост. и авт. предисл. Н. Н. Улащик. Москва : Наука, 1980. 306 с.
407. Полное собрание русских летописей. Т. 36. Сибирские летописи. Ч. 1 : Группа Есиповской летописи / предисл. Н. Н. Покровского, Е. К. Ромодановской. Москва : Наука, 1987. 381 с.
408. Полное собрание русских летописей. Т. 37 : Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. / сост. Н. А. Казакова, К. Н. Сербина. Ленинград : Наука, 1982. 228 с.

409. Полное собрание русских летописей. Т. 38 : Радзивилловская летопись. Ленинград : Наука, 1989. 178 с.
410. Полное собрание русских летописей. Т. 39 : Софийская первая летопись по списку И. Н. Царского / под ред. В. И. Буганова, Б. М. Клосса. Москва : Наука, 1994. 204 с.
411. Полное собрание русских летописей. Т. 4. Ч. 1 : Новгородская четвертая летопись. Вып. 1. Петроград: Типография Я. Башмаков и К^о, 1915. XXXI, 320 с.
412. Полное собрание русских летописей. Т. 40 : Густынская летопись / под ред. В. А. Кучкина, Л. Л. Муравьевой, А. М. Панченко. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. 202 с.
413. Полное собрание русских летописей. Т. 41 : Летописец Переславля Суздальского (Летописец русских царей) / предисл. Б. М. Клосса. Москва : Археограф. центр, 1995. 184 с.
414. Полное собрание русских летописей. Т. 42 : Новгородская Карамзинская летопись. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2002. 221 с.
415. Полное собрание русских летописей. Т. 43 : Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского / подг. текста О. Л. Новиковой. Москва : ЯСК, 2004. 367 с.
416. Полное собрание русских летописей. Т. 5. Вып. 1 : Софийская первая летопись. Изд. 2. Ленинград : Изд-во Рос. АН, 1925. 379 с.
417. Полное собрание русских летописей. Т. 6. Вып. 1 : Софийская первая летопись старшего извода. Москва : Языки русской культуры, 2000. I–VIII, 312 с.
418. Полное собрание русских летописей. Т. 7 : Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург : Тип. Эдуарда Праца, 1856. 345 с.
419. Полное собрание русских летописей. Т. 9 : Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью : с прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». Москва : Языки русской культуры, 2000. 288, XXXII, 256 с.
420. Посохов С. І. «Свої», «чужі», «інші»: проблеми та перспективи імагології. *Харківський історіографічний збірник*. 2017. Вип. 15. С. 28–42.
421. Посохов С. І. Історіографія. *Історіографічний словник* / за ред. С. І. Посохова. Харків, 2004. С. 97–102.
422. Потехіна І. Д., Слободян Т. І. Про населення давньоруської Шестовиці за матеріалами інгумацій та кремацій. *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. Київ, 2013. С. 237–246.
423. Пресняков А. Е. Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы. А. Е. Пресняков. *Лекции по русской истории*. Т. 1 : Киевская Русь. Москва, 1938. С. 245–279.
424. Приймак В. В. Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на шляху із Чернігова у Тмутаракань. *Археологія*. 2006. № 3. С. 65–72.

425. Приймак В. В. Некоторые дискуссионные вопросы изучения волынцевских памятников междуречья Средней Десны и Средней Ворсклы. *Stratum plus*. 2001–2002. № 5. С. 438–447.

426. Приймак В. В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII – поч. IX ст. / Археол. центр Лівобережжя. Сумський філіал. Суми, 1994. 76 с.

427. Приймак В. В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII–X вв. *Проблемы археологии Южной Руси* : материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», (Чернигов, 26–28 сент. 1988 г.). Киев, 1990. С. 69–72.

428. Приймак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігіво-Сіверщини / Центр пам'яткознавства НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, Іст.-культур. заповідник «Більськ». Полтава : Техсервіс, 2007. 179 с.

429. Приймак В. В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. Полтава ; Суми : ЦОДПА, 1997. 38 с.

430. Приходько Я. Деконструкція. *Історіографічний словник* / за ред. С. І. Посохова. Харків, 2004. С. 24–28.

431. Пуголовок Ю. Будівельна справа літописних сіверян. Опішне : Українське Народознавство, 2016. 360 с.

432. Пуголовок Ю. О. Дослідження на посаді Глинського городища. *АДУ 2011 р.* Київ ; Луцьк, 2012. С. 370–371.

433. Пуголовок Ю. О., Володарець-Урбанович Я. В., Горбаненко С. А., Сергеева М. С. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*. Київ ; Котельва, 2015. С. 107–128.

434. Пуголовок Ю. А. Строительное дело северян: сырье, инструментарий, система измерений. *Ученые записки* : электрон. науч. журнал Курск. гос. ун-та. 2013. № 4 (28). URL : <http://scientific-notes.ru/pdf/033-009.pdf> (дата обращения: 14.10.2018).

435. Пуголовок Ю. О. Будівництво населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія». Київ, 2013. 16 с.

436. Пуголовок Ю. О. Дворярські будівлі роменської культури. *Археологія і давня історія України*. Вип. 5. Археологія: від джерел до реконструкцій. Київ : ІА НАНУ, 2011. С. 193–200.

437. Пуголовок Ю. О. Деревообробна справа літописних сіверян. *Середньовічні старожитності Центрально-східної Європи*. Чернігів, 2011. С. 168–169.

438. Пуголовок Ю. О. Планування поселенських структур сіверян. *Міста Давньої Русі* : зб. наук. пр. пам'яті А. В. Кузи. Київ, 2014. С. 321–330.

439. Пуголовок Ю. О. Про один із фактів поклоніння домашнім духам у середовищі літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві в 2007 р.). *Магістеріум. Археологічні студії*. Київ, 2009. Вип. 36. С. 56–58.

440. Пуголовок Ю. О. Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві). Полтава : АСМІ ; Археологія, 2005. 48 с.
441. Пуголовок Ю. О. Житло роменської культури на посаді літописної Лтави. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава, 2008. № 1–2. С. 54–61.
442. Пуголовок Ю. О. Характеристика та основні будівельні рішення городищ літописних сіверян. *Слов'яни і Русь: археологія та історія* : зб. пр. на пошану дійсного члена Нац. академії наук України П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя. Київ, 2013. С. 262–271.
443. Пузикова А. И. Итоги археологических исследований Курской области. *Проблемы археологии Сумщины* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 50–51.
444. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / пер. и коммент. под ред. И. Ю. Крачковского. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1939. 193 с.
445. Пушкарев Л. Н. Определение, оптимизация и использование историографических источников. *Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки*. Калинин, 1980. С. 102–103.
446. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. Ленинград : Наука, 1975. 179 с.
447. Репина Л. П. «Национальный характер» и «образ другого». *Диалог со временем*. 2012. № 39. С. 9–19.
448. Рibaков Б. Розкопки в чернігівському дитинці в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1949. Т. 1. С. 26–30.
449. Розен В. Р. Пролегомена к новому изданию Ибн Фадлана. *Записки Вост. отд-ния Рос. археол. о-ва*. 1904. Т. 15, вып. 3. С. 39–73.
450. Рудич Т. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці Переяслава-Хмельницького). *Наукові записки з укр. історії*. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 20. С. 96–103.
451. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Київ, 2005. С. 420–424.
452. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ, 2007. Вип. 9. С. 52–54.
453. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Ін-т археології НАН України. Київ, 2014. 298 с.
454. Русский биографический словарь. Т. 21 : Фабер–Цявловский / изд. под наблюдением председателя Импер. рус. ист. о-ва А. А. Половцова. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и К^о, 1901. 521 с.
455. Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь. *Вестник древней истории*. 1939. № 1 (6). С. 319–337.

456. Рыбаков Б. А. Древние русы (К вопросу об образовании ядра древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина). *Советская археология*. Москва, 1953. № 17. С. 23–104.
457. Рыбаков Б. А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. *Советская археология*. 1953. Т. 18. С. 128–150.
458. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва : Наука, 1982. 589 с.
459. Рыбаков Б. А. Поляне и северяне (К вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре). *Советская этнография*. 1947. № 6–7. С. 81–105.
460. Рыбаков Б. А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина. *Вопросы истории*. 1952. № 9. С. 40–62.
461. Рыбаков Б. А. Раскопки в Чернигове. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва ; Ленинград, 1947. Вып. 21. С. 40–42.
462. Рыбаков Б. А. Раскопки во Вщиже в 1948–1949 гг. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва ; Ленинград, 1951. Вып. 38. С. 34–41.
463. Самоквасов Д. Вещественные памятники древности в пределах Малороссии. Москва : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1880. 13 с.
464. Самоквасов Д. О городищах и курганах в земле северян и их значении в истории. Чернигов : Губерн. тип., 1872. 9 с.
465. Самоквасов Д. Основания хронологической классификации [могильных древностей Европейской России], описание и каталог коллекции древностей профессора Д. Я. Самоквасова. Варшава : Тип. М. Земкевич, 1892. [4], VI, XLII, 101 с., 10 л. ил.
466. Самоквасов Д. Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда. *Труды московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*. Москва, 1906. Вып. 1. С. 1–21.
467. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории. *Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. Київ, 1878. Т. 1. С. 185–224.
468. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. Москва : Синод. Тип., 1908. 120 с., карта.
469. Свердловське-1: біогосподарська діяльність мешканців роменського городища на Чернігівщині / О. Є. Черненко, Р. А. Кравченко, С. А. Горбаненко, Л. В. Горобець, О. М. Ковальчук, О. Г. Сенюк, М. С. Сергеева. *Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції*. Київ, 2017. С. 266–301.
470. Седловская А. Н. Этноним савара. *Этнонимы* / отв. ред. В. А. Никонов. Москва, 1970. С. 109–112.
471. Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. Москва : Фонд археологии, 1995. 414 с.

472. Седов В. В. Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья. *Советская этнография*. 1954. № 3. С. 12–18.
473. Седов В. В. Восточнославянская этноязыковая общность. *Вопросы языкознания*. 1994. № 4. С. 3–16.
474. Седов В. В. Восточнославянские племенные образования и земли Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье* : X Чтения к 80-летию чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто (Москва, 15–17 апреля 1998 г.) : материалы к конф. Москва, 1998. С. 106–108.
475. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва : Наука, 1982. 326 с.
476. Седов В. В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. Москва : Языки русской культуры, 1999. 316 с.
477. Седов В. В. Из истории восточнославянского расселения. *Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР*. Москва, 1965. Вып. 104. С. 3–11.
478. Седов В. В. Русы в VIII – первой половине IX века. *Краткие сообщения Ин-та археологии РАН*. Москва, 2002. Вып. 213. С. 26–38.
479. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва : Наука, 1970. 199 с. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 163).
480. Седов В. В. Славяне среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии). *Советская этнография*. 1974. № 1. С. 16–31.
481. Седов В. В. Славяне: Историко-археологическое исследование. Москва : Языки славянской культуры, 2002. 624 с., ил.
482. Седов В. В. Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах древней Руси. *Советская археология*. 1961. № 2. С. 103–121.
483. Середонин С. М. Историческая география. Петроград : Тип. главного управления уделов, 1916. 241 с.
484. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.) / собрал, перевел и объяснил А. Я. Гаркави. Санкт-Петербург, 1870. 308 с.
485. Скирда В. В., Шрамко І. Б. Археологічна наука в Харківському університеті. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. 2015. № 1145. Серія : Історія. Вип. 50. С. 8–26.
486. Скирда В. В. Археологические исследования на Харьковщине в период подготовки к XII Археологическому съезду. *Проблеми історії та археології України* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду (25–26 жовтня 2003 р., м. Харків). Харків, 2003. С. 15–17.
487. Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.) : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 164 с.
488. Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині. *Вісник Харків. держ. ун-ту*. 1998. № 413: Історія. Вип. 30. С. 58–68.
489. Скирда В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко. *Проблемы археологии Восточной Европы* : К 85-летию Б. А. Шрамко. Харьков, 2008. С. 121–131.

490. Скирда В. В., Скирда І. М. Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України. *Древности*. 2014–2015 : харьков. ист.-археол. ежегодник. Вып. 13. С. 330–336.
491. Словарь старославянского языка : в 4 т. Санкт-Петербург : Изд-во С-Петербур. ун-та, 2006. Т. 4. 1054 с. (Репринт изд.)
492. Смиленко А. Т. К Изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII–X вв. *Древние славяне и Киевская Русь* : сб. науч. тр. Киев, 1989. С. 105–114.
493. Сокол К. Ф., Зорин А. В., Пузикова А. И. Жерновецкий клад железных изделий роменского времени. *Славяно-русские древности Днепрового Левобережья*. Курск, 2008. С. 146–151.
494. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1–5. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1897. 1726 стб.
495. Списки населенных мест Российской империи. Вып. 20 : Курская губерния. Санкт-Петербург, 1867. 4, LXXV, 205 с.
496. Спицын А. А. О степени достоверности «Записки» Ибн Фадлана. *Записки Рус. археол. о-ва. Нов. сер. Санкт-Петербург, 1899*. Т. 11, вып. 1, 2. С. 161–166.
497. Спицын А. А. Археология в темах начальной русской летописи. *Сборник статей по русской истории, посвящ. С. Ф. Платонову*. Санкт-Петербург, 1922. С. 1–12.
498. Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным. *Журнал М-ва народного просвещения*. 1899. Ч. 324. Август. С. 301–340.
499. Старкова К. Б. Рукописи коллекции Фирковича Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Шедрина. *Письменные памятники Востока*. Историко-филологические исследования. Ежегодник – 1970. Москва, 1974. С. 165–192.
500. Стародубцев Г. Ю. Гочевский комплекс (летописный Римов). Город XI–XIV вв. на юго-востоке Руси. *Сумська старовина*. 2009. № XXVI–XXVII. С. 166–171.
501. Стрижак О. С. Сіверяни. *Мовознавство*. 1973. № 1. С. 64–76.
502. Стурлусон С. Круг земной. Москва : Наука, 1980. 688 с.
503. Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Приймак В. В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997–1998 рр.). *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава, 2001. № 1 (9). С. 52–76.
504. Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Наглядові дослідження у «Новому місті» в Полтаві. *Археологічні дослідження в Україні – 2013*. Київ, 2014. С. 219–220.
505. Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. Київ : ЦП НАНУ і УТОПК, 2015. Ч. 1. 180 с.
506. Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. Київ : ЦП НАНУ і УТОПК, 2015. Ч. 2. 192 с.
507. Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Наглядові дослідження на посаді літописної Лтави у 2014 р. *Археологічні дослідження в Україні 2014*. 2015. С. 182–185.

508. Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Коростень, 2008. Т. 2. С. 122–131.
509. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями. *Україна–Європа–Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 24–34.
510. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Киев : Видавець Олег Філюк, 2016. 376 с.
511. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). Київ : Наук. думка, 1992. 216 с.
512. Сухобоков О. В. До питання про виникнення давньоруських міст: літописний Ромен. *Наукові записки НаУКМА*. 2002. Т. 20 : Історичні науки. Ч. 1. С. 35–38.
513. Сухобоков О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*. 1999. № 2. С. 25–39.
514. Сухобоков О. В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). Путивль : Путивль. ист.-культ. заповедник, 1990. 152 с.
515. Сухобоков О. В. Древнерусский Ромен: археология и летопись. *А се его серебро* : зб. пр. на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. Київ, 2002. С. 25–32.
516. Сухобоков О. В. Залізообробна справа слов'ян південно-східної Лівобережної України (за матеріалами розкопок). *Археологія* 1995. № 3. С. 53–68.
517. Сухобоков О. В. Исследование и опыт реконструкции оборонительных сооружений роменско-древнерусских городищ Днепроовского Левобережья. *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.* : тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980. С. 160.
518. Сухобоков О. В. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле. *Археология славянского Юго-Востока* : материалы к Межвуз. науч. конф. / отв. ред. А. Г. Дьяченко. Воронеж, 1991. С. 66–80.
519. Сухобоков О. В. Работы левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968–1988 гг.). *Проблемы археологии Сумщины* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 78–80.
520. Сухобоков О. В. Розкопки городища поблизу с. Волокитине. *Археологія*. 1974. Т. 13. С. 109–110.
521. Сухобоков О. В. Славяне Днепроовского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев : Наук. думка, 1975. 167 с.
522. Сухобоков О. В. Славянские древности последней четверти I тыс. н. э. Днепроовского Левобережья. *Археология Украинской ССР*. Киев, 1986. Т. 3. С. 191–212.

523. Сухобоков О. В. Украинское Днепроовское Левобережье в VII–XIII вв. *Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов*. Киев, 1988. Т. 2. С. 307–313.
524. Сухобоков О. В., Вознесенская Г. А., Приймак В. В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев, 1989. С. 92–105.
525. Сухобоков О. В., Горбаненко С. А. Землеробські знаряддя з розкопок археологічного комплексу біля С. Ніцаха Сумської області. *Археологічні дослідження в Україні за 2002–2003*. 2004. С. 383–388.
526. Сухобоков О. В., Горбаненко С. А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-І. *Наукові записки з укр. історії*. 2002. Вип. 13. С. 79–88.
527. Сухобоков О. В., Иченская О. В., Юренко С. П. Новые исследования славянского поселения близ Опошны. *Археологические открытия 1975 г.* Москва, 1976. С. 395–396.
528. Сухобоков О. В., Комар О. В., Белінська Л. І. Нові розкопки городища «Монастирище» у м. Ромни. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр.* Київ, 1999. С. 152–153.
529. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Керамический комплекс Опошнянского городища (вторая половина VIII в. н. э.). *Археол. исследования на Полтавщине*. Полтава, 1990. С. 87–95.
530. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). Полтава, 1995. 72 с.
531. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тыс. н. э. *Проблемы этногенеза славян*. Киев, 1978. С. 124–142.
532. Сытый Ю. Н., Скороход В. Н. Находки предметов вооружения как свидетельство погромов городищ в селах Выползов и Шестовица. *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула, 2014. С. 62–71.
533. Таран Л. В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії). *Укр. іст. журн.* 2007. № 2. С. 185–197.
534. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная и описанная покойным тайным советником и астраханским губернатором Василием Никитичем Татищевым. Кн. 1. Ч. 2. Москва : Тип. Имп. Моск. ун-та, 1769. С. 225–600.
535. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. Кн. 2. Москва : Тип. Имп. Моск. ун-та, 1773. 536 с.
536. Творогов О. В. Повесть временных лет. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1 : (XI – первая половина XIV в.) / отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1987. С. 337–343.
537. Творогов О. В. Повесть временных лет и Начальный свод (Текстологический комментарий). *Труды Отдела древнерус. лит.* 1976. Т. 30. С. 1–26.

538. Теория и методология исторической науки : терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва : Аквилон, 2014. 576 с.
539. Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії. *Генеза*. 2004. № 1 (9). С. 92–111.
540. Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка-1 – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 128 с.
541. Тизенгаузен В. Г. В защиту Ибн Фадлана. *Записки Вост. отд-ния Рос. археол. о-ва*. 1900. Т. 13, вып. 1. С. 24–32.
542. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Вып. 1: С древнейшего времени до конца XVIII века : учебное пособие. Москва : Изд-во соц.-экон. лит, 1962. 495 с.
543. Тищенко К. Асиміляція середньовічних меншин до української мовної спільноти. *Український глотогенез : матеріали Міжнар. наук. конф. Житомир*, 2015. С. 38–67.
544. Толочко А. Воображенная народность. *RUTHENICA : щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2002. № 1. С. 112–117.
545. Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський). *Український археологічний щорічник*. 1993. Вып. 2. С. 92–103.
546. Толочко А. П. Очерки начальной Руси. Киев ; Санкт-Петербург : Лаурус, 2015. 336 с.
547. Толочко А. П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. *RUTHENICA : щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2008. Т. 7. С. 154–165.
548. Толочко О. П. Початкове літописне зведення. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2011. Т. 8. С. 470–471.
549. Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. Санкт-Петербург : Алетей, 2005. 218 с.
550. Толочко П. П. Древнерусская народность: историческая реальность или научная фикция? *Культурное наследие Российского государства*. Санкт-Петербург, 2003. Вып. 4. С. 454–463.
551. Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. Киев : Наук. думка, 1987. 246 с.
552. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург : Алетей, 2003. 160 с.
553. Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)* : сб. науч. тр. Киев, 1990. С. 100–108.
554. Толочко П. П. Этническое и государственное развитие Руси в XII–XIII веках. *Вопросы истории*. 1974. № 2. С. 53–62.
555. Томашевський А. П. До 90-річчя Михайла Петровича Кучери (1922–1999). *Археологія*. 2012. № 3. С. 137–140.

556. Топоров В. Н. К семантике троичности (слав. *trizna и др.). *Этимология*, 1977. Москва, 1979. С. 3–20.
557. Торпусман А. Н. Антропонимия и этнические контакты народов Восточной Европы в средние века. *Имя – этнос – история*. Москва, 1989. С. 48–53.
558. Третьяков П. Н. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки. *Советская археология*. 1969. № 4. С. 78–90.
559. Третьяков П. Н. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли. *Археологія*. 1947. Т. 1. С. 123–140.
560. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. 2-е изд. Москва : Изд-во АН СССР, 1953. 311 с.
561. Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. Ленинград : Наука. Ленинград. отд-ние, 1982. 141 с.
562. Трофимова Т. А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии. *Советская этнография*. 1946. № 1. С. 91–136.
563. Грубачев О. Н. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. 3-е изд., доп. Москва : Наука, 2005. 286 с.
564. Грубачев О. Н. Древние славяне на Дунае (южный фланг). лингвистические наблюдения I. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 310–332.
565. Грубачев О. Н. Следы язычества в славянской лексике. 1. Trizna. 2. Peti. 3. Ковь. *Вопросы славянского языкознания*. Москва, 1959. № 4. С. 130–139.
566. Грубачев О. Н. Этногенез и культура древних славян. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 282–300.
567. Труды 3-го АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. Киев, 1878. Т. 1. LXXXV, 352 с.
568. Удальцов А. Д. Племена Европейской Сарматии II в. н. э. *Советская этнография*. 1946. № 2. С. 41–50.
569. Узянов А. А. Городище и селище X в. на р. Тускарь. *Археологические открытия 1979*. Москва, 1980. С. 83–84.
570. Узянов А. А. Освоение Среднерусской возвышенности славянами в раннем средневековье. *Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы*. Москва, 1993. С. 79–97.
571. Узянов А. А. Памятники роменской культуры на р. Тускарь. *Археологические открытия 1981*. Москва, 1983. С. 93–94.
572. Узянов А. А. Переверзевское II городище. *Археологические открытия 1980*. Москва, 1981. С. 85–86.
573. Узянов А. А. Раскопки курганов и городища в долине р. Тускарь. *Археологические открытия 1984*. Москва, 1986. С. 77–76.
574. Узянов А. А. Раскопки Переверзевского II городища. *Археологические открытия 1982*. Москва, 1984. С. 85–86.
575. Узянов А. А. Селище роменской культуры у д. Жерновец. *Археологические открытия 1983*. Москва, 1985. С. 85–86.

576. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : пер. с нем. (с доп.). Москва : Прогресс, 1971. Т. 3. 827 с.
577. Федорова Н. А. Математические методы в историческом исследовании. Казань : Казан. гос. ун-т, 1996. 108 с.
578. Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. 2-е изд., доп. Москва : Знак, 2006. 344 с.
579. Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині. *Записки Всеукр. археол. комітету*. Київ, 1930. Т. 1. С. 85–124.
580. Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет». Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1979. 232 с.
581. Херрман И. Ruzzi. Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.). *Древности славян Руси* / отв. ред. Б. А. Тимощук. Москва, 1988. С. 162–169.
582. Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка: Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. Москва : Наука, 1977. 336 с.
583. Цукерман К. Перестройка древнейшей русской истории. *У истоков русской государственности* : Историко-археологический сборник : материалы Междунар. науч. конф. (4–7 окт. 2005 г., Великий Новгород). Санкт-Петербург, 2007. С. 343–351.
584. Чеңдев Ю. Г., Колода В. В. Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеогеографии и почвенной геохимии. *Археологічні дослідження в Україні 2002–2003 рр.* Київ, 2004. Вип. 6. С. 337–340.
585. Черненко Е. Е., Кедун И. С. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху создания Древнерусского государства. *Начало русской государственности в IX в. и ее возрождение в первой четверти XVII в.* : материалы Междунар. научн. конф. (25–27 нояб. 2012 г.). Брянск, 2012. С. 80–82.
586. Черненко О. Е., Кедун И. С., Кравченко Р. А. Археологічні дослідження у Новгороді-Сіверському. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.* Київ, 2016. С. 299–300.
587. Черненко О. Е., Кедун И. С., Кравченко Р. М. Дослідження в Новгороді-Сіверському. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.* Київ, 2016. С. 232–233.
588. Черненко О. Е., Луценко Р. М., Кравченко Р. А. Дослідження на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2014.* Київ, 2015. С. 297–298.
589. Черненко О. Е., Луценко Р. М., Кравченко Р. А. Роботи на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2015.* Київ, 2016. С. 234–236.
590. Чеснис Г. А. Фенетические взаимоотношения средневековых восточных славян по дискретным признакам черепа. *Вопросы антропологии*. 1990. № 84. С. 47–58.

591. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Москва : Наука, 1980. 216 с.
592. Чубур А. А. Михаил Вацлавович Воеводский: страницы биографии (к 100-летию со дня рождения). Брянск : Брянск. ОУНБ, 2003. 44 с.
593. Шафарик П. И. Славянские древности. Т. 1. Кн. 1 / пер. О. М. Бодянский. Москва : Унив. тип. (М. Катков), 1847. 442 с.
594. Шафарик П. И. Славянские древности. Т. 1. Кн. 2 / пер. О. М. Бодянского. Москва : Унив. тип. (М. Катков), 1847. 436 с.
595. Шафарик П. И. Славянские древности. Т. 2. Кн. 1 / пер. О. М. Бодянского. Москва : Унив. тип., 1847. 442 с.
596. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... Киев : Унив. тип., 1851. 697 с.
597. Шахматов А. А. История русского летописания. Т. 1 : Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. Кн. 2 : Раннее русское летописание. Санкт-Петербург : Наука, 2003. 1024 с.
598. Шелов-Коведяев Ф. В. Птолемей. *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 1 : I–VI вв. Изд. 2-е, испр. Москва, 1994. С. 46–62.
599. Шинаков Е. А., Гурьянов В. Н., Чубур А. А. Погребальный обряд Среднего Подесенья как источник для исторических реконструкций. Брянск : РИО Брянск. гос. ун-та, 2011. 124 с. (Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья БГУ, т. 21).
600. Шинаков Е. А. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец. *Советская археология*. 1980. № 3. С. 110–127.
601. Школьников Н. А. Стекланные украшения конца I тысячелетия н. э. на территории Поднепровья. *Советская археология*. 1978. № 1. С. 97–104.
602. Шлёцер А. Нестор. Ч. 1 / пер. Д. Языкова. Санкт-Петербург : Имп. тип., 1809. 476 с.
603. Шлёцер А. Нестор. Ч. 2 / пер. Д. Языкова. Санкт-Петербург : Имп. тип., 1816. 831 с.
604. Шмидт С. О. Архивный документ как историографический источник. *Путь историка: избранные труды по источниковедению и историографии*. Москва : РГГУ, 1997. С. 177–205.
605. Шмидт С. О. Некоторые вопросы источниковедения историографии. *Проблемы истории общественной мысли и историографии: к 75-летию акад. М. В. Нечкиной* : сб. ст. Москва : Наука, 1976. С. 119–129.
606. Шмидт С. О. О методике выявления и изучения материалов по истории советской исторической науки. *Труды Моск. гос. ист.-арх. ин-т*. Москва, 1965. Т. 22. С. 3–49.
607. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков : Изд-во ХГУ им. Горького, 1962. 404 с.
608. Шрамко Б. А. Новые детали устройства раннеславянских жилищ. *Советская археология*. 1960. № 3. С. 319–321.

609. Шрамко Б. А. Новые раскопки раннеславянского поселения на Северском Донце и вопрос об алано-болгаро-славянских связях VIII–X вв. *Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма*. Харьков, 1985. С. 157–158.
610. Шрамко Б. А. Отчет о работе Северско-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ в 1951 г. *Архив МАЭСУ*. Ф. 1, оп. 1, д. 3. Харьков, 1952. 50 л.
611. Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. *Архив МАЭСУ*. Ф. 1, оп. 1, д. 21а. 67 л.
612. Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1987 г. *Архив МАЭСУ*, ф. 1, оп. 1, д. 40а. Харьков, 1988. 22 л.
613. Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях. *Архив МАЭСУ*. Ф. 1, оп. 1, д. 36а. Харьков, 1984. 25 л.
614. Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях ХГУ им. А. М. Горького в 1952 г. *Архив МАЭСУ*. Ф. 1, оп. 9, д. 2. Харьков, 1952. 46 л.
615. Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. *Архив МАЭСУ*. Ф. 1, оп. 1, д. 4а. Харьков, 1954. 31 л.
616. Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках экспедиции ХГУ на территории Белгородской и Курской областей в 1958 г. *Архив МАЭСУ*. Ф. 1, оп. 1, д. 9. Харьков, 1959. 37 л.
617. Шрамко Б. А. Раннеславянское поселение VIII–X вв. на Донецком городище. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1970. Т. 176 : Древние славяне и их соседи. С. 105–108.
618. Шрамко Б. А. Хорошевское городище. *Археология славянского юго-востока* : материалы к Межвуз. науч. конф. / Воронеж. пед. ин-т. Воронеж, 1991. С. 50–59.
619. Шрамко Б. А., Цепкин Е. А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII–XIII вв. *Советская археология*. 1963. № 2. С. 74–84.
620. Щеглова О. А. Вольнцевский горизонт поселения Вовки. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. 1987. № 190. С. 43–48.
621. Щеглова О. А. Микрорегион Верхнего Псла от рубежа эр до рубежа тысячелетий. *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург, 2004. С. 117–123.
622. Щеглова О. А. Проблемы формирования славянской культуры VIII–X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII – первой половины VIII вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология». Ленинград, 1987. 15 с.
623. Щеглова О. А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников вольнцевского типа. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. 1986. № 187. С. 15–23.
624. Щеглова О. А. Салтовские вещи на памятниках вольнцевского типа. *Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи*. Воронеж, 1987. С. 77–85.

625. Щеглова О. А. Среднее Поднепровье конца VII – первой половины VIII вв.: причины смены культур. *Социогенез и культурогенез в историческом аспекте*. Санкт-Петербург, 1991. С. 42–50.

626. Щеглова О. А. Термин «памятники волынцевского типа». *Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурноисторический контекст*. Москва, 1996. С. 130–131.

627. Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен. Санкт-Петербург : Имп. Академия наук, 1770. Т. 1. 371 с.

628. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. Санкт-Петербург : Тип. штаба отд. корпуса Внутренней стражи, 1835. XXII; 422 с.

629. Эдинг Д. Н. Экспедиционная работа московских археологов 1937 г. *Вестник древней истории*. 1938. № 1. С. 138–148.

630. Экспедиция по изучению памятников бассейна р. Ворсклы. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Москва, 1939. № 1. С. 22.

631. Юренко С. П. Волынцевская культура. *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев, 1985. С. 116–125.

632. Юренко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII–VIII вв. н. э. (волынцевская культура) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1983. 20 с.

633. Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII–X ст. *Археологія*. 1984. № 45. С. 34–46.

634. Юренко С. П. Население Днепровского Левобережья в VII–VIII вв. н. э. (волынцевская культура). *Труды V Междунар. конгресса археологов славистов*. Киев, 1988. Т. 4. С. 244–251.

635. Юренко С. П. Топография, планировка и домостроительство поселений близ с. Волынцево. *Проблемы археологии Сумщины* : тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (апрель 1989 г.). Сумы, 1989. С. 64–65.

636. Юсова Н. М. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність». *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 101–129.

637. Якубовский А. Ю. Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332. = 943/4 г. *Византийский временник*. 1926. Т. 24. С. 63–92.

638. Ясноўська Л. В. Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях Відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. *Археологія і давня історія України* : зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 1. С. 216–225.

639. An historical and Geographical Essay on the trade and communication of the Arabians and Persians with Russia and Skandinavia during the Middle Age / transl. by N. Blackwood's Edingburgh Magazine. 1818. Vol. 4, № 20–22. P. 135–141, 292–300; 460–470.

640. Anderson, Benedict R. O'G. Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. Rev. ed. London ; New York : Verso, 2006. 240 p.

641. Authoring the past: writing and rethinking history / ed. Alun Munslow. Abingdon, Oxon ; New York : Routledge, 2012. 213 p.

642. Bagnovskaya Nela. Severia as a Historical-Geographic Concept. *Annales, Series Historia et Sociologia*. 2015. № 3 (25). P. 425–432.
643. Berger Arthur Asa. *Media analysis techniques*. 6th ed. Los Angeles : Sage, 2017. 280 p.
644. Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten. Mongolische Bolfer, Russen und die noch übrigen Nationen. St. Peresburg : ben Carl Wilhelm Muller, 1780. 539 S.
645. Bradley Arthur. *Derrida's Of Grammatology: An Edinburgh Philosophical Guide*. Edinburgh Philosophical Guides Series. Edinburgh : Edinburgh Univ. Press, 2008. 166 p.
646. Bunak V. Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unter der Bevölkerung Osteuropas. *Zeitschrift für Morphology und Anthropology*. 1932. Bd. 30. H. 3. S. 441–503.
647. Bunak V. The Craniological Types of the East Slavic Kurgans. *Anthropologie*. Praha, 1932. T. 10. P. 273–310.
648. BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. / сост. М. В. Бибииков. Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. Т. 2. 528 с.
649. Chandler Daniel. *Semiotics: the basics. The basics*. Third edition. New York : Routledge, 2017. 332 p.
650. Christiansen E. *The Norsemen in the Viking Age*. Oxford : Blackwell, 2002. 400 p.
651. Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio greek / text edited by Moravcsik Gy., english translation by R. J. H. Jenkins*. New, Revised Edition. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Trustees for Harvard University Washington, District of Columbia, 1967. 341 p.
652. Curta F. Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1999. Bd. 47, H. 3. S. 321–340.
653. Curta F. *The making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge University Press, 2001. 463 p.
654. Derrida J. *Structure, Sign and Play. Writing and Difference*. Reprinted. Routledge Classics. London, 2005. P. 351–371.
655. Derrida J. Letter to a Japanese Friend. *Derrida and difference / ed. D. Wood, R. Bernasconi*. Evanston, 1988. P. 1–5.
656. Duczko W. *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden and Boston: Brill, 2004. XIII, 290 p. (The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400–1700 AD: Peoples, Economies and Cultures, 12.).
657. Dunlop D. M. *The history of the jewish khazars*. New York, 1967. 293 p.
658. Erdal M. *The Khazar Language. The World of the Khazars. New Perspectives*. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Netherlands, 2007. P. 95–108.

659. Foote P. G., Wilson D. M. The Viking achievement. London : Sidgwick and Jackson, 1970. 473 p.
660. Frähn C. M. IbnFoszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit. Text und Übersetzung mit kritischphilologischen Anmerkungen; nebst drei Beilagen. St. Petersburg, 1823. 281 s.
661. Gołab Z. Old Bulgarian «Sëverb» (?) and Old Russian «Sëverjane». *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. 1984. Vol. 30. P. 9–22.
662. Golb N., Pritsak. O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca and London : Cornell University Press, 1982. XVI, 166 p.
663. Harkavy A. Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaw's (um 960) als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands. *Russische Revue*. B. 6. St. Petersburg, 1875. S. 69–97.
664. Hraundal T. J. New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2014. Vol. 10. P. 65–97.
665. Jefferson R. J. W. The Cairo Genizah Unearthed: The Excavations Conducted by the Count d'Hulst on Behalf of the Bodleian Library and Their Significance for Genizah History. «From a sacred source» : genizah studies in honour of Stefan C. Reif / Outhwaite Ben M. Leiden, 2010. P. 171–200.
666. Jenkins K. Refiguring History: New Thoughts on an Old Discipline. London, New York : Routledge, 2003. 88 p.
667. Kahle P. E. The Cairo Geniza. 2nd ed. New York : Frederick A. Praeger Publishers, 1960. 37 p.
668. Koloda V. The Change of hierarchical dominant in Slavic-Khazar relations (Based on the Seversky Donets Middle current Middle Area Date). *Иерархия и власть в истории цивилизаций* : тез. Второй междунар. конф. Москва, 2002. С. 14–15.
669. Livieratos E., Tsorlini A., Boutoura C., Manoledakis M. Ptolemy's Geographia in digits. *e-Perimetron*. 2008. Vol. 3. № 1. P. 22–39.
670. Manslow A. Foreword. *Deconstructing sport history: a postmodern analysis*. Albany, 2006. P. VII–VIII.
671. Moore B. N., Kenneth B. Philosophy: the power of ideas. 8th ed. New York: McGraw–Hill, 2010. VIII, 618, 7, 21 p.
672. Munslow A. A history of history. New York : Routledge, 2012. 217 p.
673. Munslow A. Deconstructing history. 2nd ed. New York : Routledge, 2006. 248 p.
674. Munslow A. In conversation with Keith Jenkins. *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*. 2011. № 4 (15). P. 567–586.
675. Munslow A. The New History. Harlow : Pearson Longman, 2003. 233 p.
676. Munslow A. The Routledge companion to historical studies. 2nd ed. London ; New York: Routledge, 2006. XV, 298 p.
677. Murray G. P. Sport History and Postmodernism. *Deconstructing sport history: a postmodern analysis*. Albany, 2006. P. 1–24.

678. Nietzsche F. Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. *Friedrich Nietzsche*, 2014. S. 209–285.
679. Nietzsche F. W. On the Advantage and Disadvantage of History for Life. Indianapolis: Hackett Pub. Co, 1980. 64 p.
680. Nietzsche F. Unzeitgemäße Betrachtungen. 3 Auflage. Berliner Ausgabe, 2014. S. 209–285.
681. Ogden C. K., Richards I. A. The meaning of meaning: a study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism. San Diego : Harcourt Brace Jovanovich, 1989. 363 p.
682. Ostrowski D. The Načal'nyj svod theory and the Povest' vremennykh let. *The Povest' vremennykh let. An Interlinear Collation and Paradosis*. Harvard Ukrainian research institute publications, 2004. P. 269–308.
683. Potocki J. Fragments historiques et géographiques sur la scythie, la sarmatie et les slaves. Brunsvic, 1796. 110, 206, 96 p.
684. Ravennatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica / [ed. M. Finder et G. Parthey]. Berolini: in Aedibus Friderici Nicolai (G. Parthey), 1860. 718 p.
685. Rasmussen J. L. Om Arabernes og Persernes Handel og Bekiendtskab med Rusland og Skandinavien i Middelalderen. København, 1814. 99 s.
686. Reynolds S. Nations, Tribes, Peoples, and States. *Medieval Worlds*. 2015. Vol. 2. P. 79–88.
687. Sass T., Warmind M. L. Mission Saqaliba. *Chaos*. 1989. № 11. P. 31–49.
688. Schechter S. An unknown Khazar document. *The Jewish Quarterly Review*. 1912. Vol. 3, № 2. P. 181–219.
689. Schjødt J.-P. Ibn Fadlan's Account of a Rus Funeral: To What Degree Does It Reflect Nordic Myths? *Studies in Viking and Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2007. Vol. 1. P. 133–148.
690. Schorkowitz D. Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetischen Revision. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2000. Bd. 48. H. 4. 2000. S. 569–601.
691. Slovník jazyka staroslovenskeho. T. 36 / hl. red. Zoe Hauptova. Praha, 1983. 385 s.
692. Slovník jazyka staroslovenskeho. T. 48 / hl. red. Zoe Hauptova. Praha, 1994. S. 769–1046.
693. Sydnor S. A History of Synchronized Swimming. *Body Politics*. 2014. № 2. P. 21–38.
694. Sydnor S. A History of Synchronized Swimming. *Journal of Sport History*. 1998. № 25 (2). P. 252–267.
695. Talbert R. J. A. Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered. Cambridge University Press, 2010. 357 p.
696. The Chronicle of Theophanes: Anni Mundi 6095–6305 (A.D. 602–813). The Middle Ages. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1982. 204 p.

697. The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813. Oxford : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press, 1997. 744 p.

698. Tolochko O. On «Nestor the Chronicler». *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 29, № 1/4 : Ukrainian philology and linguistics in the twenty-first century. 2007. P. 31–59.

699. Tolochko O. P. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'. *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery*. 2011. P. 205–227.

700. Warmind M. L. Ibn Fadlan in the Context of his Age. *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Copenhage, 1995. P. 131–135.

701. Weber E. Tabula Peutingeriana: Codex Vindobonensis 324 : vollst. Faks.-Ausg. im Originalformat. Graz : Akadem. Drucku. Verlagsanst, 1976. 67 S.

702. White H. V. Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1973. 44 p.

703. Zuckerman C. On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo / Constantin Zuckerman. *Ruthenica* : щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ, 2011. Т. 9. С. 7–56.

704. Χρυσοχόου Σ. Ἡ Πτολεμαϊκὴ Γεωγραφία στὸ Βυζάντιο / Στέλλα Χρυσοχόου. Ἡ Πρόσληψη τῆς Αρχαιότητος στὸ Βυζάντιο, κυρίως κατὰ τοὺς Παλαιολόγειους Χρόνους (Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Σπάρτη 3–5 Νοεμβρίου 2012) / [Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Γεωργία Ξανθάκη–Καραμάνου]. Ἀθῆνα: Ἐκδοσεῖο παπαζῆση, 2014. P. 247–271.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АВУ – «Археологічні відкриття в Україні».
- АДІУ – «Археологія і давня історія України».
- АДУ – «Археологічні дослідження в Україні».
- АЛЛУ – «Археологічний літопис Лівобережної України».
- АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік.
- АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки.
- АО – «Археологические открытия».
- АП УРСР – «Археологічні пам'ятки УРСР».
- АС – Археологический съезд.
- БРЭ – «Большая российская энциклопедия».
- ВДИ – «Вестник древней истории».
- ВУАН – Всеукраинская академия наук.
- ВХУ – «Вісник Харківського університету».
- ЕІУ – «Енциклопедія історії України».
- ЖМНП – «Журнал Министерства народного просвещения».
- ЗВОРАО – «Записки Восточного отделения Российского археологического общества».
- ИИАК – «Известия Императорской археологической комиссии».
- КСИА – «Краткие сообщения Института археологии».
- КСИИМК – «Краткие сообщения Института истории материальной культуры».
- МАЭСУ – Музей археології та етнографії Слобідської України.
- МИА – «Материалы и исследования по археологии».
- МОН – Міністерство освіти і науки України.
- ПВЛ – «Повість временних літ».
- ПСРЛ – «Полное собрание русских летописей».
- СА – «Советская археология».
- СГАИМК – «Сообщения Государственной академии истории материальной культуры».
- ТОДРЛ – «Труды Отдела древнерусской литературы».
- УАН – Українська академія наук.
- ХГУ – Харьковський державний університет імені А. М. Горького.
- ХДУ – Харківський державний університет імені О. М. Горького.
- ХНУ – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- ХПУ – Харківський педагогічний університет імені Григорія Сковороди.
- ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології.
- ЧНПУ – Чернігівський національний педагогічний університет.

АНОТАЦІЯ

Кириченко М. І. Історіографія історії сіверян: питання історичної деконструкції.

Монографія присвячена вивченню процесу складання певних історіографічних традицій, в рамках яких відбувалося формування уявлень про історію сіверян, а також розвитку інтерпретацій інформації тих історичних джерел, на основі яких конструювалися наративи з історії сіверян.

У першому розділі монографії розглянуто наступні питання: дослідження розвитку дефініції терміна «історіографічні джерела» та класифікації таких джерел (§ 1.1); загальні риси історіографії історії сіверян та виявлення в ній характерних історіографічних традицій (§ 1.2); аналіз впливу магістральних творів з історії сіверян на розвиток спеціалізованих досліджень та, навпаки, впливу результатів досліджень суміжних дисциплін на розвиток загальних уявлень про історію сіверян (§ 1.3); розвиток у сучасній історіографії нових підходів до вирішення проблеми варіативності інтерпретацій інформації історичних джерел, які характерні також для історіографії історії сіверян (§ 1.4).

Результати проведеного в розділі 1 аналізу показали наступне.

Уточнення наявних у джерелознавстві історіографії визначень терміна «історіографічне джерело» та пристосування їх саме до проблемно-тематичних історіографічних досліджень дозволили виділити ефективні підходи до класифікації масиву історіографічних джерел з історії сіверян: за предметним принципом; за відношенням предмета історіографічного дослідження до предмета досліджуваного твору; за рівнем спеціалізації; за інтенціональністю. Останній класифікаційний принцип як найперспективніший для такого роду досліджень було застосовано для визначення інтенцій авторів історіографічних джерел з історії сіверян. Це було необхідно для виділення окремих історіографічних традицій. Решта підходів були застосовані як допоміжні та дозволили виділити окремі групи джерел, розглянутих у відповідних розділах та підрозділах монографії.

Аналіз історіографії історії сіверян, а також визначення та групування інтенцій головних історіографічних джерел дозволило виявити тенденції

розвитку історіографії цієї проблематики та визначити характерні історіографічні традиції в ній. Найпомітніші та найпослідовніші з них стосуються питань легітимації права на спадкоємність від архаїчних слов'янських спільнот – це: 1) традиція, що відстоює утворення «руської» спільноти за часів Київської Русі та права на спадщину цієї культури по династичній лінії (вона започаткована ще в літописах та протягом століть зазнала чималих змін); 2) традиція, що відстоює стародавність слов'янської ідентичності на теренах України та прямий послідовний зв'язок сучасних українців з архаїчними суспільствами, що населяли цю територію в далекому минулому. Серед інших історіографічних традицій, деякі з яких є складовими частинами згаданих вище традицій, слід зазначити «устародавнювання», протиставлення інформативної потенції речових джерел писемним, визначення русів як сіверян та дві протилежні традиції трактування джерел щодо залучення сіверян до спільноти Київської Русі.

Аналіз розвитку уявлень про історію сіверян у дослідженнях суміжних дисциплін (на прикладі лінгвістики та антропології) виявив взаємовпливи між спеціальними та узагальнюючими історіографічними джерелами. Втім у деяких випадках ця взаємо-залежність призводила до упередженого підходу дослідників та частої зміни трактування однієї й тієї ж джерельної бази.

Розвиток історіографії історії сіверян одночасно за кількома розгалуженими напрямками призвів до утворення чималої кількості поглядів як на історію сіверян загалом, так і на безліч окремих її питань. Це викликає потребу в застосуванні відповідних підходів до історії та історіографії історії сіверян, які дозволили б зняти характерну для неї інтенціональність, а також відкрили б шляхи до неупередженої взаємодії між типами історичних джерел та методами їх інтерпретації. Такий підхід пропонує історична деконструкція, яка дозволяє розглядати джерела будь-якого типу як тексти з нескінченними варіантами інтерпретацій, а тому відсікає можливість лінійного розвитку таких інтерпретацій і привілеювання окремих з них.

Оскільки конструювання наративів з історії сіверян досягалися шляхом залучення історичних джерел та певних інтерпретацій цих джерел, у другому та третьому розділах був проведений аналіз накопичення джерельного масиву з історії сіверян та розвитку інтерпретацій інформації, що міститься в цих джерелах. Розділ 2 присвячено писемним історичним джерелам, у яких фігурують етноніми, що пов'язувалися в історіографії з дніпровськими сіверянами. В ньому розглядаються античні джерела (§ 2.1); джерела IX ст. (§ 2.2); джерела X ст. (§ 2.3); «Повість временних літ» як джерело з історії сіверян (§ 2.4). Розділ 3 присвячено особливостям накопичення та розвитку інтерпретацій речових джерел з історії сіверян (§§ 3.1–3.3).

Результати проведеного в другому та третьому розділах аналізу показали наступне.

Інтерпретації інформації про сіверян у писемних і речових історичних джерелах досить різноманітні та часто суперечливі. Різноманітність інтерпретацій інформації писемних джерел викликана як складністю розуміння архаїчних мов, так і суб'єктивізмом інтерпретаторів. Розвиток інтерпретацій речових джерел пов'язаний із поступовим розширенням джерельної бази, а також із цілями, які ставили перед собою дослідники. Часто розвиток цих інтерпретацій розвивався з відривом від складання магістрального нарративу історії сіверян.

Чільну позицію серед писемних історичних джерел посідає «Повість временних літ», що склала основу уявлень про сіверян. Проте головними недоліками цього джерела (в контексті дослідження минулого сіверян) є упередженість його авторів та створення майже через століття після зникнення сіверянської ідентичності. Джерелами, що були створені сучасниками сіверян, є такі твори X ст., як «Про управління імперією» Константина Багрянородного і документи листування хозарського правителя Йосифа. Інші історичні джерела, що залучалися до складання історичних творів з історії сіверян, стосуються цієї спільноти опосередковано, бо в них згадуються не безпосередньо дніпровські сіверяни, а спільноти, що трактувалися в історичних творах як сіверяни.

Речові джерела являють собою досить великий і різноманітний масив, накопичення якого сталося в два основні періоди: 1) XIX – перша чверть XX ст.; 2) з другої чверті XX ст. до нашого часу. Перший період характеризується початком накопичення археологічної інформації про сіверян без чіткого уявлення про їхній культурний вигляд. Другий – усвідомленим вивченням «сіверянських» пам'яток, що було пов'язано з виділенням волинцівської і роменської археологічних культур.

Задіяність джерельного масиву з історії сіверян в історіографії цієї проблематики умовно ділиться на два основні етапи, що характеризувалися «верховенством» типів джерел – спочатку писемних (більшість яких увійшла до джерельної бази досліджень проблематики до кінця XIX ст.), а потім речових (база яких почала поповнюватися з кінця XIX ст.).

Навність в історіографії великої кількості різноманітних інтерпретацій джерел зумовила можливість свідомого підбору тієї інформації, яка відповідала б історіографічній традиції, до якої належить той чи інший дослідник. Це призвело до виникнення в історіографії безлічі різнобічних, часом взаємовиключних думок і поглядів на історію сіверян. В таких умовах історія та історіографія історії сіверян вимагає перегляду і застосування нових підходів. У сучасній українській історичній літературі існує думка, що тільки археологія з її точними методами має

потенціал вирішення ситуації, що склалася. Однак існують в історичній науці і такі підходи, виходячи з яких будь-яке історичне джерело (писемне, матеріальне чи будь-яке інше) має розглядатися як текст, який може мати безліч варіантів своєї інтерпретації. Тому писемні та речові джерела повинні сприйматися як єдиний масив інформації, яка буде постійно поповнюватися як новими джерелами, так і новими інтерпретаціями вже відомих джерел. У зв'язку з цим остаточна і безперечна репрезентація минулого сіверян в історичному наративі неможлива. Тож у дослідженнях стародавніх спільнот, про минуле яких збереглося обмаль свідоцтв, лінійний підхід до вибору джерел і їх тлумачень (за попередньо сформованим сценарієм) лише ускладнює ситуацію, оскільки створює не закінчену історію, а ще один її варіант.

Ключові слова: історіографія, історична деконструкція, східні слов'яни, сіверяни, Київська Русь, роменська культура, волинцівська культура.

АННОТАЦИЯ

Кириченко М. И. Историография истории северян: вопросы исторической деконструкции.

Монография посвящена изучению процесса сложения определенных историографических традиций, в рамках которых происходило формирование представлений об истории северян, а также развития интерпретаций информации тех исторических источников, на основе которых конструировались нарративы по истории северян.

В первой главе монографии рассматриваются следующие вопросы: определение дефиниции термина «историографические источники» и классификация таких источников (§ 1.1); общие черты историографии истории северян и выявление в ней характерных историографических традиций (§ 1.2); анализ влияния магистральных произведений по истории северян на развитие специализированных исследований и, наоборот, влияние результатов исследований смежных дисциплин на развитие общих представлений об истории северян (§ 1.3); развитие в современной историографии новых подходов к решению проблемы вариативности интерпретаций информации исторических источников, которые характерны также для историографии истории северян (§ 1.4).

Результаты проведенного в главе 1 анализа показали следующее.

Уточнение имеющихся в источниковедении историографии определений термина «историографический источник» и адаптация их конкретно к проблемно-тематическим историографическим исследованиям позволили выделить эффективные подходы к классификации массива историографических источников по истории северян: по предметному принципу; по отношению предмета историографического исследования к предмету изучаемого произведения; по уровню специализации; по интенциональности. Последний принцип классификации как наиболее перспективный для подобного рода исследований был применен для определения интенций авторов историографических источников по истории северян, что было необходимо для выделения историографических традиций. Остальные подходы были использованы как вспомогательные и позволили выделить

отдельные группы источников, рассмотренных в соответствующих главах и подразделах монографии.

Анализ историографии истории северян, а также определение и группировка интенций главных историографических источников позволили выявить тенденции развития историографии этой проблематики и определить характерные историографические традиции в ней. Самые заметные и последовательные из них касаются вопросов легитимации права на преемственность от архаичных славянских идентичностей – это: 1) традиция, которая отстаивает образования «древнерусской» идентичности во времена Киевской Руси и права на наследие этой культуры по династической линии (эта традиция основана еще в летописях и на протяжении веков претерпела значительные изменения); 2) традиция, которая отстаивает древность славянской идентичности на территории Украины и прямую последовательную связь современных украинцев с архаическими обществами, населявшими эту территорию в далеком прошлом. Среди других историографических традиций, некоторые из которых являются составными частями упомянутых выше традиций, следует отметить «удревнение», противопоставление информативной потенции вещественных источников письменным, атрибуцию русов к северянам и две противоположные традиции трактовки информации о вхождении северян в состав Киевской Руси в источниках.

Анализ развития представлений об истории северян в исследованиях смежных дисциплин (на примере лингвистики и антропологии) обнаружил взаимовлияния между специальными и обобщающими историографическими источниками. Впрочем, в некоторых случаях эта взаимозависимость приводила к предвзятому подходу исследователей и частой смене трактовки одной и той же источниковой базы.

Развитие историографии истории северян одновременно по нескольким разветвленными направлениям привело к образованию большого количества взаимоисключающих взглядов как на историю северян в целом, так и на множество отдельных ее вопросов. Это вызывает необходимость в применении новых подходов к решению вопроса. Такие подходы предлагают современные концепции исторической деконструкции и воображаемых сообществ. Первая позволяет рассматривать источники любого типа как текст с бесконечными вариантами интерпретаций, а потому отсекает возможность линейного развития таких интерпретаций и привилегированности отдельных из них. Вторая позволяет рассматривать архаичные сообщества как конструкт, который создан в литературе и не может использоваться как твердая опора, от которой можно было бы отталкиваться при составлении исторических нарративов.

Поскольку конструирование нарративов по истории северян достигалось путем привлечения определенных источников и опре-

деленных интерпретаций информации этих источников, во второй и третьей главах был проведен анализ накопления источникового массива по истории северян и развития интерпретаций информации, содержащейся в этих источниках. Глава 2 посвящена письменным историческим источникам, в которых фигурируют этнонимы, связываемые в историографии с днепровскими северянами. В нем рассматриваются античные источники (§ 2.1); источники IX в. (§ 2.2); источники X в. (§ 2.3); «Повесть временных лет» как источник по истории северян (§ 2.4). Глава 3 посвящена особенностям накопления и развития интерпретаций вещественных источников по истории северян (§§ 3.1–3.3).

Результаты проведенного во второй и третьей главах анализа показали следующее.

Интерпретации информации о северянах в письменных и вещественных исторических источниках весьма различны и часто противоречивы. Разнообразие интерпретаций информации письменных источников вызвана множеством факторов. В том числе сложностью понимания архаичных языков и субъективизмом интерпретаторов. Развитие интерпретаций вещественных источников связано с постепенным расширением источникового массива, а также с интенциональностью ее исследователей. Часто развитие этих интерпретаций протекало с отрывом от составления магистрального нарратива истории северян.

Главенствующую позицию среди письменных исторических источников занимает «Повесть временных лет», которая составила основу представлений о северянах. Однако главными недостатками этого источника являются интенциональность его составителей, а также создание почти через сотню лет после исчезновения северянской идентичности. Письменными источниками, созданными современниками северян, являются такие произведения, как «Об управлении империей» Константина Багрянородного и документы переписки хазарского правителя Иосифа, которые были созданы в X в. Другие исторические источники, привлекавшиеся к составлению нарратива об истории северян, касаются этой идентичности опосредованно, поскольку в них упоминаются не напрямую днепровские северяне, а сообщества, которые трактовались в трудах историков как северяне.

Вещественные источники представляют собой довольно большой и разнообразный массив, накопление которого происходило в течение двух основных периодов: 1) XIX – первая четверть XX в.; 2) со второй четверти XX в. до нашего времени. Первый период характеризуется началом накопления археологической информации о северянах без четкого представления об их культурном виде. Второй – осознанным изучением «северянских» памятников, что было связано с выделением роменской и волынцевской археологических культур.

Вовлеченность источникового массива по истории северян в историографии этой проблематике условно делится на два основных этапа, которые характеризовались «верховенством» типов источников – сначала письменных (большинство которых вошло в источниковые базы исследований проблематики до конца XIX в.), а затем вещественных (база которых начала пополняться с конца XIX в.).

Наличие в историографии большого количества разнообразных интерпретаций источников обусловила возможность намеренного подбора той информации, которая соответствовала бы историографической традиции, к которой относится тот или иной исследователь. Это привело к возникновению в историографии множества разных, порой взаимоисключающих мнений и взглядов на историю северян. В таких условиях история и историография истории северян требует пересмотра и применения новых подходов. В современной украинской исторической литературе существует мнение, что только археология с ее точными методами имеет потенциал решения сложившейся ситуации. Однако существуют в исторической науке и такие подходы, исходя из которых любой исторический источник (письменный, материальный или любой другой) должен рассматриваться как текст, имеющий множество потенциальных вариантов своей интерпретации. Поэтому письменные и вещественные источники должны восприниматься как единый массив информации, которая будет постоянно пополняться как новыми источниками, так и новыми интерпретациями уже известных источников. В связи с этим окончательная и бесспорная репрезентация прошлого северян в историческом нарративе невозможна. Поэтому в исследованиях древних сообществ, о прошлом которых сохранилось мало свидетельств, линейный подход к выбору источников и их толкований (по предварительно сформированным сценариям) только усугубляет ситуацию, поскольку создает не законченную историю, а еще один ее вариант.

Ключевые слова: историография, историческая деконструкция, восточные славяне, северяне, Киевская Русь, роменская культура, волынцевская культура.

ANNOTATION

Kyrychenko M. I. Historiography of the history of the Severians: issues of historical deconstruction.

The book is devoted to the study of the process of development of certain historiographies traditions, in which current ideas and views on the history of the Severians was formed. Also, it considers the development of interpretations of the testimonies on the history of the Severians, represented in historical sources.

The first section of the book is devoted to the following questions: determination of the definition of the term “historiographies sources” and the classification of such sources (§ 1.1); the general features of historiography of the history of the Severians and defining the historiographies traditions in it (§ 1.2); the analysis of the influence of the main works on the history of Severians on the development of specialized researches, and vice versa (§ 1.3); development of new approaches to the solution of such problems as history of archaic societies in modern historiography (§ 1.4).

The results of the analysis in Section 1 showed the following.

Refinement and adaptation of the definition of the term “historiographies source”, formed in history of history, to the thematical historiographies studies allowed to highlight the effective approaches to the classification of an array of historiographies sources on the history of the Severians: by subject-matter principle; by the relation of the subject-matter of historiographies research to the subject-matter of the studied historiographies source; by the level of specialization; by intentionality. The latter principle, as the most promising for this kind of research, was applied to determine the intentions of the authors of historiographies sources on the history of the Severians. The remaining approaches were used as additional and allowed to separate the groups of sources considered in the relevant sections and subdivisions of this work.

The analysis of the historiography of the history of the Severians, as well as the defining and grouping of the intentions of the main historiographical sources, allowed to reveal the tendencies of the development of the historiography of this problem and to determine the characteristics of historiographies traditions in it. The most prominent and consistent ones relate to the issues of legitimizing the right of inheritance from archaic Slavic communities – which are: 1) the

tradition that advocates the formation of a “Rus`s” community during the time of Kievan Rus` and the right to inherit this culture by the dynastic line (it was founded in primary chronicles and has undergone considerable changes for centuries); 2) the tradition that advocates the ancient rise of the Slavic identity in modern Ukraine`s territory and a direct, consistent link between contemporary Ukrainians and archaic societies that inhabited this territory in the distant past. Among other historiographies traditions, some of which are constituents of the traditions mentioned above, should be mentioned: the “ancientizing”; the oppositionizig of the potency of material sources and writing sources; the attribution of Fadlan`s Rus` to the Severians; two opposing traditions of interpreting sources on incorporation of the Severians to the community of Kievan Rus`.

Analysis of the development of ideas about the history of the Severians in the related discipline studies (on the example of linguistics and anthropology) has shown the mutual influence between specialized and generalizing historiographies sources. However, in some cases, this interdependence led to a biased approach of researchers and frequent changes in the results of analysis of the same source base.

The development of the historiography of the history of the Severians in several broad directions simultaneously led to the formation of a significant number of mutually exclusive views, both on the history of the Severians as a whole, and on many of its individual issues, which calls for the application of new approaches to the solution of this issue. Such approaches are offered by modern concepts of historical deconstruction and imagined communities. The first allows to consider sources of any type, as texts with an infinite variants of interpretations and therefore cut off the possibility of linear development of such interpretations and the privilege of individual ones. The second one allows to consider the archaic communities as constructs that were created in the literature and thus cannot be used as a solid base and start point for creating narratives.

Since the construction of narratives on the history of the Severians was achieved through the use of certain sources and certain interpretations of these sources, in Sections 2 and 3 are presented analyzes of the accumulation of the source array on the history of the Severians and the development of the interpretations of information contained in these sources. Section 2 is devoted to written historical sources, in which ethnonyms, considered in historiography as the Severians, are mentioned. It deals with so called “antic” sources (§ 2.1); sources of IX c. (§ 2.2); sources X c. (§ 2.3); “Primary Chronicle” (§ 2.4). Section 3 is devoted to the features of the accumulation and development of interpretations of material sources on the history of the Severians (§§ 3.1–3.3).

The results of the analysis in chapters 2 and 3 showed the following.

Interpretations of the information on Severians in writing and material historical sources are very diverse and often contradictory. The variety of interpretations of information from written sources is caused by both the complexity of understanding archaic languages and the subjectivity of interpreters. The development of interpretations of material sources is associated with the grad-

ual expansion of the source base, as well as the intentionality of its researchers. Often the development of these interpretations developed separately from the development of the main narrative of the history of the Severians.

The leading position among the written historical sources belongs to “Primary Chronicle”, that were formed the basis of the knowledge on the history of the Severians. However, the main drawbacks of this source are the intentionality of its authors, and the creation almost a century after the disappearance of the Severians` identity. The sources created by Severians` contemporaries are “De Administrando Imperio” by Constantine VII Porphyrogenetos and documents of the Khazar Correspondence, which were created in the 10th century. Other historical sources, that were involved in the compilation of narratives of the history of the Severians, concerning this community indirectly, since they mentioned not Severians, but the communities that were interpreted in historiography as Severians.

Material sources are a fairly large and diverse array, the accumulation of which occurred in two main periods: 1) XIX c – first quarter of the XX c; 2) from the second quarter of the XX c up to our time. The first period is characterized by the beginning of the accumulation of archaeological information on the Severians without a clear idea of their cultural appearance. The second period is characterized by the conscious study of the Severians` archaeological sites, which was prompted by the defining of Volyntsevo-Romny culture.

The involvement of the source array to the historiography is divided into two main stages, which were characterized by the “supremacy” of types of sources – first it was written (most of which entered the source base of the problematic before the end of the 19th century), and then the material ones (the base of which began to be supplemented from the end of the XIX c).

The presence of a large number of diverse interpretations of sources in historiography has led to the possibility of a subjective selection of information that corresponds to the historiographies tradition to which researchers belong, and led to the formation of many diverse and sometimes mutually exclusive opinions and views in the historiography of the history of Severians. In such conditions, the history and historiography of the history of Severians need to be revised with applying some new approaches. In modern Ukrainian historical literature, there is an opinion that only archeology with its exact methods has the potential to solve this situation. However, in historical science, there were developed some other approaches to similar situations, such as historical deconstruction. Based on these approaches, any of historical source (written, material, etc.) should be considered as text, the interpretation of which is subjective and can have many variations. Therefore, written and material sources should be perceived as a single array of information, which will be constantly updated with both new sources and new interpretations of already known sources.

Keywords: historiography, deconstructionist history, Eastern Slavs, Severians, Kievan Rus, Volyntsevo-Romny culture.